Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:
Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

7580
7581

329.14
Ч-29

2010

Uh.S.

Ch.S.

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԲՈՂՈՔԸ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հրատարակութիւն
Հ. Յ. Դ.

1911
ԺԸՆԵՎ

17800

93528-42

1663-2002

ժան-ժակ Ռուսսօ

Ռոբեսպիեռ

Դ ա ն տ ո ն

Մ ա ր ա

ՆԱԽԱԲԱՆ

Բողոքը նորագոյն պատմութեան մէջ…

Գծել այդ բողոքի ելեւէջները — ասել է պատմել մարդկային էւոլիւցիայի ամենավսեմ, ամենահոյակապ դրւագները, ասել է ցուցադրել այն ամենը, ինչ որ զարդն ու պարծանքն է այդ նորագոյն պատմութեան, այն ամենը, ինչ որ պերճախօս, անկապտելի գրաւական է գալոց հսկայ յեղաշրջումների, մարդկային անվերջ զարգացման ու կատարելագործման։

Բողոքը նորագոյն պատմութեան մէջ… Դա *յեղափոխութեան գաղափարն* է իր շղթայազերծ ու „կործանարար“ հեղեղատներում, իր հզօր ու ռիթմային ծփանքներով, պարբերական վերելքներով ու վարէջքներով, իր պանծալի յաղթանակներով և ցաւագին պարտութիւններով։

Քանի՞ էջ կը բաւէ այդ ծաւալուն նիւթը պարփակելու համար.. Հարիւրաւոր հատորներ են գրել այլ և այլ լեզուներով և տակաւին չեն սպառւած հսկայական դրամայի բոլոր արարւածները։ Հազարաւոր ուղեղներ են տանջւել, իւրաքանչիւրը այդ բողոքի մի դրւագը քրքրելով ու հետազօտելով. ուրիշ հազարաւորները տնքում են շարունակ—պատմափիլիսոփայական աշխա-

տանքի վրայ—ձգտելով լուսաբանել, ի ցոյց դնել ներքին խորունկ պատճառները, որ ծնունդ են տուել համաշխարհային բողոքի խօլական թռիչքներին։

Ներկայ գրքոյկի նպատակը համեստ է, սահմանափակ։ Ուրուագծել բողոքի պատմութիւնը, համառօտակի, Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան օրերից ի վեր — 18-րդ դարավերջից—պատկերացնել ամենախոշոր գծերով երկու մեծ շարժումների, քաղաքականի ու սօցիալականի, զուգահեռական ընթացքը մեր եզակի ու հրաշագործ դարաշրջանում, ի ցոյց դնել պատմական վերիվայրումների գլխաւոր պատճառներն ու ազդակները և ապա քաղել էւօլիւցիայից անհրաժեշտ հրահանգներ—ահա այդ նպատակը։

Բողոքը՝ յանուն քաղաքական - սահմանադրական ազատութեան, և բողոքը՝ յանուն սօցիալական կամ ընկերական հաւասարութեան—ահաւասիկ այն երկու մեծ առանցքը, որոնց շուրջը պտոյտ է գալիս ամբողջ մարդկային պատմութիւնը, մասնաւորապէս նորագոյնը։ Քաղաքական շարժումների մէջ մտնում են ազգային-ազատագրական շարժումները, ստրուկ ու ճորտ ժողովուրդների հերոսական ըմբոստացումները՝ ընդդէմ օտար ու բռնաւոր լծերի…

Չը կայ աւելի յուզիչ և աւելի հրապուրիչ նիւթ։ Տարաբախտաբար, մեր արկածաւոր իրականութիւնը թոյլ չի տալիս երկարօրէն կանգ առնելու այդօրինակ նիւթերի վրայ։ Այսօր դեռ կայ նրանց համար մի յայտնի հետաքրքրութիւն. իսկ վաղը, ո՞վ գիտէ, մեր ազգային բարօրութեան չարաբաստիկ ալիքը կարող է վերստին գահավիժել դէպի խորհրդաւոր Անյայտը և վերստին շեղել ուշադրութիւնները նմանօրինակ մարզանքներից…

Հարկ է, այնուամենայնիւ, ներկայացնել հայ ընթերցողին գէթ վերջին հարիւրամեակի պատմութիւնը, գէթ

թռուցիկ գծերով։ Գուցէ նոյնիսկ տագնապի վայրկեաններում պատմութեան ծանօթութիւնը մի գերազանց դարման լինի մեր վշտերին ու վէրքերին, գուցէ համամարդկային արիւնազանգ ու ոգեշունչ բողոքի ուսումնասիրութիւնը ընդունակ լինի փարատելու մեր հայկական հորիզոններում պարբերաբար կուտակւող յուսահատութեան մառախուղը, վտանգաւոր տարակուսանքներն ու մահառիթ լքումները...

Մ. Վ.

ԺԸՆԵՎ, մարտ 1911.

I

ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Յեղափոխութեան նախերգանքը. — Պատճառներ. — Երրորդ դասակարգի պատմական վերելքը. — Ազնուականութիւն եւ կղեր. — «աստուածային» միապետութիւն. — Սոցիօլօգիական ակնարկ. — Տնտեսական պատճառները եւ «իդէօլօգիան». — Սահմանադիր ժողով. — Մարդկային Իրաւունքների Ճանաչումն.—Ժողովրդի գրոհը եւ Բաստիլի խորտակումը.— Ապստամբութիւն գիւղերում. — Առանձնաշնորհեալների գաղթը. — Թագաւորի փախուստը. — Օրէնսդիր ժողով. — Ռէակցիա.—Դաշնադիր ժողով. — Մոնտայն եւ Ժիրոնդ. — Թագաւորի դատը եւ գլխատումը. — Վանդէա եւ արտաքին արշաւանք. — Տերրոր. — Ռոբեսպիէռի դիկտատորութիւնը. — Գահավիժում. — Ռէակցիան յաղթական. — Բոնապարտ.— Ի՞նչ տւեց Մեծ Յեղափոխութիւնը.—

Ce fut une commotion immense, profonde, comme un tremblement de terre...

Michelet

Դա մի հսկայ եւ խորունկ սասանումն էր — որպէս երկրաշարժ...

ՄԻՇԼԷ

Արդարեւ. եթէ մարդկային կեանքի ովկիանը իր ալէծուփ անհունութեան մէջ արտադրել է մի քանի աշխարհասասան ցնցումներ ու կատաստրոֆներ—1789—93-*ի*

ցնցումը, անտարակոյս, ամենամեծն է, ամենաահարկուն, ամենախօլականն ու տիեզերականը։

Եթէ հասարակական էւօլիւցիայի երկարաձիգ հոսանքում կայ լեռնացած և փրփրադէզ մի ալիք, որ իր խօլ գահավիժումներով յիշեցնում է բնութեան ահեղ սասանումները, երկրաշարժն ու հրաբխային ժայթքումները,—դա Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնն է, իր տիտանեան ոստիւններով և իր մռայլ, դժոխային տեսարաններով։

Նմանը չը կայ պատմութեան մէջ։ Ոչ տագնապի ահագնութեամբ և ոչ մանաւանդ արգասաւորութեամբ։ Ոչ մի հարուած չի ունեցել այնքան ուժեղ հակահարուածներ, ոչ մի շեփոր ազատութեան՝ չի ունեցել այնքան հզօր ու ծաւալուն արձագանքներ։

Ազատութեան շեփորները հնչել էին դրանից առաջ Անգլիայում ու Ամերիկայում, ստեղծել էին նոյնիսկ ազատ, սահմանադրական իրաւակարգ, բայց ոչ մէկը չ՚ունեցաւ ֆրանսիականի թռիչքը, համաշխարհային արժէքը և հմայքը։

Ոչ մէկը չը թողեց այնքան խորունկ հետքեր, այնքան հարուստ ու տևական հետևանքներ բովանդակ երկրագնդի, ամբողջ կռւող ու տառապող մարդկութեան համար։

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը կանգնած է պատմութեան մէջ մեն-մենակ, կղզիացած, որպէս մի հսկայ ողբերգութիւն, որի թատերավայրն է ամբողջ Եւրոպան, ամբողջ աշխարհը։

Կղզիացած, անզուգական — և նրա կրող ժողովուրդը... Մի օր յանկարծ նա ծառացաւ իր դարաւոր Ոսոխի դէմ—մի ձեռքում բռնած սուրը, միւս ձեռքում „մարդկային իրաւունքները“—և սասանեցրեց ոչ միայն իր, այլ և ամբողջ Եւրոպայի, հին աշխարհի

ոճրանիւթ կառուցւածքը։ Խիզախ, օրհասական գալարումներով նա կամեցաւ երջանկացնել բովանդակ մարդկութիւնը և ծանուցեց ազգերին մի նոր կրօն, Մարդկայնութեան կրօնը, Իրաւունքի ու Բանականութեան տիեզերական աւետարանը։ Բռնութեան դէմ սլանալով, նա կամեցաւ հերքուլեսեան մի հարւածով միանգամ ընդմիշտ ջախջախել Հիդրայի ճիւղաւորւած և թունարձակ գանգերը։ Նետեց իր ձեռնոցը թէ աշխարհիկ և թէ կղերական բռնակալութեան և հրաւիրեց երկրագնդի բոլոր ազգերին դէպի կռիւ, ըմբոստացում, դէպի ազատութիւն ու եղբայրութիւն... Իր հոյակապ բարձրութիւնից նա ազա՜տ ու հաւասար հռչակեց մարդկութեան բոլոր հատւածները, քաղաքակիրթ, վայրենի ու բարբարոս, բոլոր մարդկանց ու ժողովուրդներին, առանց ցեղի և կրօնի, առանց մորթու և գոյնի տարբերութեան, խտրութեան։ Այդտեղ — Նրա տիեզերական բնոյթը, Նրա պարծանքը...

— Վե՜ր բարձրացէք, շղթայակապ ժողովուրդներ և դողացէ՜ք բռնաւորներ... հնչում էր դէպի աշխարհի չորս կողմերը՝ „Մարսէլիէզի“ գոռ, ցնցող, փոթորկաշունչ ղօղանջը. և աշխարհը ալէկոծւում էր, և զգայուն ու գիտակից մարդկութիւնը, բռնւած մի վիթխարի անակնկալով, ուղղում էր հայեացքները դէպի Պարիզ, դէպի ահեղ հրաբխային կենտրոնը, ուսկից հազարաձայն արձագանքով տարածւում էր աւետաբեր, աշխարհադղորդ որոտը. ցնծում էին ամենուրեք և ուժգին ու հպարտ տրոփում էին սրտերը, մարդ-էակի արժանիքը բարձրանում էր իր աչքում, խանդավառութեան տենդը համակում էր բոլորին, պարիզեան ուրագանի ախորժալուր երաժշտութեան ձայնակցում էին ամենուրեք կարօտագին ողջոյններով. ձայնակցում էր գրողների, գիտունների, բանաստեղծների աշխարհը, որ արդէն

մշակւած էր Վօլտէրի ու Ռուսսօյի խարազանող գրիչներով. Ձայնակցում էր Կէօնիգսբերգի մեծ Ծերունին, անզուգական փիլիսոփան, Կ ա ն տ ը, որ իր անդորր, չնաշխարհիկ կացարանից նշմարում էր բերկրանքով իր պաշտամունք - Բ ա ն ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն մեծաշառաչ յաղթանակը, ձայնակցում էին յուզւած՝ Գէօթէներն ու Շիլլերները, գերմանական վերածնութեան տաղանդաւոր երգիչները. Նրանցից ոմանք գահավէժ սլանում են դէպի Պարիզ, ականատես լինելու հրաբխային վիժումներին. Ձայնակցում էին, վերջապէս, և թշւառ, գետնատարած ամբոխները, ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ը՝ հալածական, կիսակենդան. զառանցում էր, երկրպագում ողջ լուսաւոր երկրագունդը — և Բերլինում, Հռոմում, Մադրիդում, Վիեննայում ու Վարշաւայում, անգամ հեռու, „տիեզերական Բաստիլ“ — Պ ե տ ե ր բ ո ւ ր գ ո ւ մ՝ ռուսներ, գերմանացիք, լեհեր, դանիացիք, հօլլանդացիք փողոցներում վազում էին իրարու դէմ, շնորհաւորում, լալիս, ողջագուրւում ու համբուրւում... Բռնակալութեան հանդիսաւոր թաղումն էր. ասես ամբողջ աշխարհը դրւում էր գլխիվայր. ասես ամբողջ մարդկութիւնը մէկէն ի մէկ ազատւում էր մի ահռելի, մի մահաբեր կօշմարից...

Ահա թէ ինչ էր Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը։

Եւ—զարմանալի ճակատագիր։ Եզակի է այդ ժողովրդի դիրքը քաղաքակիրթ ազգերի համաստեղութեան մէջ։ Նա յայտնւում է, որպէս մի տեսակ տիեզերական պատգամախօս, որ ներշնչում է, թելադրում, ուղղութիւն տալիս բոլոր ազգերին։ Նա դառնում է յաւերժական և անսպառ մի աղբիւր, ուսկից սնունդ են առնում ռամկավարութեան ու ազատութեան բոլոր գետերն ու առուները։ Պարի՛զը մի վիթխարի հրեղէն կաթսայ, որ արձակում է իր ճառագայթները ամբողջ

մտածող տիեզերքի վրայ։ Պարի՛զը — մի հսկայական նեարդախուրձ, որ ամեհի ջղաձգութիւններով թափահարում է ողջ երկրագունդը... Եւ ֆրանսիական պատմութեան մեծ շրջանները — դառնում են շ ր ջ ա ն ն ե ր ամբողջ նորագոյն հասարակութեան, ամբողջ լուսաւոր մարդկութեան։

Այո — բացառիկ ճակատագիր։ Տնտեսական և մտաւոր առաջադիմութիւնը միակ պատճառը չէ այդ առեղծուածի։ Ժողովրդի հոգեբանութիւնը, նրա ինքնատիպ խառնուածքը մեծ տեղ ունին տիեզերական այդ փրկարար առաքելութեան մէջ... 18-րդ դարավերջում ամբողջ եւրոպական ցամաքն էր հեծում ֆէոդալական, աւատապետական լծի տակ, և նոյնիսկ աւելի ծանր էին ճնշումներն ու կեղեքումները դրացի երկրներում։ Ճորտութիւն — ամենուրեք, գիւղացիական զանգուածները — դաժան, անարգ գերութեան մէջ։ Չքաւորութիւնը և սովը — համատարած։ Արդարութիւն ու մարդկայնութիւն — հալածական, ոտնահարուած՝ միապետութեան, կղերի, ազնուականութեան ցանցերում։ Բողոքի ու խմորումի նոյն էական պատճառները կային բոլոր երկրներում, բայց Ֆրանսիան էր, որ պարզեց ապստամբութեան դրօշը, մինչդեռ միւս ժողովուրդները դեռ այնուհետև էլ՝ տասնեակ տարիներ մնացին լուռ, համակերպող, ստրկական մրափի մէջ։ Ֆրանսիան նետեց կայծը դէպի բոլոր հորիզոնները, բայց այդ կայծը իսկոյն և եթ չը բռնկեց հարևան երկրներում, այնտեղ տակա՛ւին թաց էր վառօդը... Իսկ Ֆրանսիայի մէջ՝ նա վերածուեց անմիջապէս — հ ր դ ե հ ի։

Ո՞րտեղից եկան կայծն ու հրդեհը... „Մեծ Յեղափոխութեան“ պ ա տ ճ ա ռ ն ե ր ի և ա զ դ ա կ ն ե ր ի խնդիրն է, որ տրւում է այդ հարցումով։ Ահագին խնդիր, որի վրայ սակայն չենք կարող երկար կանգ

տանել։ Ո՞րտեղից են առաջացել բոլոր նման յեղափոխութիւնները. ի՞նչ է աստառը բողոքի այդ ամբողջ արիւնալի ու արհաւրալի պատմութեան, որ մարդկութիւնը կրում է դարերից ի վեր։ Գրեթէ ամեն տեղ— նոյնը։ Կեղեքման ու հարստահարման պատուհասը։ Ժողովրդային զանգւածների աղաղակող թշւառութիւնը։ Թշւառութիւն՝ տնտեսական, մտաւոր ու հոգեկան։ Ստրկացում՝ մարմնի, մտքի, սրտերի։ Առանձնաշնորհում՝ մի կողմից,—իրաւազրկութիւն՝ միւս կողմից։ Պերճանքի ու վայելքի խրախճաններ՝ մի կողմից—յուսահատութեան հառաչանքներ՝ միւս կողմից։ Փոքրաթիւ ձրիակեր դասակարգերի տիրապետութիւն՝ հսկայական աշխատաւոր մեծամասնութեան վրայ։ Դրա հետ շաղկապւած՝ սանձարձակ կամայականութիւն, զեղծումներ ու ոճիրներ։ Նոր կենսունակ դասակարգի բարձրացում, հնի ու նորի անհաշտելի մաքառում, արդիւնագործութեան նոր ձևերի ընդհարում՝ սեփականութեան հին ձևերի հետ և այլն և այլն և այլն։

Երկարատև մի պրոցէս էր Յեղափոխութեան նախերգանքը։ Առաջ քան 1789-ը՝ կատարւել էր ահագին նախապատրաստական աշխատանք, կատարւել էր էւօլիւցիա։ Էւօլիւցիա՝ մի կողմից փաստերի, իրողութիւնների, միւս կողմից՝ մտքերի, գիտակցութիւնների մէջ։ Ինչպէս որ բնութեան ծոցում գահավիժող հրաբխային մի կատաստրոֆ, մի երկրաշարժ կամ ծովաշարժ պահանջում է նախնական երկար ու յամրընթաց գործունէութիւն, գազերի ու պայթուցիկ զանգւածների աստիճանական մթերում,—նոյնպէս և հասարակական կեանքի մի փոթորկոտ վերիվայրում պահանջում է նախապէս խաղաղ, անարիւն կերպարանափոխումների, „մթերումների" մի շրջան։

Այդ շրջանը ե՞րբ է սկսել Ֆրանսիայում... Ճշգրիտ

ձեռով պատասխանել դժուար է։ Սրանք իջնում են մինչև 14-րդ դարը և նոյնիսկ աւելի առաջ։ Ինչպէս Անգլիայի, այնպէս և Ֆրանսիայի ու ամբողջ արևմտեան Եւրոպայի համար ծանրակշիռ պատմական կարևորութիւն ունին այն վաղեմի ժամանակները, երբ ծնւում ու կերպարանւորւում էին քաղաքային համայնքները։ Նւիրւած առևտրի ու արդիւնաբերութեան, յենւած իրենց ներքին համքարական կազմակերպութիւնների վրայ՝ նրանք կարողացան հետզհետէ խլել միջնադարեան աւատապետական ռէժիմից մի շարք իրաւունքներ և բարձրանալ աստիճանաբար հասարակական արժէքների սանդուխով, որպէս մի նոր, ուրոյն դասակարգ, իր յատուկ պաշտօնավարութեամբ և իր յատուկ շահերով։ Դա հռչակաւոր երրորդ դասակարգն էր, այժմեան բառբառով՝ բուրժուազիան։ Դա դրամի, առևտրի ու արդիւնագործութեան դասակարգն էր։ Անգլիայում նա միացած—դեռ 13-րդ դարից—ֆէօդալ ազնւականութեան հետ՝ ըմբոստացաւ միապետական իշխանութեան դէմ և վաղաժամ նւաճեց քաղաքական մի յայտնի ազատութիւն։ Ֆրանսիայում, ընդհակառակը, երկար ժամանակ նոյն դասակարգը թև տւած միապետական իշխանութեանը՝ կռիւ էր մղում ֆէօդալիզմի, աւատապետութեան դէմ։ Իսկ երբ վերջինը յաղթահարւեց, երբ նա ենթարկւեց միահեծան թագաւորին, այն ժամանակ բուրժուազիան մղւեց դէպի նոր կռիւ—ընդդէմ բացարձակ միապետութեան։

Փողի դասակարգը, 16-րդ դարից ի վեր, աճում է ու առաջադիմում հսկայական քայլերով. իր ձեռքն է առնում երկրի ամբողջ տնտեսական կեանքը. կապիտալը, հնչուն դրամը, առնում է իր ցանցերի մէջ բոլոր միւս դասակարգերը, կեանքի բոլոր ճիւղերը,

տարածում է իր կախարդիչ հմայքը ֆէօդալական ու արքայական փառաշուք պալատների վրայ, նուաճում է և գիւղական հօրիզոնները, բուն է դնում խոպան, լայնարձակ աւատական կալուածներում: Ամեն բան հպատակւում, ստորադրւում է կ ա պ ի տ ա լ ի ն, ամեն ոք երկրպագում է նրա ամենակարող զօրութեան... Դրամը այնուհետև իրական հրամանատարն է բոլոր երկրաւոր ուժերի, որովհետև դրամով կարելի է ձեռք բերել ամեն տեսակ հարստութիւն, նաև պատիւ, մեծարանք: Եւ այդ ի ր ա կ ա ն ուժը ձգտում է այնուհետև դառնալ ի ր ա ւ ա կ ա ն, սրբագործուել օրէնքներով, օծուել իշխանութեան ստորոգելիներով:

Ներկայացուցիչ աշխատանքի ու նիւթական հարստութեան՝ երրորդ դասակարգը միանգամայն ներկայացուցիչ էր և մտքի, արւեստի, գրականութեան, փիլիսոփայութեան: Տնտեսապէս բարգաւաճ, մտաւորապէս հասունացած՝ նա պատրաստ էր իր ձեռքն առնելու հայրենիքի, հասարակութեան ղեկը: Այն օրից, երբ նա սկսեց այդքան խոշոր, ծանրակշիռ դեր խաղալ կեանքի մէջ, — մի ահաւոր հակադրութիւն միաժամանակ կրծել սկսեց Ֆրանսիայի հասարակական օրգանիզմը: Բուրժուազիան, լինելով հանդերձ երկրի աղը, ներկայացնելով աշխատաւոր, գործօն և ստւար մեծամասնութիւնը *), բուրժուազիան, այդքան հզօր ու ազդեցիկ լինելով հանդերձ

*) Ազնուականութիւնից և կղերից յ ե տ ո յ եկող երրորդ դասակարգը կամ բուրժուազիան այն ժամանակւայ հասկացողութեամբ ձուլում էր իր մէջ ողջ ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ը: „Չորրորդ դասակարգը“, սեփականազուրկ աշխատաւորութիւնը, այժմեան բառերով, պ ր օ լ ե տ ա ր ի ա տ ը, կար, ի հարկէ այն ժամանակւայ Ֆրանսիայում, բայց լուծուած ընդհանրութեան մէջ, առանց շատ թէ քիչ նշմարելի սահմանագծի և տակաւին զուրկ դասակարգային ուրոյն շահերի գիտակցութիւնից:

իր տնտեսական ու մտաւոր կարողութեամբ, զուրկ էր միանգամայն քաղաքական իրաւունքներից։ Նա ամեն բան էր — և ոչինչ։ Նրա ձայնը զերօ էր հայրենիքի ճակատագիրը տնօրինելու գործում և նրա վրայ ընկնում էր տուրքերի ահագին ծանրութիւնը․․ Մինչդեռ երկու միւս առանձնաշնորհեալ դասակարգերը — ազնուականութիւն և կղեր — ազատ էին տուրքերից և չ'աշխատելով ու չ'արտաբերելով հանդերձ՝ վայելում էին իրաւունք ու ազդեցութիւն, արքայական առատաձեռն „շնորհներ", և որ ամենից սարսափելին է, այդ երկու ձրիակեր ու կեղեքիչ դասակարգերը — մի բուռն փոքրամասնութիւն — ունէին իրենց ձեռքում երկրի հողային տարածութեան գրեթէ ԿԷՍԸ... Ահա այդ մեծ հակասութիւնն էր, որ առաջ բերեց 18-րդ դարավերջի հսկայական բաղխումը... Փոքր ինչ աւելի կանգ առնենք պատճառների ու ազդակների վրայ։

Ֆրանսիան միապետութիւն էր, բացարձակ, միահեծան, ինչպէս այսօր Ռուսաստանը, ինչպէս երէկ Թիւրքիան։ Միահեծան ռէժիմը յենւած էր երկու դասակարգ-սիւների վրայ — ազնուականութեան ու կղերի — դարձեալ նման Ռուսաստանին։ Միապետը իշխում էր դարերից ի վեր սերնդէ-սերունդ, ժառանգական սկզբունքի զօրութեամբ և իր ծագումը նա բերում էր Աստուծուց... Ֆրանսիան, ուրեմն, աստուածպետութիւն էր, théocratie, ինչպէս այսօր Ռուսաստանը և մասամբ նաև Թիւրքիան։ Թէ ժառանգական սկզբունքը և թէ աստուածային ծագման դօգմը գալիս էին պատմութեան, գուցէ նոյնիսկ նախապատմութեան, խորքերից *)։

*) Այդ երևոյթները ընթերցողին շատ թէ քիչ պարզ կացուցանելու համար, մի թռուցիկ ակնարկ նետենք հասարա-

Բացարձակ, կենտրոնացած աստուածպետութիւն՝ ուր ամեն ուժ, իշխանութիւն բղխում էր Թագաւորից։ Ոչ մի կոնտրոլ, հսկողութիւն Թագաւորի գործերի վրայ։ Ոչ մի կոնտրոլ՝ քանի որ նա իշխում էր *աստուածային*

կապիտալական եւոլիւցիայի վրայ։ Նախնական ժամանակներում, ինչպէս յայտնի է, գոյութիւն ունէին մարդկային համայնքների մէջ կառավարութեան շատ թէ քիչ դեմոկրատիկ, ռամկավար ձևեր, երբեմն յուզիչ իրենց նահապետական պարզութեան մէջ։ Ամենակարևոր, կենսական խնդիրները — տեղափոխութիւն մէկ վայրից միւսը, հասարակական պաշտպանութիւն թշնամու հանդէպ, վրիժառութիւն, հասարակական յարձակում եայլն — վճռւում էին ժողովրդական համագումարներում, ձայների մեծամասնութեամբ։ Անշուշտ, այդ նախնական համայնքների մէջ արդէն եղել է մի յայտնի *զանազանաւորում*, շերտաւորում։ Եղել է առաւելապէս խելահաս մի փոքրամասնութիւն, որ ղեկավարող ու վճռական դեր է ունեցել վիճաբանութիւնների մէջ։ Եղել է ամենուրեք նաև այդ ընտիր փոքրամասնութեան մէջ որևէ ուժեղ, հեղինակաւոր անհատ — մի ծեր որսորդ, հռչակաւոր մի ռազմիկ կամ մի հմուտ կախարդ — որի ազդեցութիւնը յաճախ գերակշռել է և կամքը հարկադրել ամբողջ համայնքին... Հասարակական եւոլիւցիան առաջ ընթանալով, ծնունդ է առել որոշ, յստակ, ձևաւորուած դասակարգերին։ Շնորհիւ մի շարք առաջնակարգ պատճառների — պատերազմի, աշխատանքի գործիքների աճման, *մասնաւոր սեփականութեան* ծագման, ազգաբնակչական շարժումների ու աճելութեան եայլն — ծնունդ են առել այսպէս անուանուած „հասարակական սիստեմները“. Նախ — գերութիւնը, աւելի ճիշտ *ստրկութիւնը*։ Մի սիստեմ, ուր կանգնած էր մի կողմից ստրուկների ահագին մեծամասնութիւնը, զուրկ ամեն իրաւական անձնաւորութիւնից, հարկադրուած ամբողջ կեանքը աշխատելու և տքնելու. միւս կողմից՝ իշխող ու կառավարող փոքրամասնութիւնը — սովորաբար ռազմական առաջնորդը իր թիկնապահների լեգէոնով — որ վայելում էր ստրուկների վաստակ-արդիւնքները և ապրում էր գլխաւորապէս պատերազմական արկածներով։

Ստրկութեան սիստեմն յաջորդում է *ճորտութիւնը*։

իրաւունքով, քանի որ նա պարտաւոր էր հաշիւ տալ միայն — Աստուծուն: Օրէնքը — թագաւորի կամքը: Եւ ամբողջ ազգի ճակատագիրը — ենթակայ այդ միահեծան կամքին. Նա ծախսում էր պետութեան եկամուտ-

---

Պատերազմը, նւաճողական արշաւանքները այդտեղ եւս խաղացել են առաջնակարգ դեր: Ճորտական, աւատապետական սիստեմը — որ գոյութիւն է ունեցել աշխարհի գրեթէ բոլոր անկիւններում — սկիզբ է առել, ըստ Սպենսերի, հողային ընդարձակ բռնագրաւումներով: Նւաճւել են ամբողջ համայնքներ և բռնի միացւել յաղթողի համայնքին: Մարդիկ այլ եւս չէին պոկւում իրենց ծննդավայրից ինչպէս գերութեան դաժան ժամանակներում, այլ մնում էին իրենց նւաճւած հայրենիքի մէջ, իբրև օրինաւոր հպատակներ և որոշ տուրք էին վճարում նւաճողներին: Դարձեալ ստրկութիւն էր, այն զգալի տարբերութեամբ՝ որ աշխատաւոր մեծամասնութիւնը արդէն վայելում էր մի քանի իրաւունքներ. մարդկանց այլ եւս չէին կարող սպանել ուզած ժամանակ, կամ անվերջ աշխատեցնել մտրակով ու գաւազանով:

Նւաճողները կազմում էին զինւորական մի կաստա և հողային տարածութիւնները իրարու մէջ բաժանելով, պահանջում էին հողի մշակողից բերքերի մի յայտնի մաս: Տրամադրելի ստրուկների թիւը մարդկանց ձեռքում չափանիշ էր ոչ միայն ուժի ու հարստութեան, այլ և ազնւականութեան": Ըստ այդմ հասարակութիւնը բաժանւում էր՝ ազնւականների և պարզ, սովորական մահկանացուների:

Անհաւասարութիւնը դասակարգերի մէջ միշտ աւելի և աւելի աճում է, քանի որ նրա շնորհիւ իսկ՝ իշխողը, բարձր դիրք ունեցողը միջոցներ է ձեռք բերում պահպանելու իր հմայքը և աճեցնելու իր յարձակողական ու պաշտպանողական ուժերը: Հասարակական դիրքի անհաւասարութիւնը առաջ է բերում ֆիզիկական տարբերութիւններ. ապրելու տարբեր եղանակները արտադրում են մտաւոր ու հոգեկան-զգացողական տարբերութիւններ...

Այդպէս է առաջացել „ընտիրների" այն համատարած դասակարգը, որ ամենուրեք „ազնւական" տիտղոսն է կրում

ները, ինչպէս իրեն հաճելի էր, նա կարող էր յայտարարել պատերազմ, կնքել խաղաղութիւն ու կռել դաշինքներ, իր անձնական հայեցողութեամբ։ „Այսպէ՛ս եմ ես կամենում,—*sic volo!*—այսպէ՛ս եմ ես հրամայում“,

---

(*noblesse*, *Adel*), որ ամենուրեք յաւակնում է իշխել, հրամայել, մտրակել...

Ո՞վքեր են, ուրեմն, նրա նախահայրերը։ — Բիրտ, գռեհիկ հրոսակապետներ, աւազակներ, աւարառուներ... „Դիպուածը“ այդտեղ ևս խաղացել է իր դերը, ինչպէս մարդկային էւոլիւցիայի ուրիշ աշխարհներում։ Նախապատմութեան անդրադոյն, անյիշատակ շրջաններում որևէ տեղ, որևէ ժամանակ, որևէ դիպուածով կամ թէ շնորհիւ իր ուժի ու խելքի, ճարպկութեան, իր հնարած լաւագոյն գործիքների՝ մի անհատ տէր է դարձել համեմատաբար մեծ գոյքերի, արդիւնքների, կենսական պիտոյքների։ Մի մասը գործածել է անհատապէս, միւս մասը, աւելորդը, բաշխել է ուրիշներին և բաշխել է ոչ ձրիաբար, այլ որոշ աշխատանքի ու ծառայութեան փոխարէն։ Ահա նա—„տէր“, շահագործող, հարստահարիչ։

Աւելի յաճախ եղել է այն՝ որ մի յանդուգն արկածախնդիր, մի աւազակ, հրոսակապետ, մի բուռն կտրիճներ հետն առնելով, արշաւել է աջ ու ձախ, նետուել թոյլ, անպաշտպան մարդկային համախմբումների վրայ, ջարդել է, զաւթել ու գերեվարել և ապա յաղթողի ու յաղթւողների միջև կապել է մի տեսակ դաշինք, որով զոհերին կեանք է պարգևել, պ ա յ մ ա ն ո վ որ նրանք մնեն տիրոջ, յաղթողի հպատակութեան, ծառայութեան մէջ և աշխատեն ու արդիւնաբերեն նրա համար, իբրև ստրուկ, ստանալով իրենք այնքան, որքան անհրաժեշտ է՝ մի գրաստային կեանք քարշ տալու համար։ Այդքանն էլ „վաստակ“ էր, քանի որ աւելի առաջները, հասարակական էւոլիւցիայի աւելի ստորին աստիճանի վրայ՝ յաղթողները սովորաբար մորթում էին գերի բռնուածներին, ոչնչացնում կամ լափում...

Ստրուկները գործի դիմելով, ազատում են յաղթող տէրերին ֆիզիկական սև աշխատանքից. այդ բիրտ, գռեհիկ աւազակապետներն ու թալանչիները, հողերի ու ստրուկ-

1663-2002
Библиотека

ահա բռնապետական բանաձևը աշխարհի բոլոր ծայրերում, պատմութեան բոլոր շրջաններում։

Ի՞նչ խօսք՝ որ ամենաանսանձ, ասիական կամայականութիւնը անխուսափելիօրէն կապուած է այդ

ների նուաճողները այդ վայրկեանից ի վեր „ազնւանում են“, բարձրանում, առանձնաշնորհեալ դիրքեր գրաւում. նրանք դնում են „արիստօկրատիայի“, ազնուականութեան հիմքերը և նրանցից սերնդէ-սերունդ առաջանում են թագաւորների, իշխանազունների և ամեն տեսակ „ազնիւների“ տոհմերն ու դերդաստանները, աշխարհի բոլոր ծայրերում, գրեթէ բոլոր մարդկային համայնքների մէջ։

„Ազնիւների“ դասակարգն է, նրա „վսեմաշուք“ տիրապետութիւնն է, որ խորտակեց միանգամ ընդմիշտ Ֆրանսիական Յեղափոխութեան ցնցումների մէջ, ազդարարելով նոյն անհրաժեշտ, անխուսափելի վախճանը ռուսական, գերմանական, անգլիական, մաջառական, թաթարական, քրդական ու այլ բոլոր ազնուականութիւններին...

Չենք խօսում միւս իշխող դասակարգի, Կղերի ծագման ու էւօլիւցիայի մասին։ Նրա սկիզբը թաղուած է նախապատմութեան մշուշի մէջ և սերտ կապուած կրօնական գաղափարի առաջին ցոլքերի հետ։ Կախարդները, որոնց մասին քիչ առաջ յիշատակեցինք՝ խեղճ ու խոպան մարդկութեան առաջին քահանաներն էին, կոչուած միջնորդ լինելու մարդկանց և աստուածների, խորհրդաւոր ու երևակայական փէտիշների միջև։ Ինչպէս որ—սօցիօլօգիական նախախնամութեան մի չարաշուք քմահաճոյքով, պատմական երկաթէ օրէնքների անօրինութեամբ—ծնունդ առաւ „ընտիրների“ կամ „ազնիւների“ դասակարգը՝ աշխատաւոր ժողովրդի ցաւատանջ մարմինը կեղեքելու նպատակով, նմանապէս ծնունդ առաւ ու կազմակերպուեց ժամանակի ամենածին արգանդում, դարերի մռայլ ու համատարած գիշերի մէջ՝ կղերական դասակարգը, ծնունդ առաւ՝ շահագործելու մարդ-էակի հոգին ու թանձրամած ագիտութիւնը, շահագործելու այն երկիւղը, որով համակւում էին մարդիկ՝ բնութեան ահեղ ու խորհրդաւոր ուժերի հանդէպ...

տեսակ մի սիստեմի հետ։ Թագաւորը տէր ու տնօրէն է ժողովրդի գոյքերի, պատւի, ազատութեան. Նա կարող էր քմահաճօրէն յափշտակել, կամ ինչպէս ասում են, յարքունիս գրաւել մասնաւոր անձերի ստացւածքը. Նա

Քաղաքական էւօլիւցիան առաջ գնաց։ Պատերազմների ու նւաճումների շնորհիւ, մանր ու ցիրցան համայնքները հետզհետէ ձուլւեցին ու կազմեցին մեծ ու բարդ հասարակութիւններ։ Էւօլիւցիան, մարդկային առաջադիմութիւնը փնտրում էին միշտ աւելի լայնարձակ հօրիզօններ։ Քաղաքակրթութեան Աստուծուն հաճելի էր, որ մանր, սահմանափակ ցեղերն ու համայնքները իրենց նահապետական, թէկուզ և ռամկավար, կառավարութիւններով, տեղի տային վաղ թէ ուշ աւելի մեծ, լայնածաւալ, թէկուզ և բռնաւոր, պետութիւններին ու կառավարութիւններին։ Եւ աշխարհագրական մի յայտնի միջավայրում հաստատւած մանր-մունր, ցիր ու ցան զինւորական հրամանատարները, անհամար սեփականատէ-ճորտատէրերը կամաց կամաց միայն մի ընդհանուր յարկի տակ, կազմեցին մի ահագին պետական ու վարչական մեխանիզմ, որին գլուխ էր կանգնած բացարձակ լիազօրութիւններով մի շէֆ, թ ա գ ա ւ ո ր։

Այս է — բ ա ց ա ր ձ ա կ մ ի ա պ ե տ ո ւ թ ի ւ ն ը, աբսոլիւտիզմը։ Նա կատարեց իր որոշ դրական դերը պատմութեան մէջ։ Իրողութիւնները վկայում են, որ մարդկանց, բազմաթիւ մարդկանց հպատակումը բռնակալ վեհապետներին՝ վաղեմի ժամանակներում ընդհանրապէս նպաստել է քաղաքակրթութեան առաջադիմութեանը։ „Հասարակութիւնների գոյութեան կռւում, ասում է Սպենսեր, հաւասար պայմանների մէջ յաղթող եղել են նրանք, որոնք ենթարկւած են եղել ամենից խիստ ստորադասութեան, սուբօրդինացիայի, հնազանդութեան (subordination) իրենց շէֆերին, թագաւորներին“։ Ուստի և նւաճող հասարակութիւնները երկար ժամանակ մնացել են բռնակալ ռէժիմ ներքոյ։

Միահեծան բռնապետութիւնը կամ, ուրիշ խօսքով, բացարձակ ա ն ձ ն ի շ խ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը իր զարգացման ընթացքում անցել է մի քանի շրջան։ Սկզբներում՝

հրամանատարն էր անգամ մարդկանց մտքերի ու զգացումների և ցենզօրական աչարկու հաստատութեամբ բռնանում էր մամուլի, գրականութեան, մտքի բոլոր արտայայտութիւնների վրայ։ Այսպէս է, հակիրճ խոս-

---

չէֆերը, մարդկանց հրամանատարները, հիմնում էին իրենց ազդեցութիւնը իրենց անձնական արժանաւորութիւնների վրայ,—ֆիզիկական ուժի, արիութեան, փորձառութեան, կամ թէ մտաւոր կարողութիւնների վրայ։ Դա այսպէս ասած՝ բնական գերազանցութիւն էր, որ նախամարդու աչքում մարմնացնում էր հերոսը, ռազմիկը։

Բայց կար և մի ուրիշ „գերազանցութիւն“—արդէն գերբնական — որի արտայայտիչ հանդիսանում էր կախարդը։ Այդ երկու գերազանցութիւնները, յաճախ միանալով միևնոյն չէֆի անձնաւորութեան մէջ, դարձնում էին նրան կարող ու ազդեցիկ, սակայն լոկ դրանց վրայ հիմնուած իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը ժամանակաւոր էր, անցողական—նա գաղարում էր չէֆի մահուան հետ։

Պէտք էր մի այլ գործօն՝ այդ հեղինակութիւնը, այսպէս ասած, յաւերժացնելու համար։ Պէտք էր ժառանգականութեան սկզբունքը, առնական գծով։ Վերջինս երևան է գալիս քաղաքակրթութեան սանդուխի համեմատաբար բարձր աստիճանների վրայ, հայրական իրաւունքի տիրապետութեամբ։

Պատրիարխատի կամ հայրական իշխանութեան ամրապնդումը սերտ կապ է հաստատում գերդաստանի մէջ. զարկ է տալիս հպատակութեան ռէժիմին, զարգացնում է դիսցիպլինը, կարգապահութիւնը նոյն համայնքի և պետութեան մէջ։ Բացարձակ վեհապետը կտակում է իշխանութիւնը իր յետնորդներին—առնական գծով—որոնք շարունակում են վարել պետական գործերը նոյն բացարձակ ու բռնաւոր եղանակով։ Կառավարութեան այդ միատեսակ ձևը ժառանգուելով սերնդէ սերունդ, կրկնողութեան շնորհիւ, միշտ աւելի և աւելի ամրապնդւում է, ուժեղանում։

Մի ուրիշ ազդակ ևս գալիս է ժամանակի ընթացքում աւելի հմայք և ուժ հաղորդելու բռնաւորի անձնաւորութեան։ Դա նրա աստուածային ծագման

քերով, համաշխարհային բռնապետութեան էութիւնը, որ դեռ ունի իր շահախնդիր կողմնակիցները ժամանակակից մարդկութեան մէջ...

Ղուայլութիւնը անսահման էր արքայական պալա-

հանգամանքն է, որի բացատրութիւնը փնտրելու է կրօնական վաղեմի հասկացողութիւնների և մասնաւորապէս նախնիքների պաշտամունքի մէջ։

Բոլոր նախնի ժողովուրդները ունեցել են այդ սովորութիւնը—մեծարել, պաշտել հարազատ մեռելներին, որոնց դամբարանների շուրջը այլ և այլ ծէսեր են կատարել, զոհեր են մատուցել։ Դա կրօնական էւօլիւցիայի սկզբնական շրջանն է, ուր մարդկային միտքը իր խղճուկ, տարտամ ըմբռնումի մէջ՝ առարկայական գոյութիւն էր հաղորդում ամեն տեսակ ոգիների ու հոգիների, որոնք իբր թէ օժտուած էին բարիք ու չարիք գործելու հսկայական կարողութիւններով։ Ժամանակի ընթացքում՝ այդ մեռելները ստացել են աստուածային ստորոգելիներ. նրանց մէջ ոմանք իրենց արտակարգ յատկութիւններով՝ դերիշխող դիրք են գրաւել ոչ միայն գերդաստանում, այլ և հասարակական ընդարձակ զանգուածի՝ տոհմի, ցեղի մէջ։

Երկիւղը մի հզօր ռազմիկի, մի հերոս հրամանատարի գերեզմանի առջև՝ մղել է մարդկանց դէպի ապօթէօզ, ստիպել է նրանց աստուածացնել այդ հզօրին, յաճախ նրան սիրաշահելու, զինաթափ անելու նպատակով։

Երբ պատերազմների ու նուաճումների շնորհիւ ցիր ու ցան մարդկային զանգուածները համախմբուելով ի մի են ձուլուել՝ հերոս աստուծոյ պաշտամունքն էլ ընդհանրացել է և աւանդաբար անցել սերունդներին։ Այդտեղից—երկու հետևանք։ Մէկ՝ որ հզօր հրամանատարի յաջորդը, որ գահակալում է հօր մահից յետոյ՝ հռչակւում է իբրև հաղորդակից հօր աստուածային բնութեան. Մէկ էլ՝ որ նա իր զոհաբերութիւններով հայր-աստուծոյ աջակցութիւնն է վայելում։

Իսկ ահա — անսահման լիազօրութիւններ։ Քաղաքական շէֆը, իբրև Աստուծուց առաջացած կամ ուղղակի նախախնամութիւնից սահմանուած՝ դառնում է տեսականապէս և

տում. Թագաւոր և Թագուհի մրցում էին Փրանսիայի հարստութիւնները վատնելու մէջ: „Պալատը — Գ՚ար-

---

իրականութեան մէջ բացարձակ սեփականատէր էր բոլոր հպատակների և նրանց գրաւած բոլոր հողերի:

Երբ այդպիսով, երկրի հրամանատարը ստանձնում է միահեծան, անսահման իշխանութիւն, երբ հպատակները հլու հնազանդութեամբ խոնարհւում են նրա գահի առջև, ենթարկւում են նրա կապրիզներին, ապաւինում են նրա գթութեան, երբ այդ իշխանութիւնը համարւում է սրբազան ու անբռնաբարելի և ամէն մի ձգտում նրա դէմ՝ բացարձակ սրբապղծութիւն. երբ միահեծան պետը և՛ աստւած է և՛ հրամանատար, այն ժամանակ նա բնականաբար միայնում է իր անձի մէջ իշխանութեան բոլոր ձևերը, այն ժամանակ նա դառնում է և գերագոյն դատաւոր և եկեղեցու պետ: Թագաւորը կենտրոն է հանդիսանում հասարակական բովանդակ կազմի, նրա բովանդակ պաշտօնավարութեան:

Այդ է ինքնակալ բռնապետութիւնը կամ աբսոլիւտիզմը, իր լիակատար զարգացման մէջ:

Թագաւորը իշխում է տիրականօրէն, բայց կառավարում է, հարկաւ, ոչ միայն ինքը: Ընդարձակ պետութեան կարիքները հոգալու համար՝ նա պէտք ունի օգնականների, նշանակովի մինիստրների: Վերջիններս, գլուխ կանգնելով այլ և այլ դեպարտամենտների, վարում են գործերը շատ թէ քիչ ինքնագլուխ և իրենք սահմանափակում են միահեծանի կամքն ու լիազօրութիւնները: Թագաւորի կապը պետական ամբողջ մեխանիզմի հետ դառնալով միշտ աւելի և աւելի անուղղակի՝ հասնում է մի վայրկեան, երբ նրա իշխանութիւնը դառնում է անւանական—*le roi règne, mais ne gouverne pas* — երբ նա հանդիսանում է լոկ խաղալիք իր առաջին մինիստրի կամ ամբողջ կամարիլլայի ձեռքում. մի աւտօմատ, որ դատապարտւած է գործադրելու իր իսկ ստեղծած գործակալների, ագենտների կամքը:

Այդպէս է եղել յաճախ պատմութեան մէջ. այսպէս էր երէկ Պորտուգալիայում, այդպէս է այսօր Սպանիայում և Ռուսաստանում: Այդ վիճակում է եղել յաճախ և—ֆրանսիական միապետութիւնը:

Ժանսօնի չեշտակի արտայայտութեամբ — գերեզմանն էր ազգի“։ Արքայատոհմը իր ընդարձակ ճիւղաւորութիւններով, պալատականների, պաշտօնեաների, ծառաների լէգէօններով կառչած էր, հազարաճանկ տզրուկի պէս, ժողովրդի օրգանիզմին և անյագ ծծում էր նրա կենսական հիւթերը։

Հապա երկու առանձնաշնորհեալ դասակարգե՞րը...

Ասացինք արդէն, որ կղեր և ազնուականութիւն ունէին իրենց ձեռքում ֆրանսիական հողերի գրեթէ կէսը։ Այս հրէշային փաստն ինքնին գաղափար է տալիս նրանց հարստութեան ու նրանց նիւթած հարստահարութեան ծաւալի մասին։ Երկու դասակարգերը միասին հաշւում էին հազիւ 300,000 հոգի։ Եւ այդ չնչին փոքրամասնութիւնը ունէր նոյնքան, որքան 25 միլիօն ժողովուրդը։ Եւ այդ բոլորի հետ միասին՝ երկու բարձրագոյն կաստաները ազատ էին ամեն տեսակ տուրքերից։ Բուրժուազիայի և ժողովրդային ընդհանրութեան վրայ էր ծանրանում տուրքերի ահագին բեռը։

Ահաւասիկ դասակարգային մեծ, ճչացող կօնտրաստը, հակադրութիւնը։ Անասելի էր գիւղացիական զանգւածների տառապանքը երեք դաշնակից ուժերի ճիրաններում։ Եւ զարմանալի չէ, որ հէնց որ հնչեց յեղափոխութեան առաջին որոտը, գիւղերը շարժւեցին ըմբոստացման կրակով բռնւած, գրոհ տւին իրենց դարաւոր կեղեքիչների դէմ և ամենուրեք հրդեհեցին ու աւերեցին։ Որքա՜ն թոյն ու ատելութիւն էր մթերւել այդ իներտ զանգւածների մէջ...

Եկեղեցին, կաթօլիկ անհամբերող եկեղեցին, անհաշտ թշնամի բոլոր նորագոյն գաղափարների, ջերմ ու մոլեռանդ երկրպագու միջնադարեան սխօլաստիկայի, հնադարեան բոլոր կուռքերի, դաւանանքների՝ եկեղեցին

ոչ պակաս ահաւոր խարազան էր աշխատաւոր ժողովրդի գլխին։ Միանգամայն աստուածպետութիւն և ազնուականութիւն՝ միացնելով իր ծոցում հոգևոր և աշխարհիկ գործօնները, տիրանալով նիւթական ահռելի գանձերի, հիմնելով իր երկրաւոր տխորժակներն ու յաւակնութիւնները իր „սրբազան բնաւորութեան“, իր „աստուածատուր իրաւունքի“ վրայ՝ նա սանձարձակ շահագործում էր թէ մտքի և թէ հարստութեան աղբիւրները և յարուցանում էր խոր, անհաշտ ատելութիւն առաւելապէս գիտակից տարրերի, դարձեալ նոյն երրորդ դասակարգի, բուրժուազիայի մէջ, որը փարել էր բացարձակապէս ազատամտութեան ու աթէիզմի դրօշակին... (Մենք կը տեսնենք, թէ ինչպէս յետագայում, կացութեան տէր դառնալով, այդ վերջինը միանգամայն փոխեց ֆրոնտը)։

Բուրժուազիան, այդպիսով, իբրև ամենից շահագըրգռւած հասարակական վերիվայրումով, իբրև ամենից աւելի գիտակից տիրապետող չարիքների, իբրև ամենից աւելի լուսաւոր, աւելի գործօն և ազդեցիկ կոչւած էր միանգամայն գլուխ անցնելու սկսւող շարժման և նա քարշեց իր ետևից ժողովրդային ընդհանրութիւնը...

Այո. տնտեսական պատճառը, դասակարգային հակամարտութիւնը մեծ, ահագին տեղ ունի ֆրանսիական Յեղափոխութեան ծագման մէջ և նոյնիսկ այդ Յեղափոխութեան ամենամօտաւոր պատճառը, կամ ուրիշ խօսքով, առիթը դարձեալ զուտ տնտեսական մի փաստ էր — պետական բիւդջէի՝ ահաւոր բացը, դէֆիցիտը... Սակայն, կրկնում ենք, այդ տնտեսական պատճառներն ու դասակարգային հակադրութիւնները չեն միայն, որ առաջացրին 18-րդ դարի համաշխարհային մեծագոյն վերիվայրումը, ինչ-

պէս որ նոյն դասակարգային հակադրութիւնները չ ե ն մ ի ա յ ն, որ յարուցել են պատմութեան ուրիշ շարժումները, առաջ են մղել մարդկային քաղաքակրթութիւնը և փոփոխել, յեղաշրջել են աստիճանաբար երկրագնդի պատկերը: Տնտեսական պատճառները, ընդհանուր առմամբ, եթէ կուզէք, մնայուն, յաւիտենական խարիսխն են պատմական բոլոր վերիվայրումների. չէ՞ մարդը ևս կենդանի է, որին ամենից առաջ պէտք է ապրել, յարատևել, պէտք է սնւել, աճել, զարգանալ և ապա միայն „փիլիսոփայել": *Primum vivere deinde philosopharis*... Բայց եթէ Թիւրքիան, Պարսկաստանը, նրանցից առաջ ուրիշ յետամնաց երկիրներ, սպասէին — իրենց քաղաքական յեղափոխութիւնը կատարելու համար —մինչև որ պարզւէր „դասակարգային հակամարտութեան" դրօշը, մինչև որ ծնւէր արդիւնաբերող բուրժուազիան՝ կղերի ու բիւրօկրատիայի ամենազօր պատնէշները խորտակելու համար... պէտք էր չափազա՛նց երկար սպասէին:

Բայց կան, բարեբախտաբար, ուրիշ ուժեր, որ գալիս են փոթորկելու արևելեան անշարժութեան ճահիճը, որ գալիս են ստեղծելու նոր կարիքներ ու պահանջներ, աւելի ճիշտ, գ ր գ ռ ե լ ո ւ, հրահրելու այդ կարիքները — ազատութեան, արդարութեան, մարդավայել կացութեան — որոնք արդէն բնազդային ու մրափուն վիճակում գոյութիւն ունին այդ յետամնաց ժողովուրդների խոպան ու տանջահար գիտակցութեան մէջ և որոնց արժէքը նրանք գիտեն գնահատել միայն յ ե տ ո յ, այդ թանկագին նւաճումները ճաշակելիս...

Կան ուրիշ կարգի խթաններ, ազդակներ. կայ ինքը մ ա ր դ - ա ն հ ա տ ը, նրա գիտակցութիւնն ու կամքը, որ առանձնապէս ցոլում է մեծ մարդկանց ու գործիչների և խիզախ ու անվեհեր փոքրամասնութիւնների մէջ: Կայ

Գաղափար-ուժը, սուբյեկտիվ, ենթակայական ազդակը, որ չափազանց նսեմացնում է „տնտեսական մատերիալիզմի" մոլեռանդ դաւանողների կողմից, որ սակայն, նոյնպէս ունի իր պատկառելի դերը հասարակական-քաղաքական ու այլ տեսակ շարժումների, վերիվայրումների մէջ։ Չենք մտնի պարապ հարցի քննութեան մէջ, թէ ո՞րն է գերակշռողը երկու մեծ ազդակներից և ո՞րն է առաջնագոյնը — նիւթակա՞նը, թէ գաղափարականը... Գիտենք միայն, որ անյիշատակ դարերից ի վեր հասարակական էւօլիւցիայի հոսանքում՝ երկուսը գործակցել են յարաժամ, փոխադարձաբար ազդել, հակազդել, կերպարանաւորել, ստեղծել... Գաղափարական, իդէական կամ իդէօլօգիական գործօնը ինքը մարդն է, գերազանցապէս բարդ ու հարուստ մի էակ, օժտուած կամքով, նեարդերով ու կրքերով, բանականութեամբ, գիտակցութեամբ։ Իբրև այդպիսին, նա ինքն է ստեղծում իր պատմութիւնը. Յաճախ, անշո՛ւշտ, շատ յաճախ նա ստանում է մղումները արտաքին միջավայրից, նիւթական ազդակներից, բայց նա ունի հսկայական ու հրաշագործ կարողութիւն հակազդելու այդ արտաքին միջավայրի, այդ նիւթական ազդակների դէմ. Նա ունի — որ գլխաւորն է — ընդունակութիւն՝ բարձրանալու իր վրայ ազդող միջավայրից, գերազանցելու զինքը ծնող հասարակութեան և գնահատելու իրերն ու երևոյթները, գնահատելու հասարակական էւօլիւցիայի բովանդակ ուղղութիւնը՝ այն չափերի, նպատակների ու սկզբունքների տեսակէտից, որ նա ինքն իրեն է առաջադրում՝ իր վերլուծող ու համադրող իմացականութեամբ։

Եւ համաձայն այդ գնահատութեան արդիւնքի՝ մարդու, կամքոտ ու գիտակից էակի նպատակաւոր գործունէութիւնը կարող է ընդունել այս կամ այն

ձևն ու ուղղութիւնը, կարող է իր հերթին ազդել հզօրապէս շրջապատող միջավայրի վրայ և ուղղել մտքերը դէպի այս կամ այն հօրիզօնը։ Այդպէս են վարուել հռչակաւոր „պատմական փոքրամասնութիւններն“ ու մեծ, կորովի, բացառիկ անհատները, որ այլևայլ ժամանակ կոչուած են եղել գործելու — որոշ, ազատարար նպատակի ուղղութեամբ — վերին աստիճանի աննպաստ, մեռած, դիակնացած միջավայրում... Նրանք կամ ընկճուել ու խորտակուել են իրենցից աւելի ուժեղ միջավայրի հարուածների տակ, կամ թէ անդուլ ու յուսահատ մաքառումով վերջ ի վերջոյ յաղթանակել են և իրենց պողպատեայ կամքերի ու բազուկների հակահարուածներով ճեղքել են միջավայրի գժնդակ սառուցը ու կեանք են ցանել մահաբոյր մթնոլորտում։

Գնահատել երևոյթները, գնահատել հասարակական էւօլիւցիայի ուղղութիւնը, ծափահարել կամ դատապարտել, հալածել կամ քաջալերել, փութացնել իրերի ընթացքը դէպի բաղձալի նպատակակէտը — այդ բոլորը տրուած է — նաև անկախ տնտեսական, օբ՛եկտիվ էւօլիւցիայի հրամայականներից — իւրաքանչիւր գիտակից, քննադատօրէն խորհող ու գործող անհատի, որը մարքսեան արտայայտութեամբ իսկ, ազատագրւում է հետզհետէ „անհրաժեշտութեան“, ճակատագրականութեան թագաւորութիւնից, բարձրանում է, իբրև արդէն ազատ մարդ, իր տափակ միջավայրից, ընդգրկում է կեանքի բովանդակ ամբողջութիւնը, ըմբռնում է նրա ընթացքը...

Եթէ մարդկութեան մի պատկառելի մասը նորագոյն ժամանակներում է միայն ազատագրւում այդ „անհրաժեշտութեան“ աշխարհից, եթէ — սօցիօլօգիայի, հասարակագիտութեան ծնունդի շնորհիւ, այսօր ենք միայն սկսել թօթափել հասարակական ուժերի բռնաւոր տիրապետութիւնը, մերկացնելով նրանց ընթացքն

ու օրէնքները և ազդելով փոխադարձաբար նրանց վրայ—այդ դեռ, հարկաւ, չի նշանակում, թէ նախկին ժամանակներում, „անգիտակցութեան“ շրջաններում՝ բացակայել են նման „ազատագրուած“ անհատները... Նրանք միշտ էլ եղել են—գէթ պատմութեան հորիզոններում—իբրև ազդարար, նախապատրաստող գալոց մարդկութեան և միշտ էլ թողել են իրենց անհատական դրոշմը անցքերի վրայ, այլ և այլ երկրներում կամ թէ ամբողջ համաշխարհային պատմութեան մէջ։

Ահագին է մարդ-անհատի ու գաղափարական գործօնների ուժն ու ազդեցութիւնը պատմական պրոցէսի մէջ։ Ահագին է այդ ազդեցութիւնը նաև Ֆրանսիական Յեղափոխութեան նախօրեակին։ Միմիայն տնտեսական խթանները չէին թատերավայրում, միմիայն իրաւազուրկ բուրժուազիայի դասակարգային ախորժակները չէին, որ քանդեցին շղթայազերծ Մրրիկը, այլ և 18-րդ դարի վեհապանծ իդէօլօգիան, — գերազանցապէս մարդկայնական, ազատաշունչ—այլ և բանապաշտ, ռացիօնալիստ փիլիսոփայութիւնը, էնցիկլօպեդիստները, Մօնտեսկիօները, Ռուսսօներն ու Վօլտերները։ Անշո՛ւշտ, դարձեալ, նրանք ևս ծնունդ էին իրենց միջավայրի։ Անշո՛ւշտ, նրանք հանդէպ էին գնում նոր բարձրացող դասակարգին, թարգմանում էին նրա իղձերն ու տենչանքները։ Բայց և, անտարակոյս, առանց այդ Ռուսսօների ու Վօլտերների, առանց այդ հսկայ, անօրինակ „մտաւորականութեան“ քարոզների, առանց նրանց մշակած պրօբլեմների, իդէալների՝ նոր, փողային դասակարգը չէր անի ինքնաբերաբար այն ահարկու թռիչքները, չէր ձևակերպի այն ընդարձակ, արմատական, սօցիալական ռէֆօրմները, չէր յօրինի, մանաւանդ, համաշխարհային, համամարդկային այն լօզունգները, նշանաբանները, որոնցով անմահացաւ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը և

որոնցով նա հասաւ տիտանեան, անհասանելի բարձունքների։ Չէր արձակի այդպիսի մեծ, համամարդկային նշանաբաններ—ո՛ւր առաւել—և պրոլետարիատը, իրաւազուրկ ու գոյքազուրկ չորրորդ դասակարգը, որ ինչպէս ասացինք, Մեծ Յեղափոխութեան օրերում մի խաւար, անկերպարան զանգւած էր, որ շարժւում էր բնազդօրէն, զուրկ դասակարգային գիտակցութիւնից և մտքի այն լայն հօրիզոններից, որոնք այսօրւան գիտակից պրոլետարիատի սեփականութիւնն են։

Ոչ. ոչ երրորդ և ոչ չորրորդ դասակարգը չէին կարող ինքնաբերաբար այնպիսի վիթխարի նպատակներ առաջադրել և յանուն նրանց՝ նիւթել այնպիսի վերիվայրումներ։ Այդ անողները՝ „իդէօլօգներն“ էին, մտքի ընտիր ներկայացուցիչները։ Իբրև հզօր իմացականութիւններ, զինւած արտակարգ հոտառութեամբ, նրանք ըմբռնեցին ժամանակի ոգին, ժողովրդային ընդհանրութեան աղօտ, տարտամ տենչանքները, բայց և հուժկու մի թռիչքով գ ե ր ա զ ա ն ց ե ց ի ն ն ր ա ն ց, անհամեմատ լայնացրին, ընդարձակեցին բուրժուազական բաղձանքների աւետարանը և իրենց հանճարեղ ու բոցաշունչ գրիչներով փողահարեցին դէպի աշխարհի չորս բոլորը. . .

Որքա՜ն զօրաւոր է այդ գրիչների դերը՝ հէնց փոթորիկը նախապատրաստելու և շղթայազերծելու գործի մէջ... Ի՜նչ ահարկու շանթեր, խարազանումներ է ն ց ի կ լ օ պ ե դ ի ս տ ն ե ր ի, հանրագէտների կողմից։ Մինչդեռ Մ օ ն տ ե ս կ ի օ ն, „Օրէնքների ոգի“-ի հանճարեղ հեղինակը գիտնականի պաղ, անխռով հանդարտութեամբ արծարծում էր անգլիական սահմանադրութեան գաղափարները և շեշտում նրանց կիրառման անհրաժեշտութիւնը իր հայրենիքում, մինչդեռ Վ օ լ տ է ր ը, նոյնպէս չափաւոր իր քաղաքական համոզում-

ների մէջ, բայց անողոք տիրող կարգերի վերաբերմամբ, իր թունաւոր հեգնութեամբ, իր լափող, աննման երգիծական գրուածքներով, նշաւակում էր իշխանութեան զեղծումները, առանձնաշնորհեալ կաստաների — կղերի, ազնուականութեան — խորարմատ մոլութիւնները, մինչդեռ նա իր ահեղ ոճով մտրակում էր հոգիների ու մտքերի վրայ ծանրացած նախապաշարումների հսկայ լեռը, — Ժան-Ժակ Ռուսսօն, Յեղափոխութեան փոթորկաշունչ մարգարէն, քարոզում էր աւեր ու փլատակ դարձնել գոյութիւն ունեցող ամբողջ պետական կառուցւածքը, tabula rasa-ի — մերկ տախտակի — վերածել այն և հիմնարկել հասարակապետութիւն, րէս-պուբլիկա. „Վեհապետութիւնը, ասում էր նա, պէտք է վերադառնայ ամբողջապէս ժողովրդին“, ինչպէս երբեմն էր, նախապատմական ժամանակներում։ „Ամեն բան — ժողովրդի միջոցով և ժողովրդի համար“...

Եւ Ժան Ժակի ձայնն էր, որ ամենից հուժկու որոտաց յեղափոխական Ֆրանսիայի ականջներին, նրա ոգին էր, որ մի քանի տարի շարունակ սաւառնում էր խօլական թափօրների արիւնաներկ կրկէսի վրայ, բոցավառում էր ու թև տալիս դաժանադէմ Ժակօբիններին, Ռօբեսպիէռներին ու Դանտօններին, նախագահում էր և նորաստեղծ հանրապետութեան արմատական որոշումներին, սօցիալական ընդարձակ ռէֆօրմների ծրագիրներին և այլն։

***

Մի ապստամբ վարդապետութիւն և մի ապստամբ ժողովուրդ։

Ի՞նչ արեց նա։ Ինչպէ՞ս սկսեց...

գումարուեց 1789-ի ամառը Ազգային Սահմանադիր ժողովը և մի քանի նիստերում, գրչի մոլեգնոտ հարուածով, ոչնչացրեց ֆէօդալական-բռնապետական գրեթէ բոլոր իրաւունքները։ Յեղափոխութիւնը դրանով արդէն կատարուած էր — խաղաղ, անարիւն յեղափոխութիւնը։ Եւ կատարուած էր պատմական այն անմոռանալի վայրկեանից, երբ Թագաւորի սենեկապետը, կրկնելով իր տիրոջ հրամանը ժողովը ցրուելու մասին՝ Միրաբօն ուղղեց նրան — ամբողջ յեղափոխական Ֆրանսիայի անունից — իր շանթոտ պատասխանը. „Գնացէ՛ք ասէք ձեզ ղրկողներին, որ մենք այստեղ գումարուած ենք ժողովրդի կամքով և մեզ կարող են հեռացնել միայն սւիններով“։

Սւինները չ'երևացին։ Զօրքն ևս „մշակուած“ էր բողոքի գաղափարով։ Յեղափոխութեան մեծ ակտը իրագործուեց. Ազգային ժողովը վերածուեց Սահմանադիր ժողովի (Assemblée constituante)։ Այդ վայրկեանից այլ ևս չը կար բացարձակ միապետութիւնը։ Թագաւորը համակերպեց... ատամները կրճտացնելով։ Բայց արեան Մողոքը չէր կարող հանդուրժել այդպիսի խաղաղ, հանդարտիկ վերիվայրում... Եւ նոյն միջոցին, երբ Սահմանադիր ժողովը ցնծութեան մէջ տօնում էր իր պանծալի յաղթանակները, նոյն միջոցին, երբ նա ի լուր տիեզերքի յայտարարում էր „մարդկային իրաւունքների“ աւետաբեր հաւատամքը, — դաւը, նենգ, արիւնըռուշտ, նիւթւում էր գաղտագողի յեղափոխական Ֆրանսիայի դէմ, և հօրիզօնում նշմարւում էին գալոց փոթորկի զարզանդեցուցիչ նախանշանները։ Մեր նպատակից դուրս է նկարագրել անցքերը իրենց յուզիչ ու արիւնոտ մանրամասների մէջ։

Ֆրանսիան յայտարարուած էր սահմանադրական միապետութիւն։ Հռչակուած էր ժողովրդական գերիշխա-

նութեան սկզբունքը և ջնջուած էին իրաւապէս առանձնաշնորհեալ դասակարգերը։

Մի վսեմ ու թովիչ հանդիսաւորութեամբ հնչում էր 1789-ի այդ պատմական օրերում Մարդկային Իրաւունքների լուսապայծառ հաւատամքը *)—որ անուանել են իրաւամբ „նոր ժամանակների աւետարան“, 18-րդ դարի հոյակապ փիլիսոփայութեան արդիւնքները իւրացնելով ու խտացնելով՝ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը պատգամում էր.

Որ „մարդիկ ծնւում և մնում են ազատ ու հաւասար՝ իրաւունքի մէջ։

Որ ամեն մի քաղաքական կազմակերպութեան նպատակն է՝ պահպանել մարդու բնական, անկապտելի իրաւունքները։

Որ վեհապետութեան (*souveraineté*) սկզբունքը գտնւում է ազգի մէջ։

Որ օրէնքը թարգման-արտայայտիչ է ընդհանրական կամքի։

Որ մարդիկ, քաղաքացիները, ազատ են դաւանելու այլևայլ կարծիքներ և որ ոչ ոքի չի կարելի անհանգիստ անել անգամ իր կրօնական դաւանանքների համար, միայն թէ նրանց արտայայտութեան եղանակը չը խռովէ օրէնքով սահմանուած հանրային կարգը“։

Եւայլն և այլն։

Երկար է „Մարդկային Իրաւունքների Ծանուցումը“ — „*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*“— մենք կը բաւականանանք այս էական կէտերով։

Ահա այդտեղ է, այդ եզակի ծանուցման մէջ՝ աղբիւրը Յեղափոխութեան մշտագալար հմայքի, պատ-

*) Քւէարկուած և ընդունուած 1789-ի օգոստ. 27-ին։

ճառը նրա հեռաւոր ազդեցութեան ու տիեզերական շառաչումի։

Մի ազգի հանդիսաւոր երդումն էր դա,—խմբագըրւած մի չքնաղ, ներդաշնակ բառբառով, այնքան թովիչ ու դիւրամարս մի ձևով, որ պիտի հնչէր, այնուհետև յաջորդաբար, „Մարսէլիէզի“ գոռ, մարտաշունչ յանկերգի մէջ, երկրագնդի ամենախուլ վայրերում, արևմուտքից դէպի հարաւ ու հիւսիս, դէպի արևելք, մինչև Նեվայի և Վիսլայի եզերքները, աւելի հեռուն, մինչև ճապօնական ծովը, մինչև հայկական և իրանեան լեռնադաշտը։

Մարդիկ ազատ ու հաւասար են իրաւունքի մէջ, հեռո՛ւ բոլոր առանձնաշնորհումները—այս ճիչը բարձրանում էր մեր տառապեալ մոլորակի վրայ մի այնպիսի ժամանակում, երբ գրեթէ ամբողջ Եւրոպան—դեռ չենք խօսում մարդկութեան այլ հատուածների մասին—թաւալւում էր ֆէօդալական ամենաքստմնելի առանձնաշնորհումների ճահճի մէջ, ամենաանարգ ստրկութեան շղթաների տակ։

Վեհապետը — ինքը ժողովուրդն է, հեռո՛ւ բոլոր „աստուածառաք“ իշխանութիւններն ու միահեծան բռնաւորները.. հնչում էր մի խաւար, արհաւրալի ժամանակում, երբ ժողովուրդները դիտում էին, իբր հլու, երկոտանի նախիրներ, որոնց քշում էին մտրակով ու գագանակով դէպի ծառայութիւն, դէպի ստրկական սև ու զազիր աշխատանք...

Մարդիկ ազատ են—բոլո՛ր մարդիկ, առանց խտրութեան։ Ազատ ու հաւասար են և բոլոր մարդկային համայնքները, անկախ ժամանակի ու տարածութեան պայմաններից, կաշւի գոյնից ու գանգային ձուլւածքներից. իւրաքանչիւրը բացարձակ, միահեծան տէր է իր ճակատագրի—ամենափոքրիկը, ինչպէս և ամենամեծը...

Tout peuple est maître chez lui; il est légitimement égal du plus grand.

Սա մի նոր աշխարհահայեացք էր. հասարակագիտական, փիլիսոփայական նոր, ճշգրիտ ու ազատարար մի ըմբռնում ա զ գ ա յ ի ն գ ա ղ ա փ ա ր ի ու ժողովրդական վեհապետութեան։ Ա զ գ ա յ ն ո ւ թ ե ա ն ս կ զ բ ո ւ ն ք ը, դարերի յուսահատ ու տանջալի թափառումներից յետոյ, սրբագործւում էր վերջապէս Յեղափոխութեան ու մարդկայնութեան մեծ հեղեղի աւազանում...

Առաջ գնանք։ Թագաւորը, ասացինք, համակերպեց Առերևոյթս նա հաշտուեց ստեղծուած կացութեան հետ, երդուեց նոյնիսկ հանդիսաւորապէս՝ մնալ հաւատարիմ սահմանադրութեան. բայց և տակից շարունակեց ինտրիգները, դաւերը։ Երկչոտ ու անուղեղ—ինչպէս դեսպոտների մեծագոյն մասը — բայց և թոյլ, ողբալի մի հողմաղաց, մի խաղալիկ թագուհու և շրջապատող կամարիլլայի ձեռքերում՝ Լուդովիկոս XVI-ը պատրաստ էր դիմելու ամեն տեսակ ոճիրների, պետական հարուածների՝ իր երերուն գահը և իր „աստուածային" տիտղոսները փրկելու համար։

Ժողովուրդը զգում էր այդ և նա չուզեց սպասել։ Ցուզւեց ծայրէծայր հրաբխային մայրաքաղաքը, յուզւեցին պարիզեան արուարձանները. սկսուեց մի տենդային ագիտացիա, կազմակերպուեցին հռչակաւոր կլուբները, ձուլուեցին մարտնչող կամաւորների լէգէոններ. Թափօրներով նրանք անցան փողոցներից, զանգակների սրտայոյզ ղօղանջի ուղեկցութեամբ, ներս խուժեցին տէրունական զինարանները, թալանեցին, զինուեցին և... տիրացան փ ո ղ ո ց ի ն։

Դա մի նոր ուժ էր, որ բարձրանում էր Յեղափոխութեան կրկէսում, հանդէպ դրուժան թագաւորի և

փոքր ինչ վարանոտ Ազգային Ժողովի։ Դա մեծ համրն էր, ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ն էր։ Չարքաշ, տառապող, աշխատաւոր զանգւածն էր դա։ Նա է, որ այնուհետև պիտի ղեկավարէ Յեղափոխութիւնը։ Նա է, որ մերթ ընդ մերթ սպառազէն ներս կը խուժէ Սահմանադիր Ժողովի նիստերի մէջ և կը թելադրէ իր կամքը, կը պահանջէ՝ լինել արի ու համարձակ, լինել ըմբոստ ու վճռական։ Նա է, որ այնուհետև պիտի դնէ իր հուժկու և հարազատ դրոշմը Յեղափոխութեան մրրկայոյզ դրւագների, նրա յօրինած ռէֆօրմների, բարենորոգումների ճակատին։ Ճանապա՜րհ—ժողովուրդը բեմ է նետւում... գոռացին փոթորկաձայն Դանտօնները...

Տեսարա՜ն էր 1789-ի յուլիս 14-ի օրը։ Բ ա ս տ ի լ ի խորտակումն էր։ Մարդկային պատմութեան ոչ մի վայրկեան, ոչ մի անցք չունի այդ օրւայ չքնաղութիւնը, նրա դիւթիչ հմայքը և նրա ցնցող, աշխարհասասան արձագանքը։ Ժողովուրդը այդ պատմական օրւայ հերոսն էր. յանկարծակի, ինքնաբերաբար, տարերային մի թափով գրոհ տւեց նա միջնադարեան այդ ոճրանիւթ, արիւնազանգ դղեակի վրայ և պաշարեց... Չորս ժամ կռիւ—և Բաստիլը անձնատուր եղաւ։ Մօտ 200 զոհ մեռած ու վիրաւոր—ժողովրդի կողմից... Բայց ի՞նչ էր այդ զոհողութիւնը, հսկայական վայրկեանի մէջ, երբ Բաստիլի աւերակների վրայ լուսաճաճանչ բարձրանում էր համաշխարհային ազատութեան Արևը։ Ի՞նչ էր այդ դղեակը։ Դա ինքը համաշխարհային բռնութեան որջն էր, նրա յաւերժական խորհրդանշանը։ Այդտեղ փակւում ու տանջւում էին քաղաքական կալանաւորները։ Այդտեղ, մահաբոյր խուցերի մէջ, չարչարանքի անարգ գործիքների տակ հողը դարերով ոռոգւած էր բանտարկեալների արիւնով ու աղի արցունքներով։ Այդ-

տեղ, այդ դաժան գերեզմանոցում, ֆրանսիական ժողովրդի ամենաազնիւ զաւակները շարան-շարան գոհաբերւել են արքայական անկշտում Մողոքին... Բաստիլն ընկա՜ւ և փլատակների ճարճատիւնը լսւեց ահեղ ու ռազմաշունչ որոտումով Ֆրանսիայի բոլոր կէտերում, աշխարհի բոլոր ծայրերում։ Բաստիլն ընկա՜ւ և կծկւեցին, սահմռկեցին Եւրոպայի բոլոր տիրանները։ Ահ ու դողով նշմարեցին նրանք ապագայի հեռապատկերի մէջ իրենց սեփական բաստիլների փլատակումը, իրենց սեփական Արևի խաւարումը։

Ի՜նչ սրտագրաւ յուշեր և ի՜նչ ցաւառիթ համեմատութիւն... Պատմութիւնը կրկնւում է յաճախ երէկ նոյն տեսարանների շարանն էր մեզ մօտ — Ռուսաստանում։ Նո՞յն... ոչ բոլորովին։ Մի բան միայն բացակայում էր — ամենաէականը։ Այդտեղ էլ տեսանք Ազգային Ժողովի գումարում, Թագաւորի համակերպում ու հանդիսաւոր ծանուցումներ Սահմանադրութեան, ազատութեան։ Այդտեղ ևս — փոթորկալից նիստեր, պերճախօս ու շանթարձակ Միրաբօներ, համատարած բերկրանք ու գինովութիւն։ Բայց այդ մոլեգին պերճախօսութիւնից ու այդ խանդավառ ցոյցերից՝ Պ ե տ ր օ - Պ ա վ լ օ վ ս կ ը բնաւ չը դղրդաց, Ռօմանօվեան գահը չը սասանւեց, ընդհակառակը, կարողացաւ շատ շուտ տեղալ յաղթական հակահարւածը... որովհետև հրապարակի վրայ չ՚երևաց գլխաւոր ազդակը, ս պ ա ռ ա զ է ն ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ը, որ Ֆրանսիայի բոլոր յեղափոխութիւնների միջոցին տէր էր դառնում փողոցներին ու հրապարակներին և թելադրում տիրականօրէն իր կամքը...

Բաստիլն ընկա՜ւ — և գաւառը անմիջապէս արձագանք տւեց։ Միւս քաղաքները, ընդօրինակեցին Պարիզին, կազմակերպեցին իրենց սեփական կառավարութիւնը, զինւեցին ու ըմբոստացան։ Կազմակերպւեց հոչակաւոր

և հոյակապ „Դաշնակցութիւնը“։ Ամեն մի գիւղ ու քաղաք օժտւեց իր սեփական վարչութեամբ և բոլորը միացան եղբայրական, դաշնակցական կապերով, ուխտեցին աջակցել իրարու և ընդհանուր ուժերով պաշտպանել նորանուաճ Ազատութիւնը։

„Հայրենասէրների դաշնակցութիւն“—la Fédération des patriotes—դա ինքը նոր Ֆրանսիան էր, դա նորաստեղծ Ֆրանսիական Ազգն էր, որ գալիս էր փոխարինելու թագաւորների և իշխանների օգոստափառ վեհմակին...

Դրա հետ միասին փոթորիկը բռնեց դաշտերը։ Բորբոքւեց գիւղացիական մի համաճարակ ապստամբութիւն, որ յայտնի է պատմութեան մէջ „Jacquerie“ անունով։ Գիւղացիները շարժւում էին ահագին զանգւածներով աւատապետական դղեակների, պալատների, վանքերի վրայ և աւերում ու հրդեհում։ (Նման շարժում, աւելի փոքր ծաւալով, բռնկւել էր Ռուսաստանում, 5—6 տարի սրանից առաջ)։

Տարերային մի գրոհ էր դա, որ ուզում էր ոչ միայն ոչնչացնել ֆէօդալական տուրքերի, տասանորդի սիստեմը, այլ և պարզապէս իր ձեռքն առնել հողերը։ Մի տեսակ ագրարային կոմմունիզմի շարժում էր դա, գիւղացիները փաստօրէն, իրականութեան մէջ կիրառում էին այն, ինչ որ տեսականապէս ձեւակերպուած էր թղթի վրայ, Սահմանադիր ժողովի ծանուցումներում. „բոլոր մարդիկ ազատ են ու հաւասար“... Դա հաւասարութեան մեծ հեղեղն էր, որ գալիս էր լրացնելու „ազատութեան“ հոսանքը։ Եւ այստեղ է Ֆրանսիական Յեղափոխութեան ամենախոշոր, առանձնայատուկ գծերից մինը, որով նա խորապէս տարբերւում է անգլիականից։ (Վերջինը, ինչպէս յայտնի է, միահեծան բռնակալութիւնը տապալելուց յետոյ, թողեց լիակատար ուժի մէջ միջնադարեան

փէոդալիզմը, լորդական հսկայ կալուածատիրութեան սիստեմը, որ այսօր տակաւին կապարի պէս ծանրացած է այդ երկրի աշխատաւոր ընդհանրութեան վրայ, որպէս (առանձնաշնորհման ու անարդարութեան մի հրէշային, աղաղակող փաստ)։ Այնտեղ, Անգլիայում, չը տեսանք Յեղափոխութեան շրջանում (1648—1657) գիւղացիների այդպիսի համաճարակ ըմբոստացումներ, այնտեղ „երրորդ դասակարգը“ չը կարողացաւ հաստատել իր ուրոյն դասակարգային տիրապետութիւնը. ազգային գերիշխանութեան սկզբունքը բաժանւեց հողային ազնուականութեան (լորդերի) ու բուրժուազիայի միջև։

Ժողովրդական այդ մրրիկը գիւղերում ու քաղաքներում, ջախջախելով միապետական ուրւականը, ունեցաւ և ուրիշ տեսակ նշանակալի անդրադարձում։ Նա մտածել տւեց երրորդ դասակարգին, բուրժուազիային... Աշխատաւոր ընդհանրութեան այդ մոլեգին յորձանքների դիմաց՝ վերջինն զգաց այն ժամանակ արդէն, թէ ինչ ահաւոր մրցակից ունի ի դէմս այդ կտորող ու կտորւող զանգւածների, որոնք գրոհ էին տալիս Սեփականութիւն-կուռքի դէմ, — մի կուռք, որ այդ երրորդ դասակարգը հռչակել էր, իր հաւատամքի մէջ, իբրև սրբազան ու անձեռնմխելի։ Սօցիալիզմի հոտն, ի հարկէ, դեռ չը կար այն ժամանակ, բայց դրամի ու հարստութեան դասակարգը աղօտ կերպով ընդնշմարում էր իր ապագայ ախոյեանին — բուն տանջւող, աշխատաւոր ժողովուրդը՝ կամ չորրորդ դասակարգը։ Պարզւում էր — թէև երկչոտ ու տարտամ ձևերով — դասակարգային նոր, ահեղ հակամարտութեան դրօշը, որի թատերաբեմը պիտի դառնար մօտեցող 19-րդ դարը և որի ուշագրաւ էւօլիւցիային մենք կը հետևենք յաջորդ գլուխներում։

*

Օգոստոսի 4-ը։ Մի այլ պատմական թւական։ Երկրորդը — Բաստիլից յետոյ Գիւղացիական յուզումները պահանջում էին նւիրագործում։ Պէտք էր կոնկրետ և իրական պարունակութիւն հաղորդել „հաւասարութիւն“ տարտամ, առաձգական գաղափարին։ Պէտք էր պարզել, մասնաւորել այն։ Երկրագործը հո՞ղ էր ուզում, ազա՛տ ամէն տասանորդից, ֆէօդալական „իրաւունքներից“։ Եւ Սահմանադիր Ժողովը շտապեց արձագանք տալ։ Մի գիշեր, օգոստոսի 4-ի գիշերը (1789 թ.) նւիրւեց հողային, „սօցիալական“ խնդրին։ Եւ մի գիշերում վերացան աւատապետական բազմաթիւ առանձնաշնորհումները... Գիւղացին արձակեց սրտի խորքից ազատութեան հառաչանքը։ Դարձեալ տեսարա՞ն էր... Աննկարագրելի բերկրանք ժողովրդական պատգամաւորների շարքերում, ուրախութեան արցունքներ, ծափեր ու փոխադարձ ողջագուրումներ։ Հաւասարութեան գաղափարը մարմին էր առնում։ Սօցիալական յեղափոխութիւնը գալիս էր լրացնելու քաղաքականը։ Նա միանգամայն, հարկաւ, չը լրացրեց, բայց կատարւածը հսկայական մի փաստ էր, թերևս ամենածանրակշիռը Ֆրանսիական Յեղափոխութեան մէջ։ Քիչ յետոյ, Նոյեմբերի 2-ի հրովարտակով, կ ղ ե ր ի հսկայական գոյքը հռչակւեց հ ա մ ա յ ն ա զ գ ի ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն...

Բաստիլի անկումից յետոյ՝ բուրբօնեան տիրապետութեան արևը մարած էր արդէն։ Ի՞նչ էր մնում անել Լուդօվիկոս XVI-ին։ Ազդելու բոլոր միջոցները սպառւել էին։ Ի դերև ելան բոլոր դաւերը, „պետական հարւածի“ բոլոր ծրագիրները։ Կացութեան տէրն էր ժողովուրդը, նրա ամենածայրայեղ տարրերը։ Եւ Թագաւորը մտածեց իր անձի ու ընտանիքի փրկութեան մասին. Նա փախա՛ւ (1791 թ. յունիսի 20)։ Այն-

տեղ, օտար, ազատ հողի վրայ թերևս դեռ կարողանար ընթացք տալ իր ազատասպան ծրագիրներին. արդէն իսկ շշուկ կար, թէ նա մտել էր գաղտագողի յարաբերութեան մէջ դրսի բռնաւոր ուժերի հետ, որոնց զինուած օգնութիւնն էր հայցում՝ բռնապետութիւնը վերականգնելու համար *)։

Փախան Թագաւորի հետ և դեռ նրանից շատ առաջ, Ֆրանսիայի նախկին առանձնաշնորհեալ տէրերը, փախչում էին գահավէժ ֆէօդալ-ազնուականները դէպի օտար հորիզոններ, առնելով իրենց հետ ինչ որ կարելի էր առնել։ Գաղթականների պատմական հոսանքն էր դա, որ առանձնապէս սաստկացաւ Բաստիլի անպատիւ խորտակումից յետոյ։ Ինչպէ՞ս մնալ այլ ևս „ժակօբինների", „անիշխանականների" հայրենիքում, ուր անգամ կանայք, սպառազինուած արշաւում էին դէպի Վերսայլ, արքայական պալատների դէմ։

Ազնուականները փախան, իսկ Թագաւորը չը կարողացաւ փախչել։ Նա էլ փորձեց, բայց չ՚աջողեց։ Մի գիշեր նրա կառքը կանգնեցրին Վարենն կոչուած կայանում.. Եւ տեսան նրան, Թագաւոր-խորտիլակին, ծառայի զգեստաւորութեամբ, շրջապատուած իրայիններով... Յետ բերին ու ամբողջ ընտանիքով փ ա կ ե ց ի ն։

Սարսափելի էր ժողովրդի ցասումը։ Բոլոր հրէշային

---

*) Յետագայում անհերքելի փաստաթղթերով հաստատւեց, որ հէնց նոյն օրը, երբ Լուդովիկոս XVI-ը երդւում էր հաւատարիմ մնալ Սահմանադրութեան (1791 թ. սեպտեմբեր 4),—նոյն օրը նա գաղտագողի նամակ էր ղրկում աւստրիական Թագաւորին... Գրում է նամակներ և Թագուհին, այդ ճարպիկ և անխիղճ ինտրիգանը, գրում են բոլոր արտաքին „բարեկամներին", աղերսում, յորդորում, կանչում են նրանց, տալիս են մանրամասն ծրագիր „արշաւանքի", հրաւիրում են կոտորել յեղափոխականներին և ազատել բռնապետական գահն ու Թագը...

շշուկները արքայական դաւերի մասին — արդարանում էին այդ անարգ փախուստից յետոյ։ Իսկ բոլոր բերանները վրէժ էին աղաղակում։ Թագաւորի ճակատագիրը այնուհետեւ որոշուած էր արդէն... Երես դարձրին նրանից անգամ անկեղծ միապետականներից շատերը. Թագը կորցրեց այդ օրից իր հմայքի մնացորդը և Ֆրանսիան ուղղուեց գահավէժ դէպի Հ ա ն ր ա պ ե տ ո ւ թ ի ւ ն։ Կազմակերպուեց ու բեմ ելաւ պաշտօնապէս Հ ա ն ր ա պ ե տ ա կ ա ն կ ո ւ ս ա կ ց ո ւ թ ի ւ ն ը։ Կլուբները կրկնապատկեցին իրենց եռանդը. յանուն ժողովրդի՝ պահանջեցին ստեղծել նոր սահմանադիր և գործադիր իշխանութիւն և դատի կոչել երդումնադրուժ միապետին։

1791-ի սեպտեմբերի 30-ին Ազգային Սահմանադիր Ժողովը հրատարակեց փակուած և Ֆրանսիայի ճակատագրի ղեկավարութիւնն անցաւ նոր, Օ ր է ն ս դ ի ր Ժ ո ղ ո վ ի ձեռքը (*Assemblée Lègislative*)։

Նոր օրեր եկան, միշտ աւելի փոթորկոտ, միշտ աւելի կրիտիկական ու ահաւոր։ Յեղափոխութեան յաղթանակը դեռ փխրուն էր, երերուն, ազատութեան ու հաւասարութեան կառուցուածքը՝ հրաբխի վրայ։ Դաւը — ներսում և դրսում.. „Վանդէան“ — բռնկուած, և պատերազմի ուրուականը — դռներում։ Ֆրանսիական գաւառի ամենայետադէմ վայրերը, թաղուած տգիտութեան ու կրօնական ամենաբիրտ նախապաշարումների մէջ, ըմբոստացան Նոր կարգերի դէմ։ Գիւղացիների մի մասը, լարուած կաթօլիկ կղերի սադրանքներով՝ կազմակերպեց երկարատեւ ու յամառ դիմադրութիւն սահմանադրական քաղաքացիների ու բանակի դէմ.. Մինչդեռ Պարիզից ինքը արքայական գերդաստանը, գլուխ ունենալով Թագուհուն, Մարի Անտուանետին, շարունակում էր իր գաղտագողի յարաբերութիւնները օտար միապետների

հետ, շարունակում էր նրանցից օգնութիւն հայցել՝ ներսի կարմիր ուրուականը խեղդելու համար։

Դաւում էին և գ ա ղ թ ա կ ա ն ն ե ր ը։ Հաստատուած օտար երկրներում՝ նրանք ամեն ճիգ գործ էին դնում, որպէս զի յարուցանեն արտաքին զինուած միջամտութիւն՝ հանգցնելու համար այն համաճարակ հրդեհը, որ սպառնում էր ծաւալուել ամբողջ Եւրոպայում, այրել բոլոր վեհապետներին։

Այդքան դաւեր ապարդիւն չ'անցան։ Արտաքին միջամտութիւնը վրայ հասաւ շուտով. պատերազմի Մոլոքը եկաւ ծառացաւ յեղափոխական Ֆրանսիայի դէմ։ Աւստրիան, Պրուսիան — դաշնակցած։ Ռուսաստանը — գաղտնի թև տալիս։ Ի՞նչ ահաւոր և տրաժիկ վայրկեան... Յեղափոխական ժողովուրդը, սակայն, չը վհատուեց։ Արիաբար նա կուրծք տուեց վտանգին, ծածանեցրեց քաղաքային տան ճակատին մի ահագին դրօշ, որի վրայ գրուած էր. *La patrie en danger* — հայրենիքը վտանգի մէջ. — լէգիօններով բարձրացան գիւղեր ու քաղաքներ, Պարիզում հաստատուեց քաղաքային տան մէջ՝ ա պ ս տ ա մ բ Կ ո մ մ ո ւ ն ա ն, որ կոչուած էր ահագին դեր խաղալու յետագայում, իբրև զուտ ժողովրդային մի մարմին, դաշնակից մօնտանեարներին, ներշնչող երբեմն նոյնիսկ հրամանատար պարլամենտի, Դաշնաժողովի, իբրև, վերջապէս, կազմակերպող ժողովրդային պարբերական ցոյցերի ու ապստամբութիւնների։ Դա մի տեսակ ժամանակաւոր կառավարութիւն էր, որ իր ձեռքն առաւ ազգային զինուորագրութեան ու պաշտպանութեան գործը այդ ալէծուփ վայրկեանում. նրա հոգին էր — Դանտօն։

Կազմակերպուեց շտապ-շտապ կամաւորների հսկայական մի բանակ և նետուեց թշնամու վրայ։ Եւ այդ անմարդ, զինուորական արհեստին անծանօթ ժողովուրդը,

սակաւաթիւ զօրքի հետ միացած *), քաջութեան ու ճարպիկութեան հրաշքներ գործեց. նա տուեց մի շարք ահեղ, վճռական ճակատամարտներ և յետ մղեց թըշնամուն։ Նրան փառում, հրահրում էր այդ բացառիկ վայրկեաններում Դանտօնի ելեքտրական մարտակոչը. „յանդգնութի՛ւն, յանդգնութի՛ւն և դարձեալ յանդըգնութիւն — ահա թէ ինչով մենք կարող ենք յաղթահարել հայրենիքի թշնամիներին“ **)... Հայրենասիրական խանդավառութիւնը սահման չունէր։ „Մարսէլիէզի“ ամպրոպագոռ յանկերգը „*Aux armes, citoyens, formez vos bataillons*“!—ուղեկցում էր այդ յաղթական պատերազմներին. „Մարսէլիէզը“ այդ օրերից ի վեր դարձաւ Ֆրանսիայի ազգային, սրբազնագոյն հիմնը։ Նա դարձաւ հիմնը բոլոր յեղափոխական ժողովուրդների...

Աւա՜ղ. ժողովուրդը իր հոյակապ ու վեհանձն թռիչքներին միացնում է երբեմնապէս փոքրոգի ժեստեր ու բռնկումներ և մասնակի ստուեր գցում Յեղափոխութեան լուսապայծառ Արևի վրայ։ Եղան այդպիսի անցանկալի բռնկումներ և Ֆրանսիական Յեղափոխութեան միջոցին։ Եւ առաջինը—սեպտեմբերի կոտորածն էր (1792 թ.)։ Իբրև կանխիչ մի միջոց, պատերազմի ժամանակ յեղա-

*) Ֆրանսիական կանգուն բանակը այն ժամանակ ընդամէնը 130,000 էր։

**) „*Pour vaincre les ennemis de la Patrie, il nous faut de l'audace et encore de l'audace et toujours de l'audace!*“—Այս հռչակաւոր, անմոռանալի խօսքերը դուք կը տեսնէք արձանագրուած Պարիզի *Boulevard St. Germain*-ի մի անկիւնում (Դանտոնի նախկին բնակարանի տեղը) բարձրացող հոյակապ արձանի վրայ։ Ձեռքի և գլխի խոյական ժեստը, որ մի եզակի վեհութիւն է հաղորդում Դանտօնի այդ յուշարձանին, միանգամայն համապատասխանում է այդ պատմական խօսքերի ոգուն...

փոխական կառավարութիւնը կալանաւորել էր Պարիզում բոլոր „կասկածելիներին, բոլոր նրանց, որոնք կարող էին սատար, աջակից լինել ուխտադրուժ Թագաւորի Հայրենադաւ ծրագիրներին։ Եւ նախ քան Հայրենասէրների բանակը կը մեկնէր դիպի պատերազմի դաշտ, ժողովուրդը որոշեց ջնջել մի հարուածով „ներքին Թշնամիներին", յարձակուեց լեցուն բանտերի վրայ և նիւթեց արեան բաղանիքներ... Հազարի չափ կալանաւորներ ընկան այդ զարհուրելի հեկատոմբի մէջ։ Այդ մոլեգնոտ հարուածի ներշնչումը, յիրաւի, թէ յանիրաւի, վերագրում են հռչակաւոր ժողովրդական ագիտատոր Մարային, որ յետոյ զոհ գնաց մի օրիորդի, Շարլոտ Կորդէի դաշոյնին, որ կարծում էր միամտօրէն իր այդ դժբախտ Թուիչքով ազատագրել Հայրենիքը...

Հարկ կա՞յ, սակայն աւելացնելու, որ այդ և նման ժողովրդային բռնկումները միանգամայն բնական ու հասկանալի են—եթէ ոչ արդարանալի—մի այնպիսի դժոխային վայրկեանում, կասկածի ու դաւերի մի այնպիսի մթնոլորտում, ուր ներսի և դրսի բոլոր սև ուժերը միացել էին Յեղափոխութեան, Ազատութեան ու Ժողովրդի դէմ։ Չափազանց, այո, հասկանալի են այդ արիւնոտ հեկատոմբները, երբ, մանաւանդ, մտաբերէք նախընթաց պարագաները։ Դրանից քիչ առաջ ժողովուրդը, յարձակուելով Tuillerie-ի արքայական պալատի վրայ և ամեն բան տակնուվրայ անելով, գտել էր բազմաթիւ ու պերճախօս ապացոյցներ Թագաւորի դաւաճանութեան. գտել էր փաստաթղթեր, որոնք վկայում են, որ Լուդովիկոս XVI-ը, յիրաւի, գաղտագողի յարաբերութեան մէջ է եղել գաղթական յետադէմների շէֆերի հետ և դրամ է մատակարարել նրանց բանակին... Իսկ այդ բանակը գալիս էր դրսից— տխրահռչակ Բրունսվիկի մանիֆեստով բոցավառուած —

խեղդելու արեան մէջ բոլոր նրանց, որոնք ըմբոստացել էին արքայի ու միապետութեան դէմ.. Ահա այդ ծանր ու ցնցող յայտնութեան վրայ էր՝ որ պարիզեան կոմմունան, իբրև Թարգման ժողովրդական զայրոյթի, սկսեց մի ահարկու որսախուճապ ընդդէմ բոլոր „կասկածելիների“, որոնցով նա լցրեց բանտերը։ Եւ ահա այդ հազարաւոր բանտարկեալներն էին, որ ջարդուեցին սեպտեմբերին։ Ժողովուրդը իր ահեղ բարկութեան մէջ և օրհասի վայրկեաններում՝ յաճախ չի էլ զանազանում մեղաւորին անմեղից... Չորս օր ու չորս գիշեր տևեցին ջարդի դժոխային արարողութիւնները...

Վերջացաւ և Օրէնսդիր Ժողովը, մօտ մի ամեայ պաշտօնավարութիւնից յետոյ—և 1792 թ. սեպտեմբերի 21-ին բացւեց Յեղափոխութեան ամենաալեծուփ շըրջանը, Convention-ը (Դաշնաժողով)։ Մօտ 750 հոգուց բաղկացած մի նոր պարլամենտ, աւելի շեշտւած ռամկավարական պատկերով, ընտրւած գրեթէ ընդհանուր ձայնատւութեան սկզբունքով։ Առաջին նիստերից իսկ նա միաձայն հռչակեց միապետութեան ջնջումը և հաստատումը հանրապետութեան։ Բայց և առաջին նիստերից իսկ՝ ծայր տւեց սուր ու ցայտուն հակադրութիւնը կուսակցութիւնների ու հոսանքների միջև։ Երկու խոշոր հատւածներ մրցում էին կատաղօրէն։ Մէկը — չափաւոր, միւսը—արմատական։ Մէկը—խոհեմ, զգուշաւոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչ, միւսը՝ Թարգման յեղափոխական ժողովրդի, ռամկավարական տենչանքների։ Մէկի անունը—Ժ ի ր օ ն դ էր, միւսի անունը՝ Մ օ ն տ ա յ ն։ Առաջինը ներկայացնում էր գլխաւորապէս գ ա ւ ա ռ ը, երկրորդը—գլխաւորապէս Պ ա ր ի զ ը։

Ժիրօնդիստները, չափաւոր կամ բուրժուական հոսանքի կողմնակիցները, գերակշռում էին իրենց

թւով։ Կային նրանց շարքերում ազնիւ ու առաջադէմ հոգիներ, ռամկավարական և բանապաշտ ոգով կրթւած հեղինակաւոր քաղաքացիներ, բայց խոշոր մեծամասնութիւնը մատնում էր պահպանողական, երբեմն նոյնիսկ յետախաղաց ձգտումներ, ընդհանրապէս՝ խիստ չափաւոր, պատեհապաշտ մտայնութիւն։ Նրանք գտնում էին, որ յեղափոխութիւնը կատարւած է արդէն, քանի որ կայ հանրապետութիւն, քանի որ արդէն յայտարարւած է քաղաքացիների „ազատութիւնը“ և բոլորի „հաւասարութիւնը“ օրէնքի առաջ։ Եւ նրանք ձգտում էին լռեցնել ժողովրդական բողոքի ձայնը, նրանք ուզում էին միանգամ ընդմիշտ վերջ տալ ամբոխային յուզումներին։ „Նուրբ, բարեկիրթ“, բուրժուաներ՝ նրանք իրենց սրտի խորքում—շատ շատերը նրանցից—մի գերագոյն արհամարհանք ունէին դէպի ամբոխը, ժողովուրդը, դէպի սև ու չարքաշ աշխատանքի բանակը, նրա անհաշիւ, տարերային ընդվզումները, նրա արմատական, „հասարակական“ պահանջները։

Եւ այդ չափաւոր հատւածի դէմ ծառացած էին Մօնտանեարները, Ռօբեսպիէռի, Դանտօնի, Մարայի ու Սէն-Ժիւստի առաջնորդութեամբ։ Գիտակից սօցիալիստներ, ընկերավարականներ չէին դրանք, բայց նրանց բերնով խօսում էր շարունակ հաւասարութեան նշանաբանը. Նրանց ձգտումն էր՝ հասցնել Յեղափոխութիւնը իր տրամաբանական վախճանին, վերածել հաւասարութեան իրաւունքը կենդանի իրականութեան, սրբել իսպառ Ֆրանսիայի երեսից ֆէօդալականութեան բոլոր հետքերը, ոչնչացնել խոշոր կալւածատիրութիւնը, հողը բաժնել հաւասարապէս բոլորին, անգամ տնանկ, չքաւոր մշակողներին... Դա տակաւին սօցիալիզմ չէր, կօմմունիզմ չէր, բայց դա հարթում էր ճանապարհը դէպի սօցիալիզմ, կօմմունիզմ։ Նրանք

ուզում էին—այդ ըմբոստ ու աՀեղ Մօնտանեարները— որ Յեղափոխութիւնը տակից-գլուխ և ծայրէ-ծայր կերպարանափոխէր Հայրենիքը, Նրա բարքերն ու սովորութիւնները, նրանք ուզում էին, որ Հողը — բոլոր Հարստութիւնների մայր-աղբիւրը—պատկանէր միմիայն իր մշակողին, որ գիւղացիութիւնը, 3/4-ը բովանդակ ազգաբնակութեան, դուրս բերուէր միանգամ ընդմիշտ կեղեքման ու թշուառութեան անդունդներից, վաշխառութեան, կղերի, ազնուականութեան ճիրաններից. Նրանք ուզում էին, այդ պատճառով, որ յեղափոխութիւնը շարունակուէր, որ ժողովուրդը վար չը դնէր իր զէնքը, չը խաբուէր, չը գայթակղուէր իր բազմապիսի ոսոխներից...

Հակամարտ էին երկու մեծ կուսակցութիւնները՝ նաև Թագաւորի ճակատագիրը անօրինելու Հարցում: Ժողովրդական կուսակցութիւնը վաղուց արդէն պաՀանջում էր դատել Լուդովիկոս XVI-ին: Ժիրօնդիստները Հակառակ էին և ամեն միջոց ի գործ դրին՝ փրկելու Թագաւորի անձը: Փաստերը, սակայն, չափազանց խօսուն էին միապետի մեղսակցութեան, դաւաճանութեան Համար: Դատը, ի վերջոյ տեղի ունեցաւ, պարիզեան Կօմմունայի, յեղափոխական բանակների ճնշման ներքոյ և Հակառակ Ժիրօնդի դիմադրութեան ու անվերջ ձգձգումներին:

Վայրկեա՛ն էր... Նախկին Հզօր ու գոռոզ կամայապետը, որ Աստուծոյ և բոլոր սրբերի անունով փտեցնում էր իր Բաստիլներում երկրի ամենաազնիւ ուժերը, դուրս քաշւեց ժողովրդի ատեանի առաջ, իբրև ոճրագործ, դաւաճան իր ազգին ու Հայրենիքին: „Կեղծ Թագաւորը եկաւ—Դաշնաժողովի մի անդամի արտայայտութեամբ — Հաշիւ տալու իսկական Թագաւորին, Ժողովրդին“...

Պէտք էր դատել—և դատել ոչ միայն անՀատը, այլ և Հաստատութիւնը: Պէտք էր մերկացնել,

ի ցոյց դնել, ի տես ամբողջ աշխարհի, նրա ներքին փտախտը, նրա բովանդակ գարշանքը: Պէտք էր մերկացնել միապետական կրօնի այն ապուշ, ծիծաղաշարժ առեղծուածը, այն չարագործ պատրանքը, որի շնորհիւ դարերի ընթացքում ամբողջ ժողովրդի իմաստութիւնը կենտրոնացել է մի խեղճ, տխմար ուղեղում, մի փայլուն, ոսկեզօծ կուռքի մէջ, որ ներքուստ լեցուն է որդերով...

Ողբալի էր մեղադրեալի բռնած դիրքը դատի ընթացքում: Ինքզինքը արդարացնելու համար, նա շարունակ ստում էր, գիտակցաբար խեղաթիւրում ամենաակնյայտ փաստերը և աւելի ևս աճեցնում իր անձի դէմ՝ ընդհանուր ցասումն ու արհամարհանքը:

Պարիզը ծփում էր խոր, ահաւոր ալէկոծութեան մէջ. ամբողջ Եւրոպան սրտատրոփ սպասում էր այդ անօրինակ դատավարութեան վախճանին:

Մօտ 10 օր տևեց դատը. փայլուն ու պերճախօս փաստաբաններ պաշտպանեցին մեղադրեալին: Ապարդի՜ւն... Ժողովրդի և պարլամենտի համոզումը գոյացած էր արդէն — անսասան և անագորոյն: Լուդովիկոս XVI դատապարտուեց մահուան: Գիյօտինը բարձրացաւ լայնածաւալ հրապարակում, այժմեան Place de la Concorde-ի վրայ, և 1793 թ. յունուարի 21-ին առաւօտեան ժամը 10-ին, զօրքի ու հազարաւոր բազմութեան ներկայութեամբ՝ ֆրանսիական թագաւորը գլխատուեց...

Բոլո՜ր ազգերի „խոհեմները“, չափաւորներն ու փարիսեցիները, բոլոր յետադէմ և սողացող, ժողովրդատեաց ասպետները, բոլոր նրանք, որոնց համար այնքա՜ն նորմալ ու տանելի են ժողովրդային զանգւածների ծովածաւալ սուգն ու արիւնը և որոնց համար սարսափելի է, անհանդուրժելի մի հզօրի, մի թագաւորի, մի դահճի գողգոթան, նահատակումը, բոլոր նրանք,

որ հակւած են — մի սիմպլիստ, պարզունակ և միամիտ ըմբռնումով—այնքա՜ն գիւրին և անարիւն լուծումն տալ պատմութեան խորախորհուրդ, բազմակնճիռ հանգոյցներին, առանց բնաւ մտնելու անհատական ու զանգւածային հոգեբանութեան խորքերը, առանց բնաւ չափելու ժողովրդային յուսահատութեան ու զայրագնութեան անդունդը, Նրա դարաւոր ու հսկայական մթերումը, Նրա դարաւոր ու եռացող հրաբուխը, — բոլոր Նրանք, գիտուններ և ագէտներ, փիլիսոփաներ ու սովորական մահկանացուներ, մինչև օրս էլ ցասումով ու գարշանքով պատամբում են 1793 թւականի յունւարեան „ոճրի“ դէմ, թափում են բարեպաշտ, աղիողորմ արցունքներ, խարանում են, նշաւակում այդ „ոճրի“ հեղինակներին, „արիւնածարաւ ժակօբիններին“, „հայրենադաւ սօցիալիստներին“, „աշխարհաւեր անարշիստներին“, Ռօբեսպիէռներին ու Դանտօններին... Ա՜հ, և սակայն, պատմութիւնը ընթանում է, անխռով ու անըրդւելի, իր գծած ճանապարհով, նա ռռոգում է իր մեծ ուղին արեան հսկայ շատրւաններով, առանց խըտրութիւն սահմանելու այդ արիւնի որակի մէջ, առանց հաշւի առնելու բարեպաշտների „սրբազան ընդվզումները“ և փարիսեցիների կոկորդիլոսեան արցունքները։

1793-ի յունւարեան գիյօտինը սպանում էր ոչ միայն Լուդովիկոս XVI-ին, այլ և սպանում էր յանձին Նրա՝ այն չարաշուք ու մարդաջինջ սկզբունքը, կրօնական, պատգամներով սրբագործւած այն դրօշը, որի բուեթ ու մոլեռանդ կրողներ են աշխարհի բոլոր Լուդովիկոսները...

***

Թագաւորի գլխատման լուրը անօրինակ շառաչումով անցաւ Եւրոպայի վրայից և նետեց կարմիր սարսափը

բոլոր Թագակիր գլուխների վրայ։ Ամբողջ Եւրոպան— պանիկի տակ։ Հ ա կ ա հ ա ր ո ւ ա ծ ը յեղափոխական Ֆրանսիայի դէմ պայթեց այս անգամ աւելի ուժով ու կատաղութեամբ։ Բոլոր մեծ պետութիւնները միացան „ընդհանուր վտանգի“ հանդէպ։ Կազմակերպուեց մի վիթխարի, չը տեսնուած կ օ ա լ ի ս ի օ ն, Նիզակակցութիւն, որի մէջ մտան Աւստրիա, Պրուսսիա, Ռուսաստան, Անգլիա, Սպանիա, Հօլանդիա։ Բարձրացաւ ահեղօրէն և ներքին Թշնամին — դաժան ու քստմնելի Վ ա ն դ է ա ն, մօտ 100,000 գիւղացիներ, բութ, անգիտակից, հակայեղափոխական, „մշակւած“ նոյն կղերի ու ազնւականութեան երկարատև սադրանքներով։

Վայրկեանը կրիտիկական էր։ Կեանքի ու մահւան խնդիր էր դրւած Ֆրանսիայի առջև։ Յեղափոխական պարլամենտը, սակայն, չ՚ընկճւեց։ Պարի՛զը, չը նայեած երկար ու անդադրում մաքառումներին, ներքին ծանր պառակտումներին ու յօշոտումներին, չը նայեած արքայ-դաւաճանի պատճառած արհաւիրքներին ու դառնաղէտ յուսախաբութիւններին — Պարի՛զը դեռ կանգուն էր, իր ապստամբ ժողովրդով, իր պաշտելի արւարձաններով, որպէս հրեղէն մի տիտան, որ կոչւած էր միշտ իբրև առաջապահիկ, երբեմն գրեթէ մեն-մենակ կուրծք տալու այդքան ահաւոր, արտաքին ու ներքին ոսոխներին, պաշտպանելու հայրենիքի ազատութիւնը, փրկելու Յեղափոխութեան պատիւը։

Եւ հնչեց նորէն „Մարսէլիէզի“ որոտընդոստ յանկերգը—և նորէն ռազմական սարսուռ անցաւ դիւցազնական երկրի վրայից.

Amour sacré de la patrie,
Soutiens, conduis nos bras vengeurs;
Liberté, liberté chérie
Combats avec tes défenseurs!...

Հայրենիքի սրբազան սէ՛ր
Ղեկավարի՛ր, եղիր նեցուկ
Մեր վրիժառու բազուկներին.
Ազատութի՛ւն սիրական,
Ուղեկցիր քո պաշտպաններին։

Յեղափոխական Դաշնաժողովը հրահանգեց անմիջապէս (մարտ 1793 թ.)․

1. Զէնքի կոչել 300,000-ի բանակ։

2. Կազմակերպել Ընդհանուր Ապահովութեան կոմիտէ՝ փնտրելու համար կասկածելիներին, վտանգաւորներին։

3. Կազմակերպել Յեղափոխական Ատեան (*Tribunal Révolutionnaire*)՝ այդ վերջիններին պատժելու համար։

4. Ստեղծել, վերջապէս, Ազգային Պաշտպանութեան Մարմին (*Comité de Salut Public*), որ պիտի ձեռք առնէր բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ ապահովելու հայրենիքը ներսի ու դրսի թշնամիների դէմ։ Նա պիտի հրահանգէր և մահուան պատիժ „գաղթականների“ ու հայրենադաւ կղերականների դէմ։

Այդ վերջին մարմնի պարագլուխն եղաւ — Դ ա ն տ օ ն։

Սկսւեց մի վիթխարի զօրաշարժ։ Ամբողջ Ֆրանսիան էր զինւորագրւում, համախմբւում ազատագրութեան դրօշակի տակ։ Մարդկային ովկիանը շարժւում էր մինչև իր անդունդները։

Եւ այդ ցնցող, անօրինակ ճգնաժամին, տեղի էր ունենում զանգւածային զօրաշարժի հետ թատրօնական մի եղակի, բացօդեայ ներկայացում Պարիզի մէջ, — հռօմէական կ օ լ օ ս է ու մ ի օրերից ի վեր նմանը չը տեսնւած մի գրանդիօզ տեսարան։ Պարլամենտի, Դաշնադիր Ժողովի հրաւէրով՝ գումարւել էին Պարիզում (օգոստոս, 1793 թ.) Ֆրանսիական բոլոր նահանգների պատգամաւորները. եկել էին այդտեղ, յեղափոխական

մայրաքաղաքում հանդիսաւոր դաշն կռելու հայրենիքի դաւաճանների ու արտաքին թշնամու դէմ, եկել էին այդտեղից իրենց մոլեգին պատասխանն ուղղելու ամբողջ սպառնացող տիեզերքին։

Տեղի էր ունենում Fédération-ի, Դաշնակցութեան անմոռանալի տօնը միլիօնաւոր ժողովրդի մասնակցութեամբ — տօն Միութեան ու Համերաշխութեան, տօն Ազատութեան և Եղբայրութեան։ Ի՜նչ համեմատութիւն հռոմէական Կոլօսէումի տօների հետ... Այնտեղ Կ ե ս ա ր ն ե ր ն էին սանձարձակ զւարճանում ստրուկների, ժողովրդի աղեխարշ մարտիրոսութեան հանդէպ, այստեղ ժողովուրդն էր տօնում իր Միութիւնը՝ հանդէպ գլխատւած ու դեռ կանգուն Կեսարների...

Աննման էր Դաշնակցութեան այդ պատմական հանդէսը, այդ հսկայ, անվերջանալի թափօրը, որ սկսեց Պարիզում 1793-ի, օգոստ. 10-ին և որ անցաւ հինգ խոշոր հանգրւաններ, ամեն մէկում կատարելով օրւան պատշաճ արարողութիւններ—սրբազան, երդումնակուռ... Խաչ ու խաչվառ չ՚երևացին այդ տարամերժ արարողութիւնների մէջ։ Աստուծոյ և աստւածների, կղերի և փարաջայի հետքը չը կար։ Կրօնական հանդէս չէր դա, այլ մարդկային—ազատական։ Աստուծոյ օրհնութիւնը չէր աղերսում՝ այդ միլիօնաւոր բազմութիւնը, որ տօնում էր թշնամու թնդանօթների հարւածների տակ, կատարում էր թափօրը արտաքին արշաւանքի ժխորի մէջ։ Եւ նա, սակայն, պիտի աջողէր շատ շուտով, յաղթականօրէն յետ մղել այդ քստմնելի արշաւանքը, որ եկել էր օծւած, „աստւածաուաք" կայսրների հրամանով՝ խեղդելու Ֆրանսիայի ազատատենչ ժողովուրդը։

Ոչ. հին կրօնական էմբլէմների, հոգեկան ստրկութեան խորհրդանշանների ստւերն անգամ չէր երևում այդ չքնաղ թափօրի մէջ. նա գնում էր ծնրադրելու

մի ուրիշ աստուածութեան—Բ ն ո ւ թ ե ա ն: Նոր մարդկութիւն—և Նոր Աստուած: Նոր մարդկութիւն, ազատագրուած հինաւուրց ու չարանիւթ պաշտամունքներից, ներշնչուած 18-րդ դարի բանապաշտ, րացիոնալիստ փիլիսոփայութեամբ:

Թափօրը շարժւում է հանդարտ ու վեհապանծ — ժողովրդի, պարլամենտի, նահանգական պատգամաւորների, զօրքի, պաշտօնէութեան, կլուբների ու կօմիտէների յաջորդական ու երփներանգ շարանով—անցնում է Բաստիլի աւերակներից, Յեղափոխութեան Հրապարակից, Ինվալիդներից, հասնում է Champ-de-Mars, ուր կառուցուած է հսկայական ամֆիթատր—Հ ա յ ր ե ն ի ք ի Ս ե ղ ա ն ը: Տխրագին ու յուզիչ հանդիսաւորութեամբ մեծարւում է ընկածների, նահատակների յիշատակը: Ապա—ե ր դ ո ւ մ ու մաղթանք: Երդւում է մայրաքաղաքը, երդւում են գաւառները, յանձին իրենց պատուիրակների: Հնչում է ազատութեան հիմնը և ծովացած բազմութիւնը երկրպագում է Նոր Աստուծուն... Պարլամենտի նախագահը ընդհանուր ու խոր լռութեան մէջ, ձօն է կարդում—Բ ն ո ւ թ ե ա ն:

„Ո՜վ դու, որ միահեծան տէր ես վայրենի և լուսաւոր ազգերի,—այս հսկայ ժողովուրդը, որ հաւաքուած է քո առջև, Արևի առաջին ճաճանչների տակ, միանգամայն արժանի է քեզ,—Նա ազատ է: Քո ծոցի մէջ, քո սրբազան աղբիւրներում է, որ նա գտնել է իր իրաւունքները և վերածնուել: Մոլորութեան և ստրկութեան այնքան դարեր անցնելուց յետոյ՝ պէտք էր մտնել քո սիրած պարզութեան մէջ, գտնելու համար ազատութիւն ու հաւասարութիւն: Ո՜վ բնութիւն, ընդունիր ֆրանսիացիների յաւիտենական սիրոյ ու հնազանդութեան զգացումը դէպի քո օրէնքները և թո՛ղ այդ արգաւանդ ջրերը, որ ցայտում են քո ստինքներից, թող

այդ ջինջ ըմպելիքը, որ արբեցրել է առաջին ֆրանսիացիներին, թո՛ղ նրանք եղբայրութեան ու հաւասարութեան այս բաժակի մէջ նւիրագործեն այն երդումը, որ ուղղում է քեզ Ֆրանսիան այսօր, այս հրաշալի օրը, որպիսին դեռ չի լուսաւորել Արեգակը այն ժամանակից, ինչ նա կախւած է երկնքի անհունութեան մէջ“...

Ժան Ժակ Ռուսսօի ստւերը դարձեալ ներկայ էր այդտեղ, այդ անզուգական, աշխարհանւաճ թափօրին...

Եւ շարան-շարան—այդ չնաշխարհիկ երդումից յետոյ—ժողովրդական պատգամաւորները, ծերունազարդ, պատկառելի դէմքեր, մօտեցան նախագահին, առան նրա ձեռքից եղբայրութեան ու հաւասարութեան սուրբ բաժակը, մօտեցրին իրենց շրթներին և հոլովեցին բարձրաձայն կոչեր, բաղձանքներ, մարգարէութիւններ...

„Մէկ ոտս արդէն գերեզմանումն է — ասում է մէկը—բայց սեղմելով այս բաժակը շրթունքներիս, ինձ թւում է, թէ ինձ հետ միասին վերածնւում է ամբողջ մարդկային ցեղը“:

Մի ուրիշը.

„Քանի՜ գարուններ են սահել իմ զառամեալ գլխի վրայից... Գոհութի՛ւն քեզ, ո՛վ Բնութիւն, որ պահպանեցիր իմ կեանքը մինչև այս պանծալի օրը“:

Մի երրորդը, բաժակը բռնած դիմում է ողջ տիեզերքին.

„Ո՛վ մարդիկ, եղբայրնե՛ր էք դուք բոլորդ. ո՛վ ժողովուրդներ, նախանձեցէք մեր երջանկութեան և թող նա լինի ձեզ օրինակ *)...

***

---

*) Նոր դարագլուխ էր պատմութեան համար, մարդկու-

Անլուր տագնապի միջոցին ևս շարունակւեց ներքին պայքարը ժիրօնդիստների ու մօնտանեարների միջև: Վերջինները, իրենց հզօր նեցուկ ունենալով պարիզեան Կօմմունան և ժողովուրդը, միշտ աւելի գերակշռեցին, տիրեցին: Մի գեղեցիկ օր (1793-ի յունիս 2) Կօմմունան պաշարեց պարլամենտը և ջարդի սպառնալիքով պահանջեց բազմաթիւ ժիրօնդիստ-պատգամաւորների հրաժարականը: Ժիրօնդը անձնատուր եղաւ — և այնուհետև յեղափոխական մօնտանեարները տէր դարձան Ազգային Ժողովի…

Պարիզը կողմնակից էր ամենախիստ, ամենակտրուկ յեղափոխական միջոցների — Հայրենիքը և Յեղափոխութիւնը փրկելու համար — բայց այդպէս չէր տրամադրւած գաւառը: Նրա համակրանքը՝ չափաւոր Ժիրօնտի կողմն էր և նա խիստ կասկածոտ աչք ունէր

թեան համար… Բնութեան կրօնն է թագաւորում միահեծան, դուրս մղելով բոլոր միւս, հեթանոսական կրօնները: Հեթանոսական են նրանք բոլորը, քանի որ չեն հիմնւած մարդկային ազատութեան ու հաւասարութեան պաշտամունքի վրայ: Հեթանոսական է և քրիստոնէութիւնը… քանի որ նա բնաւ չը ձգտեց վերացնելու այս աշխարհից տառապանքն ու գերութիւնը, — ընդհակառակը, աւելի ևս խրախուսեց նրանց… քարոզելով հնազանդութիւն տիրող օրէնքներին, սրբագործելով բռնապետների թագն ու գահը: Թո՛ղ յետ նահանջէ և նա — այդ հինաւուրց, հակամարդկային կռապաշտութիւնը… Այսպէս որոտաց Յեղափոխութեան Նոր Աստւածը: Քրիստոնէութեան բոլոր հետքերը պիտի վերանան մարդկային ազատ հանրապետութիւնից, պիտի վերանայ անգամ տօմարը, քրիստոնէական տարեգրութեան սիստեմը… Եւ Յեղափոխութիւնը հաստատեց մի Նոր Տօմար, որ սկսում է տարեգրութիւնը ոչ թէ Քրիստոսի ծննդից, այլ Ֆրանսիական Հանրապետութեան սկզբնաւորութիւնից, 1792 թւականից: Փոխւեց ամեն բան, փոխւեցին և ամիսների անունները:

դէպի Պարիզը։ Սարսափելի և չարաշուք հակադրութիւն... Եւ նա քիչ չը նպաստեց այն յետագայ զարհուրելի թափօրներին, այն խենթ, կարմիր, համաճարակ մոլեգնութեան, որ այդ անօրինակ թւականներից ի վեր յաւերժացել է համաշխարհային պատմութեան մէջ, մի կարճ ու ցնցող անունով — Տ ե ր ր օ ր։ Թշնամիների հսկայական լէգէօնները՝ սահմաններում և հակայեղափոխական փոթորիկը՝ ներսում... Դ ի ք տ ա տ օ ր ո ւ թ ի ւ ն ը այդպիսի ճգնաժամային վայրկեանների մէջ դառնում է անխուսափելի և Տերրօրը—նրա գերագոյն համադարմանը։

Եւ Ֆրանսիան գահավիժւեց դիքտատօրութեան ու Տերրօրի խորխորատը... Երկար ժամանակ նրան ճարակեցին ու յօշոտեցին։ Երկար ժամանակ նա գալարւում էր մի կողմից արտաքին նւաճողական արշաւանքների, միւս կողմից ներքին ահարկու պատուհասի, Տերրօրի ճիրաններում։ Յեղափոխական կառավարութիւնը չունէր էլ ազդեցութեան ուրիշ միջոց։ Նա ներշնչւած էր ամենավսեմ իղձերով։ Նա ուզում էր տերրօրի, ահաբեկման ճանապարհով զինաթափ անել յեղափոխութեան ու հանրապետութեան ներքին թշնամիներին և կազմակերպել ու մղել ամբողջ երկիրը դէպի պատերազմ՝ ընդդէմ արտաքին թշնամիների, որոնք եկել պաշարել էին հանրապետութիւնը բոլոր կողմերից։ Սակայն, երկարատև դիքտատորութիւնը թեք, սայթաքուն ճանապարհով հասցնում է ի վերջոյ այլանդակ ծայրայեղութեան։ Նրա մէջ ընկան մօնտանեարների պարագլուխները, նրա մէջ նետւեց իր բոլոր էութեամբ և իր անօրինակ, աշխարհասասան խառնւածքի ուժով, մանաւանդ մէկը հռչակաւոր յեղափոխականներից — Մաքսիմիլեան Ռօբեսպիէռը...

Տեռրորը իշխեց թևատարած ամենուրեք։ Մասսային կալանաւորումներ և մասսային գլխատումներ։ Յեղափոխական Ատեանը առաքում էր ամեն օր մահապարտների ամբողջ խմբեր դէպի գիյօտին։ Ոչնչացւում էին անխնայ բոլոր նրանք, որոնք դիտւում էին, իբրև յետադէմ, հակայեղափոխական։ Բաւական էր լոկ մի կասկած, մի մատնութիւն։ Ոչնչացւում էին մի առանձին մոլեգնութեամբ արքայականներն ու կղերականները. Թագուհու, Մարիա Անտուանետտայի գլուխն ևս մնաց գիյօտինի տակ։ Չէին խնայւում և հռչակաւոր գրողներն ու գիտնականները։ Կոնդորսէ, Լավուազիէ, Անդրէ Շենիէ և բազմաթիւ ուրիշներ բարձրացան կառափնաբեմ կամ հիւծւեցին ու մեռան բանտերում։ Գիյօտինը գործում էր անդուլ, անդադրում. բորբոքւել էր արեան անյագ մի ծարաւ յեղափոխական շրջաններում։ Փրանսիան դարձաւ մարդկային մի վիթխարի սպանդանոց։ 1793-ի ապրիլի 17-ից մինչև 1794-ի յուլիսի 27-ը, այսինքն 16 ամսւայ ընթացքում գլխատւեցին 3958 մարդ։ Ամբողջ Փրանսիայի մէջ նոյն ժամանակամիջոցում գիյօտինի զոհերի թիւն էր մօտ 12.000, որի կէսը հակայեղափոխական գիւղացիներ ու բանւորներ էին։

Առանձնապէս սարսափելի էր Տեռրորը „վանդէականների“ դէմ։ Այնտեղ, արևմտեան յետադէմ գաւառի մէջ մի կատարեալ բնաջնջում էր բոլոր „կասկածելիների“։ Այնտեղ յեղափոխականների անգթութիւնը սահման չունէր... Բայց նրանք պատասխանում էին գազանութեամբ՝ արդէն եղած գազանութիւններին։ Ինչե՞ր չէին նիւթել վանդէականները *) յեղափոխական զինւորների ու քաղաքացիների դէմ։ Խուճապ, ջարդ, դժո-

*) „Վանդէա“, „վանդէական“ բառը այն պատմական օրերից ի վեր դարձել են համաշխարհային և որակիչ են ամեն տեսակ հակայեղափոխական, ապստամբական շարժումների։

խային չարչարանքներ։ Գիշերը խրոխտ պարզել էր իր սև դրօշը և անցել հակայեղափոխական շարժման գլուխ… Իսկ այդ այն միջոցին, երբ անգլիական զօրքը գալիս էր նոյն արևմտեան սահմաններով հարւածելու Ֆրանսիային, „Վանդէան", կղերի և ամբողջ արքայական բանակի առաջնորդութեամբ, այդպիսով թև էր տալիս հայրենիքի թշնամիներին։ Խուճապը զարհուրելի էր։ Յեղափոխական զինւորներին անխնայ ջարդում էին վանդէականները, ջարդելուց առաջ՝ ենթարկում աննկարագրելի տանջանքների։ Մարդկանց - յեղափոխական ճանաչւածներին—ողջ-ողջ թաղում էին, կամ թէ խեղդում Լուար գետում, նետում էին ջրհորները, կամ տապակում փուռերի մէջ։ Խմբովին հրացանի էին բռնում նրանց, քարի, փայտի հարւածներով ջարդում էին մարմինները, հոգևարք զինւորների աչքերը ծակոտում էին ասեղներով *)… Աբդիւլ-Համիդեան երևակայութիւնն անգամ թերևս նսեմանայ վանդէական այդ սոսկալի յղացումների առջև..

Իսկ կղերը իր հարիւրաւոր քահանաներով, նախագահում էր այդ դիւային տանջանքներին…

Ի՞նչ զարմանք, որ Յեղափոխութեան հակահարւածն ևս տեղի ունեցաւ անպատմելի զարհուրանքներով։ Ի՞նչ զարմանք՝ որ յեղափոխական վրէժխնդիր բանակն ևս հեռու մնաց գթութեան ու մարդկայնութեան արտայայտութիւններից.. Բաւական է յիշել միայն, որ այդ բանակը իր յաղթութեան առաջին օրը գետը նետեց 80 քահանայ։ Լաց, աղերս, սիրտ կտրատող բառաչում— բայց ապարդիւն։ Կաթօլիկ կիւրէների մարմինները, մին միւսի ետևից, պտոյտներ էին գործում օդի մէջ և ապա հանգստանում Լուարի յորձանուտ կոհակներում..

*) *Michelet: Histoire de la Révolution Française.*

Յեղափոխական ցասումի ամենաահեղ պոռթկումները ուղղւեցին կղերի դէմ։ Բայց յաղթական բանակը անողոք գտնւեց և միւսների հանդէպ։ Ջարդի ու խեղդումի գերեզմանային արարողութիւնը տևեց երկա՜ր... Սարսափելի „Վանդէան“ խորտակւեց, թէև այնուհետև նա արեց դեռ մի քանի փոքրիկ թռիչքներ։

Գիյոտինը դադար չունէր Պարիզում ու գաւառներում։ Տերրօրը, մի ամեհի, հազարագլխեան վիշապի պէս, հնձում էր Ֆրանսիայի անհամար ու կենսալի ուժերը և տարածում ամենուրեք լաց, արիւն ու յուսահատութիւն։

Շուտով նա դարձաւ իր դաժան ախոյեանների, իր խանդավառ կողմնակիցների դէմ։ Շուտով այդ ահեղ երկսայրի սուրը—անխուսափելի, ճակատագրական դիմադարձութեամբ—բարձրացաւ ամենակատաղի, ամենավեհ ու ժողովրդական յեղափոխականների գլխին։ Երկպառակութեան որոմը բուն էր դրել հանրապետական բանակի մէջ և տանում էր նրան անդարձ դէպի խորխորատ։ Դասակարգային ներհակութիւնների հետ՝ անձնական մրցակցութիւնը, նախանձը, փառքի ու տիրապետութեան տենչանքները, ի շարս այլ գործօնների, խաղացին իրենց դերը այդ ահուր, ճակատագրական պառակտումի մէջ... Անխուսափելի՜ սուերներ մարդկային այդօրինակ խօլական դրամաներում... Միւ՛ս կողմից՝ ինքը մեծ ժողովուրդը յոգնում էր արդէն մի շարք կարմիր թւականների արիւնաղանգ սասանումներից, ինքը մեծ Յեղափոխականը կշտանում էր արեան խեղդող գոլորշիներից, զէնքի անդուլ շառաչիւնից, նա ձգտում էր հանդստութեան, նա ծարա՛ւ էր կարգի, օրինականութեան, խաղաղութեան։

Եւ այդ հոգեբանութիւնն անդրադառնում էր կու-

սակցութիւնների ճակատագրի վրայ։ Ամենակարմիր, ամենամոլեգին հատուածի մէջ իսկ — մօնտանեարների ծոցում — ծայր տուեց սարսափելի պառակտումը։ Մի մասը, աւելի չափաւոր, տրամադիր էր վերջ տալ արեան ու վրէժի թափօրներին։ Այդտեղ իբրև պարագլուխ, կանգնած էր Դ ա ն տ օ ն ը, Ֆրանսիական Յեղափոխութեան մեծագոյն դէմքերից մինը։ Նրա հետ էր համբաւաւոր հրապարակախօս Կ ա մ ի լ լ Դ ի ւ մ ո ւ լ է ն։ Միւս մասը գտնում էր, որ խաղաղութեան ժամը դեռ չի հնչել և որ գիյօտինը դեռ պէտք է շարունակէ իր ազատարար, մաքրագործող աշխատանքը։ Այդտեղ կանգնած էր Յեղափոխութեան զարհուրելի հրեշտակապետը, իր թունաւոր ատամների կրճտոցով, իր ահեղ, կայծակնարձակ աչքերով — Ռ օ բ ե ս պ ի է ռ ը։

Ո՞րն էր սակայն իրաւացին և ո՞րը — անիրաւը... Ահա մեծ, չարատանջ պրօբլեմը։ Նրա շուրջը դեռ այսօր էլ բորբոքւում են կրքերը, նրա առթիւ անհամար նիզակներ են ջարդում Ֆրանսիայի և տիեզերքի հեղինակաւոր պատմագիրները։

Ռօբեսպիէռին սովորաբար հռչակում են որպէս անհաշտ, արիւնածարաւ, աղանդամոլ մի ոգի, մի գոռոզ ու բռնակալ դիքտատօր, որ նիւթում էր մարդկային հեկատոմբներ՝ լոկ իր բնազդին ու իր անսանձ փառամոլութեան գոհացում տալու համար։ Այդպէս են ներկայացնում սովորաբար բուրժուազիայի և բոլոր չափաւոր, պահպանողական տարրերի իդէօլօգները։

Իրականութիւնը, պատմական ճշմարտութիւնը միանգամայն չի համապատասխանում այդ անողոք գնահատութեան։ Եւ մի Միշլէ — ժողովրդի ու ռամկավարութեան խանդավառ իդէօլօգը, մի Ժօրէս — պրօլետարիատի, աշխատաւորութեան անզուգական պատմա-

գիրը,—այդ տեսակ ակնոցներով չեն նայում Ռոբեսպիէռի զարզանդեցուցիչ պատկերի վրայ։ Շեշտելով հանդերձ ստւերային, բացասական կողմերը, նրանք չեն գլանում անժխտելի իրողութիւններով հաստատելու Ռոբեսպիէռի մեծութիւնը, հաստատելու, որ Յեղափոխութեան սասանեցուցիչ յորձանքներում՝ նա անխռով, գործօն ու հեռատես նաւավարն էր, որ բիւրաւոր փորձութիւնների միջից անյողդողդ ձգտում էր ափին հասցնել Հանրապետութեան ու Ռամկավարութեան նաւը։ Նրա ձգտումն էր սկզբից ի վեր՝ կազմակերպել միաձոյլ ու ներդաշնակ ժողովրդական ու յեղափոխական բանակը, կենտրոնացնել բոլոր գործօն ուժերը, որպէս զի հնարաւոր լինէր կուրծք տալ յաղթանակով արտաքին և ներքին այնքան հզօր թշնամիներին։ Սակայն, հակառակորդների, ժիրոնդիստների, պատեհապաշտ չափաւորների շարունակական ինտրիգներն ու վարանումները ամեն մի քայլափոխում անյաղթելի արգելք էին լինում այդ փրկարար ձգտումին։ Ինտրիգն ու վարանումը շարունակւեցին և այն ժամանակ, երբ հայրենիքը կանգնած էր կորստեան վիհի ծայրին և երբ պէտք էր վճռական մի ոստիւն՝ օրհասից ճողոպրելու համար։

Այդ վճռական ոստիւնն էր ուզում կազմակերպել Ռոբեսպիէռը։ Նա խանդավառ ռամկավարական էր, բնաւորութեամբ պարզ, շիտակ, անկաշառ.. Յատկութիւններ, որ միացած նրա ուժեղ իմացականութեան և վարչական ու հռետորական ձիրքերին՝ ստեղծել էին այն անսովոր ժողովրդականութիւնը, որ վայելում էր Ռոբեսպիէռը մի քանի տարի շարունակ, այն տիրական ազդեցութիւնը, որ նա բանեցնում էր Ազգային Ժողովի վրայ։ Նա ուզում էր ծառայեցնել Յեղափոխութիւնը ժողովրդին և նրա խորունկ համոզումով Հանրապետու-

թիւնն ու երկիրը կարող էին փրկել միայն ուժեղ ու վճռական կառավարութեան ձեռքով, որ պիտի ունենար իր կենտրոնատեղին Պարիզում և այնտեղից շանթահարէր անողորմաբար Ֆրանսիայի բոլոր յետադէմներին, դաւադիրներին։ Ժողովրդի պաշտամունքն ունէր Ռօբեսպիէռը, բայց և գիտէր, որ ժողովուրդը տ ա գ ն ա պ ի վ ա յ ր կ ե ա ն ն ե ր ի ն ընդունակ չէ ինքզինքը կառավարելու, որ նա պէտք ունի յանդուգն ու խելահաս առաջնորդութեան։ Թո՛ղ լինի այդ առաջնորդը՝ թէկուզ մի չնչին փոքրամասնութիւն, բաղկացած ուժեղ, կորովի և վճռական անհատներից և յենուած Դաշնաժողովի, պարլամենտի վրայ։

Ահաւասիկ ռօբեսպիէռեան պատճառաբանութիւնը և գործունէութեան ծրագիրը։ Նա տանում էր սրարշաւ դէպի դ ի ք տ ա տ օ ր ո ւ թ ի ւ ն։ Եւ նա անսասան առաջ գնաց այդ ծրագրով, իրեն նեցուկ ունենալով մի խումբ իր պէս անվեհեր ու անձնուրաց յեղափոխականներ, որոնցից նշանաւորներն են — Մարայի մահից յետոյ — Սէն Ժիւստ և Կուտօն *)։ Նրա առջև ծառացան ահարկու խոչընդոտներ։ Վարանումը և չափաւորութեան տենդը մտել էին նոյնիսկ յեղափոխական լաւագոյն շրջանները։ Նրանցով համակուել էր և Դանտօն։ Նա չէր բաժանում ոչ Ռօբեսպիէռի համոզումները, ոչ նրա խառնուածքը. չունէր և նրա վճռականութիւնն ու կորովի յարատևութիւնը։ Դեռ պատերազմը չէր վերջացած, դեռ Ֆրանսիան բռնուած արտաքին ու ներքին համաճարակ հրդեհով դեռ սոսկալի Վանդէի, յետադիմական դաւերի ուրուականը ցցուած Յեղափոխութեան հօրիզոնում՝ Դանտօնը մէկէն ի մէկ

*) Յեղափոխութեան գլխաւոր առաջնորդները — Ռօբեսպիէռ, Դանտօն, Մարա, Սէն-Ժիւստ և այլն — երիտասարդ մարդիկ են, 34—38 տարեկանի մէջ։

փոխեց ֆրօնտը և սկսեց քարոզել չափաւորութիւն, գթութիւն՝ ներքին թշնամիների վերաբերմամբ, թելադրեց կանգնեցրել տերրօրի խարազանը, կազմակերպեց այդ նպատակով յատուկ լիգա, միութիւն...

Ցցւեց մի այլ մեծ խոչընդոտ Ռօբեսպիէռի յեղափոխական ճանապարհին։ Երեւան էր եկել—իր „կարմիր", անիշխանական շահատակութիւններով—հռչակաւոր enragé-ների, „կատղածների" խումբը, Հ է բ ե ր տ ի առաջնորդութեամբ։ Ի՞նչ էր քարոզում նա։ Կռի՛ւ բ ո լ ո ր մ ի ջ ո ց ն ե ր ո վ ընդդէմ կրօնի, եկեղեցու, ընդդէմ ծէսի ու պաշտամունքի։ „Անրաժէնները" յորդորում էին քարուքանդ անել եկեղեցիները, թալանել, սրբապղծել։ Ոչնչացնե՛լ քրիստոնէութեան ու կաթօլիկութեան ամեն մի հետք, պոկել մարդկանց գիտակցութիւնից նրանց բոլոր արմատները—պոկել ամենաբիրտ, ամենավայրագ միջոցներով։ Եւ նրանք խմբերով արշաւում էին Պարիզում ու գաւառներում, բռնի ուժով դադարեցնում ժամերգութիւնը, ծէսերը, հալածում քահանաներին...

Դարձեալ — որքա՛ն բնական ու հասկանալի էին՝ անգամ այդ գռեհիկ ամբոխային բռնկումները մի այնպիսի խելայեղ, զարհուրելի մթնոլորտում... Կղե՛րը դիտւում էր, իբրև ահեղ, անյաղթելի մի պատուհաս. եկեղեցի՛ն — իբրև պատւար, միջնաբերդ վանդէական շարժումների։ Կղե՛րն էր առաջնորդում հակայեղափոխական խուժաններին Վանդէի, Բրըտայնի և ուրիշ գաւառներում։ Կղե՛րն էր, որ միացած հարուստների և բոլոր բռնաւորների հետ, ծածանեցնում էր ռէակցիայի անարգ դրօշը Լիօնում, Տուլօնում, Մարսէյլում։ Կղերը— ամենուրեք... Պատերա՛զմ կղերին, եկեղեցուն, Աստուծուն, պատերա՛զմ այդ բոլոր ֆէտիշներին, սրբազան անօթներին, խաչերին ու խաչվառներին, որոնք մի մի

խորհրդանշան-սիմբօլներ են կղերական մարդախողող բանակալութեան...

Այդպէս էր գոռում „կատղածների“ վրէժխնդիր ու մոլեռանդ բանակը։

Եկեղեցին դարձել էր Ազատութեան ժողովարան, եկեղեցու ամբիոնից ժողովուրդը լսում էր յեղափոխական քարոզիչների խանդավառ ճառերը — ի՞նչպէս թոյլ տալ, որ նոյն այդ եկեղեցին դառնայ օճախ ամենաքստմնելի դաւերի՝ ընդդէմ նոյն Ազատութեան, ընդդէմ նոյն Յեղափոխութեան... Զա՛րկ այդ մռայլ պատերին ու պճնազարդ կամարներին, քանդեցէ՛ք այդ սիւներն ու սեղանները, ջարդեցէ՛ք այդ ջահերն ու անօթները, սկիհներն ու զանգակները, որոնք մի մի զէնքեր են ռէակցիայի, յետադիմութեան, ձուլեցէ՛ք նրանցից զէնք՝ Ազատութեան կռւի համար։ Աւերեցէ՛ք, պղծեցէք ի տես երկրի ու երկնքի — և թո՛ղ այն սին ու դատարկ երկնային Ուրւականը, որի առջև յիմարաբար ծունկ է չոքում այդ բթացած, խաւարակուռ վոհմակը, թո՛ղ նա պատժէ „չարագործներին“, թող նա բռնէ նրանց աւերող ու սրբապղծող բազուկները...

Այսպէս էին որոտում այդ դժնդակ enragé*-ները, „հէբերտիստները“։ Կրօնը մեռցնե՛լ ժողովրդի գիտակցութեան մէջ... ոչ թէ խօսքով, քարոզներով, համոզումով — դա կը պահանջէ երկար դարեր — այլ կացնի հարւածներով, վանդալական արշաւներով... Եւ նրանց* գ ո ր ծ ը *համաձայնւում էր խօսքի հետ, նրանք խիզախ ու գահավէժ թռիչքներով ձգտում էին իրագործել „կրօնազերծման“ արմատական ծրագիրը և այդ „փրկարար“ ճանապարհի վրայ զարնում էին իրենց բազմադիմի հակառակորդներին, թէ Դանտօնին, որ իր ամբողջ էութեամբ հակառակ էր այդ տեսակ բռնկումների, թէ Ռօբեսպիէռին, որ նոյնպէս ճանաչւած էր*

հէբերտիստների կողմից, իբրև չափաւոր, պատեհապաշտ, քանի որ նա, Ռօբեսպիէռը, հռչակել էր քրիստոնէական Աստուծոյ տեղ մի նոր, ուրոյն կռապաշտութիւն—Գ ե ր ա գ ո յ ն   Է ա կ ի   պաշտամունքը, *Culte de l'Etre Suprême*...

Ի՞նչ խօսք՝ որ հէբերտիզմը մի նոր կազմալուծող հոսանք էր Յեղափոխութեան յորձանուտ աւազանում։ Ռօբեսպիէռը որոշեց կռուել— և նրա դէմ։

Քանի՜ հակառակորդ... Մի կողմից՝ եւրոպական բռնակալների կօալիսիոնը իր հսկայ, ազատասպան բանակով հայրենիքի դռներում. միւս կողմից՝ ներքին ռէակցիայի հազարագլխեան հիդրան—Վանդէ, կղեր, ազնուականութիւն — միւս կողմից՝ բուրժուազական չափաւոր Ժիրօնդը, որ յարաժամ դաւում էր և ձգտում պատնէշ դնել Յեղափոխութեան ընթացքի առաջ, միւս կողմից՝ Դանտօնը, որ այդ ահեղ ու մահառիթ ճգնաժամին սկսել էր ներողամտութիւն քարոզել Յեղափոխութեան հայրենադրուժ ոսոխների հանդէպ և այդպիսով անուղղակի սատար լինել այդ ոսոխներին, միւս կողմից, վերջապէս, հէբերտիստների, „կատաղածների“ խումբը, որ արագաքայլ տանում էր Յեղափոխութիւնը դէպի դռեհիկ ու բարբարոս վանդալիզմ և դէպի անխուսափելի կազմալուծում...

Յեղափոխութեան դատը կորա՜ծ էր, եթէ չը վերանար այդ ներքին աղէտալի պառակտումը և եթէ ամբողջ յեղափոխական Ֆրանսիան չը կանգնէր իբրև մէկ մարդ և չը սլանար ազատասպան ուրագանի դէմ։

Այդպէս մտածեց Ռօբեսպիէռը — Յեղափոխութեան արթուն ու տանջահար ոգին—և որոշեց դիմել կտրուկ, ծայրայեղ միջոցների։ Նրա համար միակ ելքն էր.. Նա դեռ ունէր ժողովրդականութիւն, նա դեռ հոգին ու պարագլուխն էր Յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն   Ա տ ե ա ն ի

(*Tribunal Révolutionnaire*), Նրա խօսքը դեռ ուժեղ էր, Նրա հմայքը դեռ տիրական՝ ժակօբինների մրրկակոծ սրահներում և նոյնիսկ Ազգային պարլամենտում։

Դաւն ու կասկածը մութի մէջ գործում էին Ռօբեսպիէռի դէմ, մթնոլորտը տոգորուած էր ամենահրէշաւոր գաղտասուքներով։ Ո՞ւմ չէին կասկածում յետադիմական դաւերի մէջ—այդ դժոխային օրերում։ Ի վերջոյ սկսեցին իրար կասկածել — նոյնիսկ պարագլուխները... Ամենից եռանդով աշխատում էր այդ ուղղութեամբ Հ է բ ե ր տ՝ իր „կատղածների“ լէգէօնով։ Նա գաղտասուքներ ու կասկածներ էր տարածում թէ Ռօբեսպիէռի և թէ Դանտօնի վերաբերմամբ, երկուսին էլ տապալել ձգտելով... Իսկ Ռօսբեսպիէռը շարունակում էր յուսահատ կոչը դէպի միութիւն, համերաշխութիւն. և մի օր նա, Հէբերտի ներկայութեամբ դիմեց Դանտօնին, որի մէջ նոյնպէս բուն էր դրել մռայլ կասկածը.

— „Դու չը գիտե՞ս միթէ, Դանտօն, որ բաւական է լինել հայրենասէր՝ որպէս զի բամբասուիս, ամբաստանուիս։ Դու միթէ՞ չը գիտես, որ հէնց քեզ էլ ամբաստանում են—ասեմ, թէ ինչում... Դու ձգել ես Պարիզը, որպէս զի գաղթես և գնես ինքզինքդ հակայեղափոխականների տրամադրութեան տակ։ Դու այդ չը գիտէիր. իմացիր ուրեմն. այդ ռասպելները տարածողները նորեկներն են Յեղափոխութեան մէջ (ակնարկ Հէբերտի վրայ...), որոնք, երևի, աւելի կարող ու ընդունակ են, քան դու և ես“...

Ապարդիւն անցան Ռօբեսպիէռի բոլոր ջանքերը։ Պառակտիչ ոգին շարունակեց իր դաւերն ու շահատակութիւնները։ Դանտօն և իրայիններն և՛ս ականջ չը դրին ռօբեսպիէռական յուսահատ հաւա՛րին, այլ միայն ձըգտեցին ամեն կերպ վարկաբեկել Ռօբեսպիէռին և ջուր ածել յետադէմների, արքայականների ջրաղա-

ցին։ Մեղադրում էին Ռոբեսպիէռին բռնակալութեան, դիքտատորական ձգտումների մէջ…

Ֆրանսիան դողում էր, երբեմն այդ ներքին եղբայրադաւ պայքարներից, վայրկեանը գերազանցապէս կրիտիկական էր։ Դիքտատորութեան ուրուականն արդէն ծայր էր տալիս հօրիզօնում. . .

Ռոբեսպիէռը վճռեց „մաքրել“ հրապարակը։ Եւ սկսեց պատերազմը՝ երկու տարբեր ֆրօնտի վրայ։ Ջարդեց աջ և ահեակ, — դանտօնիստներին և հէբերտիստներին։ Քարշեց իր ետևից „Ազգային փրկութեան կօմիտէն“ *(Comité du Salut Public)*, նրա ստուար մեծամասնութիւնը։

Պէտք էր, սակայն, նախ քան դիմել ջարդերի, հանգստացնել ժողովուրդը, յոյս ու հաւատ ներշնչել նրան, հասկացնել, որ մահու դաժան տիրապետութիւնը չէ նպատակը Յեղափոխութեան, որ այդ վերջինը իրօք ձգտում է հայրենիքի երջանկութեան, ժողովրդի լայն, տառապող զանգւածների բարօրութեան։ Դրա համար և Ռոբեսպիէռը, Սէն-Ժիւստի միջոցով հրապարակ նետեց կառավարական հռչակաւոր մանիֆէստը, որով ծանուցւում ու արդարացւում էր ռոբեսպիէռական տակտիկը և հռչակւում գալոց մեծ ռէֆօրմների մի նախագիծ։

Ազգային փրկութեան կօմիտէի անունից մանիֆէստը նախ բողոքում էր դանտօնեանների հռչակած կեղծ գթութեան, ն ե ր ո ղ ա մ տ ո ւ թ ե ա ն դէմ, որ համազօր է զինաթափութեան՝ հանդէպ թշնամու։ Ներողամտութիւնը անհնարին է, ասում է նա, բոլոր այն մարդկանց վերաբերմամբ, որ պաշտպանում են ամենաանգութ բռնաւորների դատը…

„Դուք ուզում էք հանրապետութիւն, իսկ նրա անհրաժեշտ պայմանն է՝ լիակատար ոչնչացում այն բոլոր

խոչընդոտների, որ ծառանում են նրա դէմ։ Գանգատւում են յեղափոխական խիստ միջոցների մասին։ Բայց մենք չափաւորնե՛ր ենք, համեմատած բոլոր կառավարութիւնների հետ։ 1788-ին Լուդովիկոս XVI մորթել տուեց ութ հազար մարդ, ամեն սեռի ու հասակի, հէնց այստեղ Պարիզում, Նոր Կամուրջի վրայ։ Պալատը վերարտադրեց նոյն տեսարանները Շան դը Մարսում։ Պալատը կախում էր իր զոհերին բանտերի մէջ, նետում էր և Սէնի ալիքները։ Կային չորս հարիւր հազար կալանաւորներ։ Ամեն տարի կախում էին 15 հազար մաքսանենգ „յանցաւորներ“։ Պարիզի մէջ այն ժամանակ կային աւելի բանտարկեալներ, քան այսօր։ Սովի տարիներում զօրքերը արշաւում էին ժողովրդի դէմ։ Անցէ՛ք ուրիշ երկրներ, ամբողջ Եւրոպայում կան չորս միլիօն կալանաւորներ, որոնց ճիչերը դուք չէք լսում... Յիմարնե՛ր ենք մենք... Թագաւորները, մեզնից հազար անգամ աւելի անգութ, հանգիստ քնած են ոճրի գրկում։ Քաղաքացինե՛ր, ի՞նչ պատրանքով կը համոզեն ձեզ, որ դուք տմարդի էք։ Ձեր Յեղափոխական Ատեանը մի տարուց ի վեր մահացրել է ընդամենը երեք հարիւր չարագործ։ Իսկ Սպանիոյ կղերական ինկվիզիցիան — որքա՛ն աւելի։ Իսկ Բենդերը, որ տապակում էր Բելջիկայի զաւակներին։ Իսկ Գերմանիոյ մռայլ բանտերը, ուր թաղուած է ժողովուրդը... Դրանց մասին ձեզ չեն պատմում։ Խօսո՞ւմ են արդեօք ներողամտութեան մասին Եւրոպայի թագաւորները։ Ո՛չ։ Մի՛ մեղկացէք, ուրեմն“։

Ապա խրոխտ մանիֆէստի մէջ հնչում է թունոտ մի ակնարկ Դանտօնի և իր տակտիկի մասին։

..„Տարակոյս չը կայ, որ կայ մէկը, որ ներքուստ դաւ է նիւթում՝ մղելու մեզ դէպի ռէակցիա, դէպի յետ“...

Եւ շարունակում է ռօբեսպիէռեան մանիֆէստը.

„Բոլոր օրէնքներից առաջնագոյնը — Հանրապետութեան պաշտպանումն է։ Կայ մի աղանդ Ֆրանսիայում, որ... կուզէր երջանիկ լինել ու վայելել... և դրա համար է, որ պահանջում են բաց անել բանտերի դռները... Դրա համար կուզեն նաև ժողովրդի խեղճութիւնն ու նւաստացումը, կը բաղձան նոր Վանդէներ“...

Ռօբեսպիէռ և Սէն-Ժիւստ ըմբոստանում են բուրժուազական, պատեհապաշտ, հակաժողովրդային այդ ընթացքի դէմ և փաստաբանում խեղճերի, աշխատաւոր զանգւածների դատը, հռչակում սօցիալական ընդարձակ բարենորոգումների անհրաժեշտութիւնը։ Նրանք որոտում են հարուստների, խոշոր հողային սեփականութիւնների, կապիտալի ու ժառանգութեան դէմ, պաշտպանում են հաւասարութեան, ժողովրդային համատարած բարօրութեան սկզբունքը, հասկացնում են, որ Յեղափոխութիւնը անդունդ կերթայ, եթէ նա կանգ առնէ կէս ճանապարհին, եթէ նա չը սահմանէ բաղձալի ներդաշնակութիւն ռամկավարական իրաւակարգի և տնտեսական սիստեմի միջև, եթէ նա չը հարթէ դասակարգերի խորունկ տարբերութիւնները, եթէ նա չը բառնայ գոյքի, ստացւածքի աղաղակող անհաւասարութիւնը։ Պէտք է խլել, բռնագրաւել ոչ միայն ֆէօդալիզմի, ազնւականութեան, կղերի գոյքերը, այլ և ամեն ուրիշ խոշոր հողային ու փողային սեփականութիւն և բաշխել ըստ կարելւոյն հաւասարօրէն բոլոր Ֆրանսիացի քաղաքացիների մէջ։

„Նրանք, որոնք կիսատ են անում յեղափոխութիւնը, նրանք միայն գերեզման են փորում իրենց համար։ Յեղափոխութիւնը թելադրում է մեզ՝ հասկանալ մի սկզբունք. բոլոր նրանք, որ թշնամի են հանդիսացել

իրենց երկրի, չեն կարող լինել սեփականատէր այդ երկրում...

„Միթէ՞ այդ բռնաւորներին վայելք հայթայթելու համար է, որ ժողովուրդը իր արիւնն է թափում սահմանների վրայ և բոլոր ընտանիքները սուգ են հագել իրենց զաւակների համար... Միմիայն նրանք կարող են ունենալ իրաւունքներ մեր հայրենիքում, որոնք գործակցել են նրա ազատագրման։

„Վերացրէ՛ք մուրացկանութիւնը, որ անարգանք է մի ազատ պետութեան համար... Չը պէտք է լինին ոչ հարուստներ և ոչ աղքատներ... Չը պէտք է լինեն անգործներ ու ձրիակերներ... Դժբախտները, չքաւորները երկրի մեծ ուժերն են կազմում, նրանք կարող են տիրականօրէն խօսել իրենց արհամարհող կառավարութիւնների հետ... Ազգային գոյքերը պէտք է բաժնուին թշւառներին ու տնանկներին... Պէտք է ապահովել ընդհանուրի, ամբողջ ժողովրդի բարեկեցութիւնը...

„Յեղափոխութիւնը կատարուել է կառավարութեան մէջ. նա չի անցել հասարակական (տնտեսական) յարաբերութիւնների մէջ։ Կառավարութիւնը հիմնուած է ազատութեան վրայ. իսկ հասարակական յարաբերութիւնները — ազնուականութեան վրայ“...

Ահա թէ ինչպիսի մտքեր էին ծանուցւում ռօբեսպիէռեան մանիֆէստի մէջ։ Եւ նա ունեցաւ ահագին շառաչում։ Տպաւորութիւնը ժողովրդային ընդարձակ խաւերի վրայ՝ վերին աստիճանի նպաստաւոր էր։ Ռամկավարական ռէֆօրմների հեռապատկերը նոր թափ հաղորդեց ժողովրդին, աճեց նրա վստահութիւնը դէպի Ռօբեսպիէռը։ Եւ վերջինս քաջալերուած հանրային տրա-

մադրութեան այդ վերելքից, շտապեց յախուռն հարուածներով վերջ տալ հակառակորդ հատուածների գոյութեան։

Հագաւ դիքտատորի կարմրավառ շապիկը և հնձեց ու հնձեց…

Գիյոտինի տակ նետւեցին Հէբերտ ու իր համախոհները, „կատաղածները“. ապա հերթը հասաւ Դանտոնին և իր բազմաթիւ կողմնակիցներին (1794 թ. ապրիլ 5)…

Կիրքը՝ հզօր ու մոլեգին, յարաճուն ու յարաբորբոք՝ միշտ աւելի կուրացրեց ժողովրդական առաջնորդին… Ընկե՞լ էր նա մի ահարկու և չարաշուք զառիվայր, ուսկից թափով ու գահավէժ սլանում էր, մահւան անարգ գործիքը շալակած… Ռօբեսպիէռը, մի վայրենի ատելութեամբ համակւելով — ատելութիւն դէպի ժողովրդի ու Յեղափոխութեան բոլոր յայտնի և անյայտ, իրական ու երևակայական ոսոխները — Ռօբեսպիէռը կորցնում էր օր աւուր իր ստոյիկեան համբերութիւնը, իր երբեմնի պաղ, զգաստ, հաւասարակշիռ ընթացքը, նա հետզհետէ տարւում էր մի զարհուրելի, աշխարհասասան վրէժխնդրութեամբ, նա հետզհետէ արբում էր իր կուսակցական և անձնական հակառակորդների արիւնով, նա սրարշաւ նետւում էր դէպի կարմիր, անհաշիւ և խելագար ոճիրների անդունդը… Այդտեղ թաղւեց և նրա հմայքը, այդտեղ մարեց մէկէն ի մէկ նրա աստղը…

Գիյոտինը գործում էր գործում… Բայց միաժամանակ նա և փորում էր իր մեծագոյն սատարի, դիքտատորի գերեզմանը։ Դժգոհութիւնն ու ցասումը աճում էին Ռօբեսպիէռի դէմ՝ թէ ժողովրդի և թէ Ազգային Ժողովի, Convention-ի մէջ։ Անիծում էին, բայց և ակամայ հետևում։ Ատում էին ներքուստ, բայց և խոնարհւում, համակերպւում։ Նրա դիւային հմայքը բըռնակալօրեն տիրել էր բոլորին։ Մի հմայք, որ հիւսւած

էր նաև դրական յատկութիւններից. Ռոբեսպիէռը, ինչպէս ասացինք, ահագին ժողովրդականութիւն էր նուաճել թէ իր խելքի ու խօսքի ուժով, թէ յեղափոխական-մարտական տեմպերամենտով և թէ բնաւորութեան անկաշառութեամբ, շիտակութեամբ ու պարզութեամբ։ Բայց բացասական, աշխարհաւեր յատկութիւնները օրըստօրէ գերակշռեցին, շեշտուեցին։ Եւ դրա դէմ բորբոքուեց զօրաւոր ու անողոք հակազդեցութիւնը...

Խուլ, անվստահ որոտում էր ժողովրդական ցասումը, որ ի վերջոյ յորձանք տուեց և խեղդեց դաժան կամայապետին։ Ազգային Ժողովը, վերջապէս, խլրտաց, հրապարակ իջան նաև Դանտօնի ու Հէբերտի կողմնակիցները և կազմակերպուեց դաւադրական մի խիտ ցանց յեղափոխական-բռնապետի դէմ։

Դաշնաժողովի զօրքերը մի օր պաշարեցին Ռոբեսպիէռի ու իրայիններին միջնաբերդը և նոյն օրը 1794 թ. յուլիս 28-ին—նրանց բոլորին էլ յանձնեցին գիյօտինին։ Հարիւրից աւելի ռոբեսպիէռականներ գլխատուեցին նոյն օրերում։

Դիքտատորութիւնը խեղդուեց իր իսկ շղթայազերծած արեան հեղեղում։ Այդ սարսափելի տեսարանի առջև ամենից բուռն ծափ զարկողները „չափաւորներն“ էին, յետադէմները, միապետականները, բ ո ւ ր ժ ո ւ ա զ ա կ ա ն Ժ ի ր օ ն դ ը... Վերջինի յաւիտենական դուերն էին, որ անդունդ գլորեցին Յեղափոխութիւնը։ Դասակարգային անհաշտելի հակադրութիւններն էին, որ առաջ բերին միապետական ռէակցիան... Նա կը գար և այն դէպքում, եթէ չը լինէին Տերրորի այդ բոլոր աւերածները, նա պիտի գար վաղ թէ ուշ, քանի որ ժողովուրդը, բուն աշխատաւոր ժողովուրդը, որի մոլեռանդ դրօշակակիրն էր Ռոբեսպիէռի կուսակցութիւնը, տակաւին հեռու էր ինքնաճանաչութիւնից՝ մանաւանդ Ֆրանսիայի

գաւառներում. իր ընդարձակ զանգւածներով՝ նա չէր տակաւին հասունացած սոցիալական խորունկ բարենորոգման պահանջների համար և դեռ դիւրութեամբ ենթարկւում էր հին կուռքերի ներշնչումներին։

Վերջացա՞ւ... Վարագոյրն իջաւ պատմութեան ամենամեծ, ամենավսեմ դրամայի վրայ և սկսւեցին նրա խաղում—այլ արարւածներ... Յորձանքը փոխեց իր ուղղութիւնը և ոլոր-մոլոր պտոյտներով, գահավիժումներով մօտեցաւ իր ակունքին, իր չուկէտին։

Ֆրանսիան նետւեց միապետական ռէակցիայի գիրկը։ Բուրժուազիան, երրորդ դասակարգը, բերկրանքով դիմաւորեց այդ ռէակցիային, իսկ ժողովուրդը—յոգնած, ուժասպառ, արիւնաքամ — այլ ևս չը հակադրեց, չը դիմադրեց։

Միապետը դեռ չը կար, բայց բուրժուազիան—նախկին Ժիրոնդի դասակարգը — այժմ արդէն միապետական էր։ Դարձաւ նա միապետական իր դասակարգային շահերից մղւած. փարեց նա ռէակցիային՝ իր յատուկ „իրաւունքները“ պաշտպանելու, ամրապնդելու նպատակով։

Որո՞նք էին այդ իրաւունքները։ Սեփականութիւնը—նախ և առաջ։ Մասնաւոր սեփականութիւնը հողերի ու փողերի, շարժուն և անշարժ կալւածների, հարստութիւնների վրայ... Նա տեսաւ Յեղափոխութեան շրջանում, թէ որպիսի վտանգ էր սպառնում այդ „սրբազան“ իրաւունքներին։ Տեսաւ, թէ ինչպէս „հաւասարականները“, արմատական կարմիրները ուզում էին բռնագրաւել այդ բոլոր հարստութիւնները — ամենից առաջ հողը—և բաժանել հաւասարապէս աշխատաւոր ժողովրդին։ Բուրժուազիան չէր կարող տանել այդպիսի „ոտնձգութիւններ“, նա իր ամբողջ դասակարգային

էութեամբ դէմ էր հաւասարութեան, թէպէտ և այդ բառը նա ունէր միշտ իր շրթների վրայ, թէպէտ և բարձրաձայն յայտարարել էր „հաւասարութի՛ւն, եղբայրութիւն“... Զարհուրած կոմմունիզմի ուրւականից՝ նա շտապեց ապաւինել „կարգի“ ու խաղաղութեան դրօշակին—թէկուզ նոյնիսկ միապետութեան հովանու տակ—հարկաւ, այնպիսի միապետութեան, որ կը յենուէր գլխաւորապէս բուրժուազիայի վրայ, որ այլ ևս չէր ոտնահարի նրա տարրական իրաւունքները, նրա ազատ, անկաշկանդ զարգացումն ու բարգաւաճումը, ինչպէս անում էր նախկին աւատական - կղերական բռնապետութիւնը։

Երրորդ դասակարգը միահեծան տէր դարձաւ հրապարակին, մինչ չորրորդը — աշխատաւորութիւնը — վերստին խորասուզւեց կորածութեան, թշւառութեան անդունդներում...

Եւ դերերը փոխւեցին։ Տերրորի խարազանը ուղղւեց այժմ իր նախկին հրամանատարների, յեղափոխականների դէմ։ Գիյօտինը սկսեց գործել — այժմ արդէն ռէակցիայի ձեռքում... Ի՛նչ ահարկու վրիժառութիւն։ Սկսւեց մի կատարեալ որսախուճապ։ Փակւեցին բոլոր կլուբները, դատի կոչւեցին ու գլխատւեցին բոլոր նախկին „տերրորիստները“, ոչնչացան բոլոր գաղտնի ընկերութիւնները։

Քաջալերւեց և արթնացաւ արքայական կուսակցութիւնը, որ սկսեց իր կողմից և՝ որսալ ժակոբիններին, „պատրիոտներին“։ Զինւորագրւեց այդ կուսակցութեան շարքերի մէջ բուրժուածագում, „ոսկեզօծ“ երիտասարդութիւնը—„la jeunesse dorée“... Եւ արդէն 1795-ի աշնան օրերում Պարիզի պատերի վրայ փակցրւում էին „ազդեր“, որոնց մէջ հնչում էր արքայականների մարտահրաւէրը. „Ֆրանսիական ժողո-

վո՛ւրդ, վերադարձիր քո կրօնին, ընդունիր վերստին քո թագաւորին, և այն ժամանակ դու կունենաս խաղաղութիւն և հաց"...

Ազգային Դաշնաժողովը դեռ արտաքուստ հանրապետական էր, դեռ պաշտօնապէս մաքառում էր արքայական հովերի դէմ, բայց ներքուստ արդէն „մշակուած" էր միապետական ոգով։ 1795-ի հոկտեմբեր 26-ին, նա վերջ դրեց իր գոյութեան, տեղի տալով նոր Ազգային ժողովի (*Directoire*), զուտ բուրժուական կազմ ու դրոշմով։ Դիրեկտուարը փոխանցման շրջան եղաւ հանրապետութիւնից—դէպի կայսրութիւն։

Ռէակցիայի ալիքը բարձրացաւ շարունակ։ Ժողովուրդը այնուհետև դեռ խլրտաց մերթ ընդ մերթ, Պարիզի արուարձանները մի քանի անգամ դեռ շարժւեցին՝ միապետական վտանգի և վերահաս սովի ու մասսային թշւառութեան վայրկեաններում. շարժւեցին, պահանջելով վերականգնել 1793-ի սահմանադրութիւնը, որ ապահովում էր տնանկների, թշւառների հ ա ց ը։ Բայց դրանք թոյլ, օրհասական երերումներ էին, գրեթէ հոգեվարքի ջղաձգութիւններ...

Ռէակցիան աստիճանաբար աճելով, յանգեց ի վերջոյ իր անխուսափելի, տրամաբանական վախճանին։ Դիրեկտուարը չորս տարուայ գործունէութիւնից յետոյ, մի գեղեցիկ օր (1799 թ. նոյեմբեր 9) յայտարարւեց փակւած... պետական մի հարւածով։ Այդ հարւածի նիւթողն էր երբեմն անյայտ մի զինւորական, որ առաջ գալով ամենահամեստ ծագումից, իր անսովոր յանդգնութեան և անսովոր ռազմական հմտութիւնների շնորհիւ, բարձրացել էր քայլ առ քայլ պատերազմների ու փայլուն յաղթութիւնների կրկէսում և վաստակել էր ահագին ժողովրդականութիւն բանակի մէջ։ Այդ վերջինի վրայ յենւած՝ նա կատարեց 1799-ի *coup d'état*-ն,

վերացրեց ժողովրդական ներկայացուցչութիւնը և հաստատեց քաղաքական կազմակերպութեան մի նոր ձև—Կօնսուլատ—ուր նա դարձաւ առաջին հրամանատարը, կօնսուլը: Նոյն բանակի վրայ յենւած և հետզհետէ նւաճելով բուրժուազիայի վստահութիւնը, նա մի քանի տարի յետոյ, 1904-ի մայիսին, նիւթեց մի նոր հարւած, հրատարակեց ինքզինքը... Թ ա գ ա ւ ո ր-կ ա յ ս ր: Նրա անունն էր Ն ա պ օ լ է օ ն Բ օ ն ա պ ա ր տ:

***

Ընկճւե՛ց նորէն դիւցազնական հայրենիքը միապետական խարազանի տակ, ճկե՛ց նորէն իր հպարտ պարանոցը սև, բռնաւոր ուժերի առաջ. բացւեց շուտով Նապօլէօնեան պատերազմների արհաւրալի շրջանը, մի անսահման մարտադաշտ, մի վիթխարի, արիւնաներկ գերեզմանոց, ուր Ֆրանսիան թողեց դարձեալ հ ի ն գ մ ի լ ի օ ն դ ի ա կ...

Ի՞նչ անողորմ փորձութիւն... Եւ տակաւին վերջինը չէր: փորձութիւններ ու արհաւիրքներ դեռ շատ կրեց այդ եզակի ժողովուրդը. ամբողջ XIX դարը լցւեց նրա „հաւա՛րով“ ու առնական թռիչքներով, յաղթութեան ու բերկրանքի ճիչերով, պարտութեան ու հոգեվարքի հռնդիւններով: Երեսուն տարի յետոյ նա նորէն պիտի թնդացնէր աշխարհը իր „Յուլիսեան հարւածով“, և նորէն պիտի ընկճւէր Յուլիսեան միապետութեան տակ: Այնուհետև 18 տարի անց՝ նա նորէն պիտի թափ տար ռօբեսպիէռեան գլուխը և պիտի հաստատէր ե ր կ ր ո ր դ հ ա ն ր ա պ ե տ ո ւ թ ի ւ ն ը (1848 թ.): Բայց և շուտով վերստին պիտի տապալւէր ու պիտի տնքար քսան տարի շարունակ մի ուրիշ բռնաւորի, Նապօլէօն III-ի լծի տակ: Բայց քսան տարի եւս անց —

նա արդէն յաղթական էր, անպարտելի—թէկուզ և մի անլուր, օրհասական վայրկեանի մէջ, բիսմարկեան ձեռնքերով բացւած խորխորատում—նա արդէն հաստատում էր բռնակալութեան փլատակների վրայ իր երրորդ հանրապետութիւնը (1871 թ.), որ այսօր 40 տարւայ չէն, բարգաւաճ կեանք ունի, որ ընթանում է կուռ ու անսասան՝ էւօլիւցիայի ու պայքարի ճանապարհով և որ ոչ մի ուժ չի կարող այլ ևս յաղթահարել, խորտակել։

Ա՛հ, էւօլիւցիայի ճանապարհը... Ամեն տեղ է նա տօգորւած արեան ու արտասուքի հեղեղներով, բայց կան մի քանի ժողովուրդներ, որոնք իրենց պատմական ճակատագրի զօրութեամբ՝ առանձնապէս մթերել ու խտացրել են իրենց ծոցում տիեզերական տառապանքը, քամել են մինչև վերջ դառնութեան ու յուսահատութեան բաժակը...

Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը սայթաքեց և ընկաւ Նապօլէօնեան բռնապետութեան գիրկը։ Ասե՞լ արդեօք, որ նա ապարդիւն, անօգուտ եղաւ, — սոսկ աւերիչ հրաբխային մի կատակլիզմ, սոսկ մարդկային արիւնի մի խելագար շռայլում...

Ապարդի՞ւն — հերոսութեան ու անձնուրացութեան այդ տիտանեան թռիչքները։

Անօգո՞ւտ — մարդկային պայծառ ու ազատարար իմացականութեան այդ հոյակապ ժեստերը—Սահմանադիր Ժողովի մէջ, Օրէնսդիր և Դաշնադիր Ժողովի մէջ...

Այդպէս այսօր տրամաբանում է բուրժուազական ամբոխը միայն, այդ „բարեկիրթ“, „աստւածավախ“ ու արիւնավախ ամբոխը, որ մի անհնարին գարշանք է տածում դէպի այն բոլոր յեղափոխութիւնները, որոնք գալիս են վտանգելու իր սրբազան շահերը։ Այդպէս

այսօր տրամաբանում են — կղերական ու ազնուական իդէօլօգների հետ—նոյն բուրժուազիայի գիտնականներն ու փիլիսոփաները, որ նզովք ու անէծք են թափում Յեղափոխութեան վրայ, քարկոծում են ոչ միայն Ռօբեսպիէռներին ու Դանտօններին, այլ և նրանց հոգևոր վարիչներին, Ռուսսօներին։

Այդպէս, սակայն, չի տրամաբանում ազատ, շիտակ, աննախապաշար միտքը։ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը, չը նայեած իր աղէտալի ծայրայեղութիւններին ու վրիպումներին, կը մնայ միշտ պատմութեան ամենահոյակապ, ամենապանծալի կոթողը։ Նա կը մնայ այդպիսին՝ իր ներքին պարունակութեամբ, իր ծանուցած սկզբունքներով, իր մշակած հասարակական ռէֆօրմների ծրագիրներով։

Որքա՜ն ճոխ ու այլազան պարունակութիւն։ Չը կայ մի հարց, որին այսպէս թէ այնպէս մօտեցած չը լինի յեղափոխական պարլամենտը։ Նորագոյն քաղաքական ու սօցիալական կեանքի գրեթէ բոլոր ծանրակշիռ ու ցաւոտ պրօբլեմները ծեծուել են բուռն, փոթորկոտ վիճաբանութիւնների մէջ՝ 1789—95-ի Ազգային Ժողովների և մանաւանդ Դաշնաժողովի մէջ... Վէճեր, ծրագիրներ, սկզբունքային ազդարարութիւններ, որոնք այո՛, վիժեցին ռէակցիայի մահաշունչ օրերում, բայց միանգամայն չ՚անհետացան հօրիզօնից, այլ ապրեցին, յարատևեցին ռամկավար հասուածների գիտակցութեան մէջ և ունեցան անհաշիւ անդրադարձումներ յետագայում։ Յեղափոխութեան կրթիչ, դաստիարակիչ արժէքը հսկայական է։

Դեռ հնչում է իւրաքանչիւր ֆրանսիացու—և մի՞թէ միայն ֆրանսիացու—ականջներին՝ Մօնտայնի ահեղ մեղադրանքը, ուղղուած բուրժուական Ժիրօնդի հասցէին.

ցիութեան զրկանքները, նրա նիւթական ու բարոյական թշուառութիւնը։

Պատկերը փոխուել էր այժմ։ Ի՞նչ. այնքան արիւնոտ և հոյակապ ըմբոստացումները միայն ապարդի՞ւն։ գղեակների ու վանքերի հրդեհում, ֆէօդալների մասսային խուճապ ու փախուստ, հողերի և բոլոր հարստութիւնների բռնագրաւում ու ազգայնացում — այդ բոլորը չէր կարող անցնել անհետ և անյուշ գիւղացիական գիտակցութեան մէջ։ Հողը այժմ իրաւապէս և իրապէս նրանն է և նա ուզում է պինդ պահել այն, նա այլ ևս ստրուկ չէ, այլ ըմբոստ իր վաղեմի կեղեքիչների հանդէպ, նրա կորացած իրանը այժմ արդէն շտկուել է, նրա պապանձուած լեզուն բացուել և նա համարձակ խօսում է, բողոքում...

Այո, անշուշտ, „հին ռէժիմը“ յաւէտ, անդարձ պատմութեան գիրկն էր անցել. ազնուականութեան տիրապետութիւնը միանգամ՝ ընդմիշտ խորտակուել էր. ոչ Բօնապարտը, ոչ էլ յետոյ Բուրբօնները կարողացան վերականգնել այն *)։

Կատարուել էր դասակարգային յարաբերութիւնների խորունկ յեղաշրջում։ Ազնուականութեան անկումից յետոյ, հրապարակին տիրել էր աւելի գործօն ու առաջադէմ՝ երրորդ դասակարգը, բուրժուազիան. և այդ փաստը ինքնին արդէն մի ահագին վաստակ էր, Յեղափոխութեան ամենազօրաւոր, արգասաւոր վաստակներից մինը։ Իշխանութեան այդ փոխադրումը մէկ դասակարգից դէպի միւսը՝

---

*) Ճորտութեան քստմնելի հաստատութիւնը այնուհետև — Ֆրանսիական Յեղափոխութեան հարուածների մղումով — վերացաւ հետզհետէ Իտալիայում, Սպանիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և այլուր։

ժողովուրդը, որ անբաւ զոհեր էր մատուցել բռնապետական Մողոքին, խորասուզուած էր սև, անպատիւ թշուառութեան մէջ — թշուառութիւն, որ մի առանձին, ողբերգական բնոյթ էր առել Յեղափոխութեան տագնապալի թւականներում, շնորհիւ սովի համաճարակին... Կղերի ու ազնուականութեան լայնածաւալ հողերը, ճիշտ է, խլել էին և հռչակել համազգային սեփականութիւն. պետութիւնը գրաւել էր նրանց, բայց և ծախել էր մեծագոյն մասը՝ նոյն բուրժուազիային, կապիտալիստներին...

Այո՛, դեռ հնչում է — սօցիալիստական մարտակոչի պէս — Ռօբեսպիէռի բացականչութիւնը բուրժուազական հանրապետութեան դէմ.

„Մի յեղափոխութիւն, որ նպատակ չունի խորապէս բարելաւելու ժողովրդի կացութիւնը, — ոճիր է, փոխարինող մի այլ ոճրի“...

Թագաւորին ոչնչացնելուց յետոյ, այդ յանդուգն ռամկավարականները ձգտում էին „հաւասարացնել գոյքերը“ (*niveller les fortunes* — դարձեալ այն ժամանակւայ մի բնորոշ արտայայտութիւն է), սանձ դնել կապիտալի, հարստութեան կենտրօնացման, ջնջել խոշոր հողային ու փողային սեփականութիւնները, իսպառ ջնջել ֆէօդալական ամեն տեսակ իրաւունքները և հողը վերադարձնել աշխատաւոր համայնքներին։ Սա ինքնին մի հոյակապ յղացումն է։

„Երկար ժամանակից ի վեր — խօսում էր մի այլ ձայն Դաշնաժողովի մրրկածուփ նիստերում, Ժիրօնդի դժկամ ու զայրագնոտ ժեստերի մէջ — երկար ժամանակից ի վեր սպասւում է առիթը՝ օգնելու հասարակութեան մի ստուար ու հետաքրքրական հատուածի։ Վերջին երեք տարւայ յեղափոխութիւնները ամեն բան արին ի նպաստ միւս դասակարգերի,

բայց դեռ ոչինչ չը ձեռնարկւեց մի դասակարգի համար, որ թերևս անհրաժեշտագոյնն է, պրօլետար-քաղաքացիների համար, որոնց միակ սեփականութիւնը աշխատանքի մէջ է..

„Ազատականութիւնը ջնջւած է, բայց դա նրանց համար չէ—քանի որ նրանք ոչինչ չունին՝ ազատագրւած դաշտերում։

„Տուրքերը այժմ աւելի արդարութեամբ են բաշխւած, բայց նրանք իրենց չքաւորութեան պատճառով իսկ՝ գրեթէ անկարող են տուրք վճարել. Թեթևացումը գրեթէ անզգալի է նրանց համար։

„Քաղաքացիական հաւասարութիւն է սահմանւած, բայց նրանց, այդ պրօլետարներին, պակասում է կրթութիւն ու դաստիարակութիւն։ Նրանք կրում են ամբողջ ծանրութիւնը քաղաքացու տիտղոսի, բայց ունի՞ն նրանք կարողութիւն արժանանալու քաղաքացիական պատիւներին“ *)...

Լեպելլտիէի նշանաւոր զեկուցումն էր դա, ներկայացւած Դաշնաժողովին Ռօբեսպիէռի բերանով, 1793 թ. յուլիս 13-ին։ Ոչ պակաս ուշադրաւ են այդ ընդարձակ զեկուցման միւս կէտերը, որ շօշափում են մի այլ ծանրակշիռ սօցիալական հարց—կրթութեան հարցը (նոյնպէս ընդունւած Դաշնաժողովում).

„Ես առաջարկում եմ հրովարտակել, որ մանուկները 5 տարեկանից մինչև 12 և աղջիկները 5-ից մինչև 11-ը—բոլոր երեխաները, առանց խտրութեան ու բացառութեան, կրթւին միատեղ, Հանրապետութեան ծախքով, և որ բոլորն էլ,

*) *Jean Jaurès: Histoire Socialiste, la Convention*, եր. 1484։

հաւասարութեան սուրբ օրէնքի տակ, ստանան միևնոյն հագուստն ու սնունդը, միևնոյն կրթութիւնն ու խնամքը“ *)։

Եւ Լեպելլտիէ պահանջում էր այնպէս սահմանել կրթական տուրքի սիստեմը, որ գրեթէ ամբողջ ծանրութիւնը ընկնէր հարուստների վրայ։

„Այդպիսով, դուք կը վաստակէք այն առաւելութիւնները, որ տալիս է պրոգրեսիվ տուրքը. այդպիսով, առանց ցնցումի ու անիրաւութեան, դուք կը ջնջէք գոյքի ահագին տարբերութիւնները, որոնց գոյութիւնը մի հանրային աղէտ է“։

„Բոլոր երեխաները պիտի վայելեն հանրային կրթութեան բարիքները եօթ տարուայ ժամանակամիջոցում, 5-ից մինչև 12 տարեկան։ Կեանքի այդ շրջանը իրօք վճռական է՝ մարդու ֆիզիկական ու բարոյական կազմաւորման համար.. Մինչև 5 տարեկանը—ծնողների խնամքի տակ։ Այդ հասակում հայրենիքը պիտի ստանայ մանուկին բնութեան ձեռքից, և 12 տարեկանում պիտի յանձնէ այն—հասարակութեան։

Դպրո՛ցը — հանրապետութեան նւիրական ու գերագոյն տաճարը։ Դպրո՛ցը — քաղաքացիական բոլոր վեհ առաքինութիւնների արծարծողն ու պատւաստողը... Եւ Լեպելլտիէ — ինքը մեծատան մի զաւակ, մէկը այն զգաստ և շիտակ հոգիներից, որ փոթորիկը բռնելուն պէս աճապարեցին Յեղափոխութեան բանակն անցնել, ի տեղի չեշտելու իրենց անիրաւ դասակարգային առանձնաշնորհումները—Լապելլտիէ առաջարկում էր դպրոցական շէնքեր դարձնել ֆէօդալական փառահեղ ապա-

*) Նոյն գիրքը, եր. 1476։

րանքները, կրօնական միաբանութեանց ու գաղթական դաւաճանների սեփականութիւն-տները:

„Եւ ես կուզէի, որ առ ի չգոյէ դպրոցական պատշաճ շէնքերի, աւատականութեան հինաւուրց բերդերը բացւէին այդ հրապուրիչ առաքելութեան համար: Բոլոր ծայրերից լսւում է տրտունջ ու բողոք՝ այդ դղեակների ու աշտարակների դէմ, որ քստմնելի յուշարձաններ են ճնշման, հարստահարութեան: Չը քանդե՛նք նրանց, այլ տանք օգտակար գործադրութիւն նրանց հնադարեան կամարներին“ *)...

Տեսէ՛ք դեռ, ինչ ահարկու մտքեր էին յայտարարւում—նոյն մեծագործ, անմոռանալի Դաշնաժողովում—կրթութեան ընդհանուր խարիսխների, „Թէօրիայի“ մասին: Ականջ դրէք Դ ի ւ կ օ ի ն.

„Հանրային կրթութեան առաջին պայմանն է՝ աւանդել մ ի մ ի ա յ ն ճ շ մ ա ր տ ո ւ թ ի ւ ն ն ե ր—և սա մահւան դատավճիռ է կղերին“:

Դրանով պատերազմ էր հրատարակւում կրօնի բոլոր նախապաշարումներին ու հռչակւում էր ազատ միտքը, միահեծան գիտութիւնն ու բ ա ն ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը:

Ականջ դրէք Դ ի ւ պ օ ն ի ն (մի այլ անդամ նոյն ազգային Դաշնաժողովի).

„Ի՛նչ. գահերը կործանւած են, արքայական գաւազանները փշրւած, թագաւորները հոգեվարքի մէջ, իսկ աստւածների սեղանները դեռ կանգո՞ւն... Այնտեղ, այդ սեղանների վրայ՝ ազգն անարգող տիրանները խունկ են ծխում ամպարիշտ (տրտունջներ մի քանի կղերականների կողմից, ծափահարութիւններ ժողովի ահագին մեծամասնութեան նստարաններից)... Լուսաւոր բանականութեան մի շունչ միայն բաւական է չքացնելու նրանց:

*) *J. Jaurès*, նոյն գիրքը, եր. 1476—79:

„Հայրենիքի՛ սեղաններ“ ու խորաններ, „Ազատութեա՛ն էմբլէմներ ու խորհրդանշաններ“ — ահա թէ ինչով պիտի ձգտել հիմնելու և ամրապնդելու Հանրապետութիւնը: „Բնութիւն և բանականութիւն — ահա մարդու աստուածները, ահաւասիկ մեր աստուածները“ (*la nature et la raison, voilà les dieux de l'homme, voilà nos dieux*)...

Դիւպոնի բերնով խօսում էր XVIII դարի բնապաշտ ու բանապաշտ, ռացիօնալիստ փիլիսոփայութիւնը: Քիչ չէին լսում նման ճառեր Ազգային Պարլամենտում. ի՞նչ խօսք՝ որ նրանք հնչում էին ոմանց համար, որպէս անլուր գայթակղութիւն. սակաւաթիւ քահանաներն ու եպիսկոպոսները չէին հանդուրժում և ցուցաբար ձևով ու կատաղած դուրս էին փախչում ժողովից...

„Սքանչացէ՛ք բնութեամբ և մշակեցէք բանականութիւնը — շարունակում է Դիւպոն. և դուք, օրէնսդիրներ, եթէ ուզում էք, որ ֆրանսիական ժողովուրդը լինի երջանիկ, շտապեցէք տարածել այս սկզբունքները և աւանդել տալ ձեր նախնական դպրոցներում... Հասել է կատաստրոֆի վայրկեանը, բոլոր նախապաշարումները պիտի տապալուին միաժամանակ. կամ պէ՛տք է խորտակել նրանց կամ թէ պէտք է մենք ինքներս խորտակուինք նրանց տակ: Օգոստոս 10-ից մինչև յունուար առաջինը (1793 թ.) պիտի կըրենք արիաբար և համարձակ մի քանի դարի տարածութիւն: Ի զուր Դանտոն ասում էր մեզ խղճալիօրէն անցեալ օր, թէ ժողովուրդը պէտք ունի քահանայի՝ իր վերջին շունչը աւանդելու համար... Ես պիտի խոստովանիմ Դաշնաժողովին, որ ես ինքս աթէիստ եմ (ժխոր. բազմաթիւ անդամներ գոչում են

հռետորին. „փո՞յթ չէ, բաւական է, որ ազնիւ մարդ-էք“), և թո՛ղ Ֆրանսիայի 25 միլիոն անհատների կողմից մէկն ու մէկը կարողանայ ուղղել ինձ այդ առթիւ մի հիմնաւոր մեղադրանք“ *)։

Քաղաքական ազատութեան հետ—մտաւոր և հոգևոր ազատութիւն... Մինը առանց միւսի թերի է, հաշմանդամ։ Երբ քաղաքացիների միտքն ու հոգին շղթայուած է բիւրաւոր կրօնասուն նախապաշարումներով, նրանք չեն կարող բաղձալի կիրառում տալ իրենց քաղաքական իրաւունքներին, նրանք ազատ չեն։ Սակայն Դիւպոնների փրկարար դեղատոմսերը, տարաբախտաբար, վաղաժամ եղան, մեծ զանգուածները—կորացած տակաւին ֆէտիշների, կուռքերի բանակալ տիրապետութեան տակ—անպատրաստ էին ողջեգրելու, մարսելու Ազատ Մտքի այդ խրոխտ պատգամները...

Այնուամենայնիւ, նրանց յայտարարութիւնը եւս ինքնին արդէն պատմական, անջնջելի մի կոթող է։ Նրանց հանդիսաւոր արծարծումը Ազգային Դաշնաժողովում, այն պատկառոտ ուշադրութիւնը և այն որոտուն ծափերը, որով նրանք ընդունւում էին պատգամաւորների մեծամասնութեան կողմից—այդ բոլորը կազմում է Ցեղափոխութեան անզուգական փառքը, և անցնելով Ֆրանսիական երկրի սահմաններից, դառնում է ընդհանուր, համամարդկային սեփականութիւն։ Սերմե՞ր էին դրանք տիեզերական գալոց ազատութեան ու բարգաւաճման, որ հողմերը տարան այնուհետև սփռեցին աշխարհի բոլոր ծայրերում, և որ կամաց-կամաց հասունանալով, զարգանալով, պիտի ծնունդ տան ի վերջոյ ճշմարիտ, իդէալական մարդկութեան...

Ահա և Կլօդցը ամբիոնի վրայ։ Մի ուրիշ „խենթ“

---

*) *J. Jaurès: La Convention*, եր. 1472։

մարգարէ, մի այլ „չնաշխարհիկ“ պատգամախօս նա կարդում է իր մանիֆէստը մարդկային ցեղի վեհապետութեան և երկրագնդի միօրինակ քաղաքական կազմակերպութեան մասին... Չէ՞, Յեղափոխութիւնը հռչակել էր բոլոր ազգերին, որպէս ազատ, իրաւահաւասար անդամներ, անբաժանելի օրգաններ նոյն մարդկութեան։ Անախարսիս Կլօոց թելադրում էր ձուլել բոլոր ժողովուրդներին ի մի անբաժան Մարդկային Հանրապետութիւն, որի մէջ ներկայ ազգութիւնները պիտի կազմէին մի մի սէկցիօն, հատուած կամ նահանգ։

Որքա՜ն արտասուք, բարձրաձայն երազներ և ի՜նչ վսեմ յղացում... Եւ այդ՝ այն ժամանակ, երբ ամբողջ Եւրոպան, բոլոր քաղաքակիրթ ազգութիւնները, ի դէմս իրենց պաշտօնական ներկայացուցիչների ու բանակների, մի կատաղի ատելութեամբ լցուած, գրոհ էին տալիս Ֆրանսիայի դէմ, խեղդելու, յօշոտելու ախորժակով...

Ազատ Դաշնակցութիւն—ազատ ու ավտօնօմ ժողովուրդների.. Ազատագրուած Ֆրանսիան իր մարդկային ստիպողական պարտքն էր սեպում՝ ազատագրելու և բոլոր միւս ժողովուրդներին, որ հեծում էին թագաւորների ու ֆէօդալների լծի տակ։ Ստրկութեան ու թշուառութեան համատարած մառախուղի մէջ, ատելութեան շղթայազերծ բռնկումների և միջազգային արիւնահեղ բախումների վրայից՝ ազատ Ֆրանսիայի լուսապայծառ ու վեհանձն միտքը ընդնշմարում էր միաբան և ներդաշնակ Տիեզերքը, տեսնում էր մարդկութիւնը, միացած, վերամկրտուած Սիրոյ և եղբայրութեան մաքրագործող աւազանում..

Սահմանները չքացա՜ծ ազգերի, ցեղերի մէջ, վերացա՜ծ կրօնական ու դաւանական խտրութիւնների աղջամուղջը, խորտակուա՜ծ նախապաշարումների ու սնապաշ-

տութիւնների արիւնազանգ լեռը և մարդիկ — բոլո՛ր մարդիկ — և ազգերը — բոլո՛ր ազգերը — թև թևի, գրկախառնուած նոյն վեհափառ դրօշակի տակ, Բնութեան, Աշխատանքի և Խաղաղութեան սրբազնագոյն պաշտամունքի մէջ...

Ժամանակակից Սօցիալիզմի իդէալն է դա։ Եւ նա արդէն ծանուցուած էր դարձեալ նոյն ֆրանսիական Յեղափոխութեան մրրկաշունչ օրերում։

Ահա ընդհանուր գծերով — այդ մեծ „Կատաստրօֆի“ պատմական ու տիեզերական արժէքը, նրա ծաւալն ու հասողութիւնը։ Ահա և պատասխանը այն յոռետես և աչառու քննադատներին, որոնք ուզում են ստուեր ձգել պատմութեան այդ արիւնավառ գրուագի վրայ, նսեմացնել ու գռեհկացնել նրա գլխաւոր դերակատարներին ու ռահվիրաներին։

Ահագին է Մեծ Յեղափոխութեան դաստիարակիչ նշանակութիւնը։ Բայց միմիայն այդ չէ։ Կայ մի այլ բան։ Հանրապետութիւնը տապալելով և բռնապարտեան միապետական ռէժիմը հաստատելով՝ միանգամայն չը վերականգնեց հին, նախայեղափոխական կարգուսարքը։ Նա այլ ևս անհնարին էր, անվերականգնելի։ Անհնարին՝ որովհետև զգալի յեղաշրջում էր կատարել ժողովրդի, աշխատաւոր զանգուածների հոգեբանութեան մէջ. նրանք հասել էին գիտակցութեան որոշ աստիճանի, ճաշակել էին յեղափոխական վերիվայրումների բարերար հետևանքները, վերացե՛լ էին հօրիզօնից անկշտում տզրուկները, հողն արդէն անցել էր զանգուածների ձեռքը և նրանք այլ ևս դիւրութեամբ չէին հաշտուի Լուդովիկեան աստուածպետական իշխանութեան հետ, չէին հանդուրժի, որ ֆէօդալիզմը, աւատականութիւնը, կղերի հետ ձեռք ձեռքի տուած, վերադառնար

դէպի դաշտերը և վերսկսէր իր անգութ ու վայրենի շահատակութիւնները... փոխուել էր աշխատաւոր գիւղացիութեան տնտեսական վիճակը, բարձրացել էր նրա արդիւնաբերութեան սլացքը և նրա նիւթական բարօրութեան մակարդակը։ Հունձն առա՛տ դաշտերում, հաղորդակցութեան ճանապարհները հարթուած, անտառները մաքրուած ու մշակուած, աշխատանքը՝ անկաշկանդ, եռուն, արդիւնաւոր... Սո՛վ, անշուշտ, դեռ իշխում էր մի քանի նահանգներում, բայց ընդհանուր առմամբ՝ Ֆրանսիան այլ ևս այն չէր, ինչ որ էր Յեղափոխութիւնից առաջ. և շատ չ'անցած. Նա դարձաւ, իր արտադրելու կարողութեամբ, Եւրոպայի ամենահարուստ երկիրը, չը նայած իր աղէտալի ձախորդութիւններին և անընդհատ արիւնառումներին։ Չը լինէր այդ հանգամանքը, չը լինէր այդ համեմատական բարգաւաճումը՝ Ֆրանսիան չէր էլ կարող տանել իր ուսերի վրայ Յեղափոխութեան պատերազմների հսկայական բեռը և մանաւանդ այն պատերազմները, որ յետոյ շղթայազերծեց Բօնապարտ։

Փոխուել էր տնտեսութիւնը, փոխուել էր մանաւանդ մասսային գիտակցութիւնը։ Ի՞նչ էր գիւղացին Յեղափոխութիւնից առաջ։ Թշուառ, խղճալի մի էակ, ստրկօրէն կորացած ֆէօդալների մտրակի տակ։ Լքուած, հալածական, բոլոր մարդկային իրաւունքները ցինիկօրէն ոտնահարուած... Յիշեցէք միջնադարեան ճորտի պարտաւորութիւնները։ Յիշեցէք ֆէօդալ-բռնապետին, որ ստիպում էր իր ճորտերին գիշեր-ցերեկ դագանակներով ծեծել ջուրը իր շրջապատի ճահիճներում, որպէս զի գորտերը աղմուկ չը հանէին և չը խռովէին իր, ազնական-աղայի քունն ու անդորրութիւնը արքայական իր դղեակում... Այդպէս էին բաները նախայեղափոխական Ֆրանսիայում. անպատմելի էին բազմամիլիօն գիւղա-

ցիութեան զրկանքները, նրա նիւթական ու բարոյական թշւառութիւնը։

Պատկերը փոխուել էր այժմ. ի՜նչ. այնքան արիւնոտ և հոյակապ ըմբոստացումները միայն ապարդի՞ւն։ դղեակների ու վանքերի հրդեհում, ֆէօդալների մասսային խուճապ ու փախուստ, հողերի և բոլոր հարստութիւնների բռնագրաւում ու ազգայնացում — այդ բոլորը չէր կարող անցնել անհետ և անյուշ գիւղացիական գիտակցութեան մէջ։ Հողը այժմ իրաւապէս և իրապէս նրանն է և նա ուզում է պինդ պահել այն, նա այլ ևս ստրուկ չէ, այլ ըմբոստ իր վաղեմի կեղեքիչների հանդէպ, նրա կորացած իրանը այժմ արդէն շտկուել է, նրա պապանձուած լեզուն բացուել և նա համարձակ խօսում է, բողոքում...

Այո, անշուշտ, „հին ռէժիմը“ յաւէտ, անդարձ պատմութեան գիրկն էր անցել. ազնուականութեան տիրապետութիւնը միանգամ՝ ընդմիշտ խորտակուել էր. ոչ Բօնապարտը, ոչ էլ յետոյ Բուրբօնները կարողացան վերականգնել այն *)։

Կատարուել էր դասակարգային յարաբերութիւնների խորունկ յեղաշրջում։ Ազնուականութեան անկումից յետոյ, հրապարակին տիրել էր աւելի գործօն ու առաջադէմ՝ երրորդ դասակարգը, բուրժուազիան. և այդ փաստը ինքնին արդէն մի ահագին վաստակ էր, Յեղափոխութեան ամենազօրաւոր, արգասաւոր վաստակներից մինը։ Իշխանութեան այդ փոխադրումը մէկ դասակարգից դէպի միւսը՝

---

*) Ճորտութեան քանդելի հաստատութիւնը այնուհետև — ֆրանսիական Յեղափոխութեան հարուածների մղումով — վերացաւ հետզհետէ Իտալիայում, Սպանիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և այլուր։

կազմում է հէնց իւրաքանչիւր քաղաքական յեղափոխութեան էութիւնը։

Սկսեց կապիտալիզմի — դրամատիրութեան — ազատ զարգացման շրջանը։ Խորտակելով ֆէօդալիզմի սահմանափակող, կաշկանդիչ կապանքները, բուրժուազիան լայն, անսովոր թռիչք հաղորդեց արդիւնագործութեան ու առեւտրին, զարգացրեց հսկայական չափերով տեխնիկան, արհեստագիտութիւնը, զարգացրեց խոշոր մեքենային ճարտարարուեստը, ինդուստրիան, ծածանեցրեց նրա դրօշը ընդարձակ հօրիզոններում, միջազգային շուկաներում, միացրեց, ի մի ձուլեց երկրի տարբեր, մինչ այն անջատ, կղզիացած հատուածները, ստեղծեց հետզհետէ նորագոյն ազգային պետութիւնը, իր քաղաքական ազատութիւններով, պարլամենտական սիստեմով, մղում տւեց հանրային կրթութեան ու առաջադիմութեան, դուրս բերեց մի խօսքով հայրենիքը՝ միջնադարեան քաօսից ու խաւարից դէպի ազատ, քաղաքակիրթ Նոր-Դարը։

Այդտեղ — բուրժուազիայի և կապիտալիզմի դրական, աշխարհաշէն դերը։ Նրանք եղան ժամանակակից քաղաքակրթութեան զօրաւոր ռահվիրաներ ու խթաններ — մի քաղաքակրթութեան, որ չը նայեած իր խիտ ու ցաւառիթ ստուերներին, անհունապէս բարձր է միջնադարից... Մարդիկ այլ եւս ստրուկներ չեն կամ ճորտեր, նրանք այլ եւս չեն կազմում սեփականութիւն այս կամ այն հզօրի, ֆէօդալի, կալուածատէր-աղայի. ստրկութեան ու ճորտութեան տեղ՝ թագաւորում է վարձու աշխատանքի սիստեմը, որ դարձեալ անհունապէս բարձր է բոլոր նախորդ հասարակական սիստեմներից, ինչ տեսակէտով էլ որ նայինք — տնտեսական միջին բարեկեցութեա՞ն, մտաւոր ու հոգեկան

առաջադիմութեա՞ն, թէ մարդկային տարրական արժանապատւութեան։

Մեծ Յեղափոխութիւնը, վերջապէս, ծնունդ տւեց մի հոսանքի, որ դեռ շա՜տ թոյլ ու անորոշ Յեղափոխութեան օրերում, պիտի աճէր այնուհետև աստիճան առ աստիճան, պիտի աճէր հէնց շնորհիւ կապիտալիզմի ու բուրժուազիայի անդադրում ու սրարշաւ առաջադիմութեան։ Դա *սօցիալիզմի* հոսանքն էր. դա պրոլետարիատի, սեփականազուրկ աշխատաւորութեան շարժումն էր։ *Հակոտնեայ* հոսանքն էր դա կապիտալիզմի, ինչպէս որ պրոլետարիատը հակոտնեայ կամ հակամարտ դասակարգն էր բուրժուազիայի։ Երկուսի բաղխումը արդէն տեսանք Յեղափոխութեան շրջանում։ Մէկն արդէն—բուրժուազիան—վաղուց ի վեր կազմակերպւած ու պատրաստւած իր դասակարգային շահերի գիտակցութեամբ, իսկ միւսը դեռ նոր-նոր էր աշխարհ գալիս, իբրև ուրոյն դասակարգ, բայց նա իր խանձարուրի մէջ կրում էր արդէն ապագայ հսկայական փթթման սաղմերը։

Տեսնենք այժմ այդ նոր, ուրոյն հոսանքի—կոմմունիզմի կամ սօցիալիզմի—սկզբնաւորութիւնը, նախ քան անցնել ազգային և քաղաքական յեղափոխութիւնների շարանին, որ ալէկոծեց ամբողջ դարը։

II

ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Առաջին սօցիալիստ քարոզիչները

Գրակխուս Բաբեօֆ. — Դասակարգային պայքարի ազդարարումը. — «Հաւասարների» հռովարտակը. — Կօմմունիզմ եւ Տեռրոր. — Քարոզչի նահատակութիւնը.—Մեծ ուտօպիստները. — Սէն-Սիմօն եւ իր դպրոցը. — Անֆանտէն եւ Բազար. — Սօցիալիզմը իբրեւ աղանդ. — Շարլ Ֆուրիէ եւ ֆուրիէրիզմ. —

Դասակարգային ներհակութիւնները պատմութեան ամեն մի շրջանում՝ այս կամ այն ձեւով անդրադարձել են ժամանակի խորհող, վերլուծող գլուխների մէջ։ Սկսած նախաքրիստոնէական ժամանակներից մինչեւ արդիւնաբերական զարգացման նորագոյն շրջանը՝ դասակարգերի անհաւասարութեան մեծ պրօբլեմը շարունակ զբաղեցրել է մարդկանց, եւ մեծանուն, պատկառելի դէմքեր — Պլատօն, Մարկ Օրէլիուս, Կամպանելլա, Թօմաս Մօօր, Ժան-Ժակ Ռուսսօ, Մօրելլի եւայլն — ամբողջ հասարակական սիստեմներ են յօրինել, որոնցով ձգտել են վերջ տալ աղաղակող անար-

դարութիւններին, լուծել „երջանկութեան“ յաւիտենական առեղծուածը։

Սօցիալիզմը տասնեակ դարերի պատմութիւն ունի։ Բառը միշտ չը կար — գաղափարը միշտ կար։ Եւ այդ գաղափարի անունով վայրենի հալածանքներ են նիւթւել, նահատակութեան խարոյկներ են բարձրացել...

Գաղափարական անհատները նահատակւել են պատմութեան գոռ պայքարների ընթացքում՝ մերթ հաւատի, կրօնի կամ խղճի ազատութեան համար, մերթ քաղաքական, մերթ սօցիալական հաւասարութեան համար։ Երեք կարգի գաղափարներին վիճակւած էր յաղթանակել աստիճանաբար, յաջորդաբար։ Խղճի ազատութիւնը—նախ և առաջ։ Քաղաքական ազատութեան պրօբլեմը յետոյ եկաւ — Մեծ Յեղափոխութեան գալարումների մէջ։ Տեսանք նրա կրած ճակատագիրը։ Տեսանք, որ քաղաքական հաւասարութիւնը դեռ շատ հեռու է իսկական հաւասարութիւնից։ Տեսանք, որ հաւասարութիւնը օրէնքի առաջ դեռ չէր դարձնում հաւասար՝ ստամոքսի անագորոյն պահանջի առաջ... Բիրտ, վայրենի աւատականութիւնը տապալւեց — տապալւեց և կղերը իր հսկայական ցանցերով ու սանձարձակ կեղեքումներով։ Սակայն կեղեքման, շահագործման սկզբունքը դեռ կանգուն էր. Նա միայն փոքր ինչ ձևափոխւել էր, քաղաքակրթւել։ Վարձու աշխատանքի սիստեմը դարձնում էր աշխատաւոր զանգւածներին՝ կապիտալի ստորադրեալ, Նրա ամենազօր բռնակալութեան մշտնջենաւոր ծառայ։

Մենք տեսանք, որ այդ իրողութիւնը զգացւեց արդէն Յեղափոխութեան առաջին օրերում, երբ դասակարգերի հակամարտութիւնը բաւականաչափ շեշտւած էր, թէպէտ և այն ժամանակ, վայրկեանի տիրական պահանջի ստիպմամբ՝ ազգաբնակութեան բոլոր խաւերը, բոլոր

ազատասէր տարրերը գրեթէ ի մի ձուլուած, գրոհ էին տալիս ընդհանուր թշնամու, միապետական բռնապետութեան դէմ։

Այո, Ռոբեսպիէռների և Դանտոնների բերնով ծանուցուած „հաւասարութիւնն ու եղբայրութիւնը" սիրուն ու ամուլ պատրանքներ էին, որ չէին կշտացնում քաղցածների լէգէոններին, չէին տաքացնում ազատութեան ծարաւի սրտերը..

Եւ այդ ճշմարտութիւնը առաջին անգամը մեծ դղրդիւնով ծանուցեց Ֆրանսիայի անվեհեր զաւակներից մինը, Գրակխուս Բաբեօֆ, դեռ 1796-ին, Դիրեկտուարի տիրապետութեան տակ։ Մէկն էր անհամար „հիասթափուածներից", որոնք անհուն կսկիծով տեսան Յեղափոխութեան վրիպումները, նրա անզօրութիւնը դասակարգային ցաւոտ և արիւնոտ խնդրի դիմաց։

Տոգորուած 18-րդ դարի սօցիալական փիլիսոփայութեամբ, Ռուսսօի, Մաբլիի „հաւասարութեան" քարոզներով, Բաբեօֆ *) եկել էր ազդարարելու բուն փրկարար յեղափոխութիւնը, որ իսպառ պիտի ջնջէր դասակարգային խտրութիւնները քաղաքակիրթ հասարակութիւններից։ Նա առանձնապէս ծանրանում է ագրարային, հողային ռէֆօրմի վրայ։ Կրկնելով Հռօմի Գրակխուս եղբայրներին, կատարելագործելով նրանց տեսութիւնը իր ընդարձակ ծանօթութիւններով և Ֆրանսիական Յեղափոխութեան կատարած փորձերով, նա բարձրաձայն յայտարարում էր, որ ոճիր է ընդդէմ ժողովրդի ու մարդկայնութեան դարձնել հողը — հարստութիւնների մայր-աղբիւրը — մասնաւոր սեփականութիւն.. Ոճրագործ է — ասել էր դեռ Ժան Ժակ Ռուսսօ — ոճրագործ է

*) Ծնուած 1760 թ. Ֆրանսիայի Սէն Կեանտէն քաղաքում, չքաւոր ծնողներից։ Գլխատուած 1797-ին։

և բոլոր չարիքների սկզբնապատճառ այն առաջին մարդը, որ դնելով իր թաթը մի յայտնի հողաբաժնի վրայ, ասել է՝ „ս ա ի մ ն է“. Հողը պէտք է համայնական սեփականութիւն լինի, ինչպէս օդը և ջուրը։ Բնութիւնը հաւասար է ստեղծել մարդկանց, պէտք է վերադառնալ բնական վիճակին։

Յեղափոխութիւնը վրիպել է իր իսկական նպատակից. „ընդհանուր երջանկութիւնը“ չը կայ. մի բուռն փոքրամասնութիւն իր ձեռքն է առել ազգային հարստութիւնները, իսկ ահագին մեծամասնութիւնը—ազգի ամենաօգտակար և ամենաարգասաւոր հատուածը—դեգերում է քաղցի, ստրկութեան ու թշուառութեան մէջ։

Les mortels sont ègaux; ce n'est point la naissance,
C'est la seule vertu qui fait leur différence.

(Մահկանացուները հաւասար են. ծնունդը չէ, այլ սոսկ միայն առաքինութիւնը, որ դնում է խտրութիւն նրանց միջև)։

Բաբեօֆ նորէն հնչեցրեց ֆրանսիական Յեղափոխութեան այդ ծանօթ նշանաբանը և եռանդով արծարծեց... դ ա ս ա կ ա ր գ ա յ ի ն պ ա յ ք ա ր ի գաղափարը։ Հիմնեց դրա համար իր սեփական օրգանը „*Le Tribun du Peuple*“։ Այդտեղ նա ցնցող, կրակոտ յօդուածների մէջ խունկ է ծխում „Սրբազան Հաւասարութեան“ և կատաղի ոճով խարանում է գողերի, վայելքների հրէշային անհաւասարութիւնը։ Ո՛չ ոք չը պէտք է ունենայ չ ա փ ի ց դ ո ւ ր ս և ամե՛նքը պէտք է ունենան բ ա ւ ա կ ա ն ա չ ա փ։

Que tous aient assez, et qu'aucun n'ait trop!

Դասակարգերի հակամարտութիւնը ձևակերպում է յստակօրէն։ Դէմ յանդիման կանգնած են — ասում է Բաբեօֆ —պատրիկներն ու պլէբէյները, հարուստները և աղքատները։ Այդ կռիւը կազմում էր Ֆրանսիական

Յեղափոխութեան ներքին խորհուրդը, նրա ամբողջ պարունակութիւնը։

Մարդկանց մի փոքրիկ թիւ—շարունակում է Եւրոպայի առաջին սօցիալիստ քարոզիչը — մարդկանց մի փոքրիկ թիւ կազմում է պետութեան մէջ մի տարամերժ կաստ ուզուրպատորների, յափշտակիչների։ Այդ կաստի անդամները կ'ասեն ձեզ, որ օրէնքի ճանապարհով են գրկել, թալանել իրենց եղբայրների մեծամասնութեանը։ Սակայն, իրողութիւնն այն է՝ որ նրանք կատարել են այդ զաւթումը, շնորհիւ նողկալի հաստատութիւնների, սրբագործուած կառավարութիւններից... Այդպիսով կառավարութիւնները յայտնւում են մեղսակից պատրիկների, յափշտակիչների։ Եւ այդպիսով օրէնքները և իրաւական կօդէքսները հանդիսանում են աւազակութեան պաշտպան, նւիրագործող... Օրէնքները մարդասպան են, կործանարար։ Պէ՛տք է ապստամբել նրանց դէմ *)...

Դասակարգերի կռիւը նոր չէ, ասում է Բաբեօֆ, նա սկսւում է նախնական ժամանակներից, երբ առաջին անգամը սահմանւեցին այնպիսի հաստատութիւններ, որոնց մէջ մարդկանց մի մասը իր ձեռքը գրաւեց ամէն ինչ, իսկ միւս մասին ոչինչ չը մնաց...

Մարդկային համախմբման նպատակը ուրիշ ոչինչ է, բայց եթէ նրա բոլոր անդամների երջանկութիւնը, Ռօբեսպիէռեան բառբառով՝ ընդհանուր բարեկեցութիւնը (*aisance universelle*)։ 1789-ից ի վեր՝ բոլոր ճիգերը— հաւասարութիւնն ու երջանկութիւնը հաստատելու համար—խորտակւեցին և Գրակխուս Բաբեօֆ եկել էր վերջին ճիգն անելու, օրհասական և դիւցազնական ճիգը՝ փրկելու շղթաներից իր բազմատանջ հայրենիքը և ամբողջ թշւառ, հարստահարւած երկրագունդը·

*) *M. Albert Thomas, Baboeuf.*

Եւ դրա համար նա կազմակերպել էր „կոմմունիստների“, „հաւասարականների“ մի ընդարձակ դաւադրութիւն, մօտ 17,000 համախոհներով։ Նա պահանջում էր անյապաղօրէն դարձնել հ ո ղ ը հ ա մ ա յ ն ա կ ա ն սեփականութիւն, նա փափագում էր „ընդհանուր երջանկութիւն“ կոմմունիստական (համայնատիրական) կարգերի մէջ, և իր ծրագիրներն իրագործելու համար քարոզում էր բ ռ ն ի մ ի ջ ո ց ն ե ր—սարսափ, տերրոր, ահաբեկում։

Տեսէ՛ք այդ սարսափելի դաւադիրների հռչակաւոր հ ր ո վ ա ր տ ա կ ը (*le Manifeste des Egaux*)... Տեսէք այդ ահարկու մարտահրաւէրը, ուղղուած Ֆրանսիայի ժողովրդին, հարստահարուած դասակարգերին.

„Ամեն տեղ և ամեն ժամանակ մարդկանց օրօրել են սիրուն բառերով. երբէք և ոչ մի տեղ նրանք չեն ստացել իրը բառի հետ (*la chose avec le mot*)։ Անյիշատակ ժամանակներից ի վեր կրկնում են մեզ կեղծաւորութեամբ, թէ մ ա ր դ ի կ հ ա ւ ա ս ա ր ե ն. և անյիշատակ ժամանակներից ի վեր՝ ամենաանարգ, ամենահրէշաւոր անհաւասարութիւնը լկտիօրէն ծանրացած է մարդկային ցեղի վրայ...

„Արդ՝ մենք որոշած ենք այսուհետև ապրել ու մեռնել հաւասար։ Կամ ճշմարիտ հաւասարութիւն կամ թէ մահ.—ահա թէ ինչ է մեզ պէտք այժմ։

„Եւ մենք ձեռք կը բերենք այդ ճշմարիտ հաւասարութիւնը, ինչ գնով էլ որ լինի։ Վա՜յ նրանց, որոնց կը հանդիպենք այդ հաւասարութեան և մեր միջև։ Վա՜յ նրանց, որ կը դիմադրեն այսպէս շեշտուած մի բաղձանքի։

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը նախակարապետն է մի ուրիշ Յեղափոխութեան, շատ աւելի մեծ, շատ աւելի հանդիսաւոր—և նա կը լինի վերջինը։

„Ժողովուրդը քայլեց թագաւորների և քահանաների վրայ, որ դաշնակցել էին իր դէմ։ Նոյնպէս կը վարուի նա՝ նոր տեսակի բռնակալների հետ, նոր քաղաքական տարտիւֆների, որ բռնել են հների տեղը։

„Չը կա՞յ այլ ևս հողի մասնաւոր սեփականութիւն... Մենք պահանջում ենք, որ ամենքը հաւասարապէս վայելեն մայր-հողի արդիւնքները... Չենք հանդուրժի այլ ևս, որ մարդկանց ահագին մեծամասնութիւնը աշխատի ու քրտնի ի հաճոյս մի չնչին փոքրամասնութեան։

„Անհետացէ՛ք, վերջապէս, ըմբոստացուցիչ խտրութիւններ հարստի և աղքատի, մեծի և փոքրի, տիրոջ և ծառայի, իշխողի և հպատակի։ Ո՛չ մի ուրիշ տարբերութիւն չը պէտք է լինի մարդկանց միջև, բացի սեռի և հասակի տարբերութիւնից։

„Մեր սուրբ ձեռնարկը միմիայն մէկ նպատակ ունի— վերջ դնել քաղաքացիական երկպառակութիւններին ու հանրային թշուառութեան... Աւելի հոյակապ մի ձեռնարկ երբէք էլ չի յղացւել և չի գործադրւել։ Հեռուէն հեռու, մի քանի հանճարներ, իմաստուններ խօսել են նրա մասին կամացուկ ու դողդոջուն ձայնով...

„Հասե՛լ է վայրկեանը, երբ պէտք է հիմնարկել Հաւասարների Հանրապետութիւնը։ Հեծկլտացող ընտանիքնե՛ր, եկէ՛ք բազմելու ընդհանրական սեղանի առջև, որ բնութիւնը պատրաստել է իր բոլոր զաւակների համար“։

Ահա „հաւասարների“ այդ սրտառուչ Մանիֆեստը, կրճատուած և ամփոփուած հայերէնով, որ, ի հարկէ, չի կարող թարգմանել բնագրի ուժն ու վեհութիւնը։ Նա այլ կերպ ազդու և զօրաւոր է, քան Մարքս-Էնգելսեան Մանիֆէստը, հրատարակուած կէս

դար յետոյ: Իր միամիտ և անպաճոյճ փրազաբանութեամբ՝ բաբուվիստների այդ մարտակոչը հաւատարիմ արձագանք էր այն բոլորի, ինչ որ թշուառ, հարստահարուած ժողովրդային ընդհանրութիւնը մտածում, զգում էր 18-րդ դարի վերջալոյսին... „Հաւասարները“, յիրաւի, ժողովրդի հոգուց էին խօսում, երբ ասում էին. „Յեղա-

Գրակխուս Բաբեօֆ

փոխութիւնը յաղթանակ տանելով թագաւորների, ազնուականների ու կղերի վրայ՝ դեռ չէ վերջացած,—նա կը վերջանայ միայն այն ժամանակ, երբ աշխատանքի կազմակերպութեան ճանապարհով նա կ'ապահովէ ար-դիւնքների արդար բաշխումն, երբ նա ապրուստի և զարգացման միջոցներ կը տայ հասարակութեան բոլոր անդամներին“:

Այդպէս էին մտածում բոլոր աշխատազուրկ ու սեփականազուրկ պարիաները և պէտք է ենթադրել, որ ժողովրդային թշուառութիւնը յիրաւի մեծ է եղել այն ժամանակներում, քանի որ Բաբեոֆեան հաւասարութեան սիմպլիստ, պարզունակ գաղափարը, „աՀաբեկչական կոմմունիզմը“ այնքան ուժեր էր զինուորագրել և այնքան ջուռն խանդավառութիւն յարուցել զանգուածների մէջ..

Խիզախ ծրագիրները շուտով մատնուեցին, կազմակերպութիւնը ենթարկուեց անողոք հալածանքի։ Բաբեոֆ իր մի գաղափարակից ընկերոջ հետ կառավարական դահիճների ձեռքն ընկաւ և նրանց երիտասարդ գլուխները ևս դրուեցին գիյօտինի տակ... Մահուան դատավճիռը լսելուն պէս՝ երկուսն էլ խրեցին դաշոյնը իրենց կուրծքերի մէջ. ինքնասպանութեան փորձը, սակայն, չ՚աջողուեց և յաջորդ օրը նրանք գլխատուեցին։

***

Գաղափարը չը մեռաւ, սակայն։ Ռէակցիայի ամենամռայլ շրջանն ապրեց նա և 19-րդ դարու քսանական թուականներին նորէն ծայր տուեց „Սրբազան Դաշնակցութեան“ ամրակուռ շղթաների տակ, մի մահաբոյր, ազատասպան մթնոլորտում, երբ, սակայն, տնտեսական կեանքը սկսում էր փթթուիլ, զարգանալ և երբ հրապարակ էր գալիս — Մեծ Յեղափոխութեան Հայրենիքում — մի նոր մտաւորականութիւն, կրող այդ նոր հոսանքի։

Այժմ ս օ ց ի ա լ ի զ մ էր նրա անունը։

Մեծ գաղափարներն իրենց նուաճողական պրօցէսի մէջ անցնում են պէս-պէս աստիճաններ։ Նախ քան տիրելը մարդկանց ուղեղին, բանականութեան՝ նրանք

տիրում են զգացումներին, երեւակայութեան։ Նախ քան ձուլելը տրամաբանական կուռ սիստեմների մէջ՝ նրանք քարոզում են սիրուն, հոյակապ ուտոպիաների, երազների ձեւով։

Այդպէս և Սօցիալիզմի գաղափարը։ Տասնեակ դարերի ընթացքում նա մի սոսկ իդէալ էր, մի վարդագոյն ու երազական հեռապատկեր, ուրիշ ոչինչ։ Պլատոն, Թօմաս Մօօր, Կամպանելլա, Մօրելլի, Մաբլի,— բոլորն էլ խանդավառ հաւատով նկարագրում էին այդ մշուշապատ իդէալը, որի հրապոյրներով և աշխատում էին ցնցել ու գերել մասսաների երեւակայութիւնը, ինչպէս Մահմեդը իր չնաշխարհիկ դրախտով։

Այդ զգայապաշտ, սանտիմենտալ ոգին շեշտւում է մասամբ նաև 19-րդ դարու սկզբներում, նորագոյն սօցիալիզմի հռչակաւոր նախակարապետների— Սէն-Սիմօնի, Ֆուրիէի, Օվէնի—սիստեմներում։ Մարդասիրութեան հզօր շունչով տոգորուած, նրանք ցաւով, կսկիծով էին դիտում ժամանակակից թշուառութիւնը և քարոզում էին կերպարանափոխել հասարակական կարգ ու սարքը ի նպաստ աշխատաւոր ընդհանրութեան, չքաւոր, իրաւազուրկ դասակարգերի։ Եւ թւում էր նրանց, թէ այդ քարոզը ինքնին բաւական է՝ մարդկանց, իշխողներին գրաւելու, համոզելու համար, սօցիալական անիրաւութիւնները բառնալու համար։ Նրանք ուտօպիստ, երազող էին։

Պէտք է, սակայն, փոքր ինչ կանգ առնել այդ հետաքրքրական դէմքերի վրայ, որոնց մօտ գտնում ենք ժամանակակից սօցիալիզմի գրեթէ բոլոր սաղմերը, բոլոր հիմնական պօստուլատները։ Ինքը Էնգելս գտնում է „հանճարեղ մտքերի սաղմեր, ցիր ու ցան այդ մեծ ուտօպիստների թէօրիաներում“։

„Բոլոր մարդիկ պէտք է աշխատեն“ —ահա մէկը այդ

սօցիալիստական պօստուլատներից, պահանջներից, որ Սէն-Սիմօն *) հնչեցրեց դեռ 19-րդ դարի սկզբներում, իր ժընէվեան նամակների մէջ։ Աշխատանքը նրա աչքում հանդիսանում էր սեփականութեան միակ պայման։ Եւ համաձայն այդ սկզբունքի՝ նա թելադրում էր յեղաշրջել սեփականութեան ամբողջ սիստեմը, հասարակական բոլոր կարգերը։ „Ոսկէդարը“ պէտք է իրականանայ, ասում է հանճարեղ ուտոպիստը. այդ ոսկէ դարը „մեր ետեւը չէ, ինչպէս ասում են բանաստեղծները, այլ մեր առջեւ, ապագայում“…

Սէն Սիմօն առաջինն էր, որ իր հզօր իմացականութեամբ ըմբռնեց „աշխատաւորական խնդրի“ էութիւնը, վերլուծեց չքաւորութեան համատարած երեւոյթը, քննեց կապիտալիզմի պատմական շրջանը, գնահատելով տնտեսական ազդակների դերը պատմական էւօլիւսիօնի մէջ։ Նա եզրակացրեց, որ մարդկութիւնը վերանորոգելու, նրան կրծող չարիքները բառնալու համար՝ անհրաժեշտ է կրօնական, բարոյական, քաղաքական և տնտեսական խորունկ յեղաշրջումն։

Այդ յեղաշրջումը պիտի գայ վաղ թէ ուշ, նոյնիսկ իշխող դասակարգերի աջակցութեամբ. Սէն-Սիմօն խորապէս հաւատում է դրան…

„Պատերազմը պէտք է տեղի տայ խաղաղութեան, քանդող, աւերիչ աշխատանքը՝ շինարար ու արդիւնաւոր գործունէութեան, վարձու աշխատանքը՝ ընկերակցութեան։ Սէրը պիտի գայ դուրս մղելու ատելութիւնը, համերաշխութեան զգացումը պիտի փոխարինէ թշնամութեան ու հակամարտութեան և ընդհանուրի բարօրութիւնը պիտի վտարէ փոքրաթիւ մարդկանց առանձնաշնորհումները“։ Կեցցէ՛ երջանկութիւնը, և թո՛ղ չքա-

---

*) *Saint-Simon (1760—1825).*

նայ քրիստոնէական ասկետիզմը, ապաշխարութեան ամուլ քարոզները, ճգնաւորական սին մաքսիմները...

Սէն-Սիմոն դպրոց ստեղծեց. մի փառասէր պլէադ վեհանձն ու կարող մտածողների—Բազար, Անֆանտէն, Պիէռ Լերուու, Բիւշէ, Բլանկի եւայլն — որոնք քիչ-շատ որոշապէս ձեւակերպեցին արդէն սոցիալիզմի վարդապետութիւնը (անցեալ դարի 30-ական թւականներում)։ Դպրոցի ամենախոշոր ներկայացուցիչներն էին Բազար և Անֆանտէն։ Ռոմանտիկ և խորհրդապաշտ (միստիկ) հոգիներ էին, որ լցւած անհաշտ ատելութեամբ ու զզւանքով դէպի բուրժուական կեանքի պրօզան, եսամոլութիւնն ու գռեհիկ տափակութիւնը՝ գրկել էին կրօնական երկիւղածութեամբ Սէն-Սիմոնի պարզած դրօշը, հիմնել էին սոցիալիստական մի ընկերութիւն, մի համայնք, աւելի ճիշտ՝ մի աղանդ, կազմակերպւած նման բոլոր կրօնական աղանդներին... իր կենտրոնն ունենալով Պարիզի *Menilmontant* թաղի մէջ։ Անֆանտէնը, աւելի միստիկ, քան բոլոր միւսները, ինքզինքը երեւակայում էր աղանդի գերագոյն քահանայապետ, մի Նոր Մեսսիա, մի Նոր Յիսուս, որ կոչւած էր վերանորոգելու աշխարհը...

Աղանդը երկար տարիներ արծարծեց ուսուցչի մտքերը, քարոզեց մարդկութեան բովանդակ վերածնութիւնը, կանանց ու պրօլետարիատի ազատագրութիւնը եւայլն։ Մարդկութեան ղեկավարող ծաղիկը կամ ընտրեալների դասակարգը (*l'élite humaine*) պէտք է կազմեն արտիստները, արւեստագէտները, որոնք յուզում ու շարժում են մարդկանց, ապա գիտունները, որ զարգացնում, լուսաւորում են նրանց և ապա արդիւնաբերողները, որ ղեկավարում են նրանց նիւթական գործունէութիւնը։

Նրանք բոլորը պէտք է միանան մի ընդհանուր նպատակի շուրջ — բարձրացնել ամենաբազմաթիւ

և ամենաչքաւոր դասակարգի հոգեկան ու ֆիզիկական վիճակը, մղել նրան դէպի գերագոյն բարօրութիւն։ Նրանք պիտի փոխեն սեփականութեան սիստեմը, պիտի փոխեն և ընտանիքի ձևը։ Սեփականութիւնը պիտի պատկանէ արժանաւորներին և ձրիակեր չը պէտք է լինի հասարակութեան մէջ։ Մարդիկ հաւասար են. բոլոր հարստութիւնները պէտք է ժառանգւեն հասարակութեանը, ոչ ընտանիքին։ Ոչ մի ուրիշ անհաւասարութիւն՝ բացի նրանից, որ հիմնւած է ընդունակութիւնների վրայ։ Կինը, նոյնպէս վայելում է հաւասար իրաւունքներ։ Տղամարդու հետ նա կազմում է մի ամբողջութիւն. տղամարդու հետ նա միանում է կամ բաժանւում, երբ կամենում է։ Ոչ մի ճնշում, հասարակական և պետական ոչ մի կապանք՝ սիրոյ ազատութեան դէմ, ամուսնութեան և ապահարզանի դէմ...

Ժամանակակից սօցիալիզմի մտքերն են դրանք։ Դպրոցի համարձակ ներկայացուցիչները աւելի հեռու էին գնում իրենց քարոզների մէջ. Նրանք ազդարարում էին պրօլետարիատի գալոց ցնցումները, գուշակում էին սօցիալական մեծ Յեղափոխութիւնը...

„Մի՞թէ — բացականչում էր Անֆանտէն, դիմելով բուրժուաներին — մի՞թէ պրօլետարները չը գիտեն, որ դուք, բուրժուաներդ, դուք երրորդ դասակարգդ, ամբողջ յեղափոխութիւն էք արել, տապալել էք գահեր ու ատրուշաններ և դրանով ստիպել էք ձեր վաղեմի տէրերին ականջ դնել ձեր պահանջներին... Օգտւեցէ՛ք, ուրեմն, ազնւականութեան ու կղերի դասերից և դուք, որ նրանցից աւելի լուսաւոր ու բանիմաց էք, մի՛ մղէք նոր երրորդ դասակարգը դէպի այնպիսի մի կացութիւն, ուր նա ստիպւած լինի վայր գլորել ձեզ՝ գահից... Ես զգում եմ հէնց այս վայրկեանիս, որ փոթորիկը վրայ է

հանում, ես տեսնում եմ կայծակները, լսում եմ որոտումները…

Հզօր, շանթալի սպառնալիքներ, որ սակայն թուլանում, նսեմանում են հէնց այն պատճառով, որ սօցիալիզմի այդ անդրանիկ թէօրետիկոսները, մի զարմանալի լաւատեսութեամբ, դեռ յոյս էին տածում իշխողների բարեացակամութեան վրայ, դեռ հնարաւոր էին կարծում սօցիալական մեծ Յեղաշրջումը դրամատէր բուրժուազիայի ձեռքով։ Այդտեղ է՝ այդ թէօրիաների ցնորականութիւնը, ուտօպիզմը։

* * *

Ոչ պակաս պատկառելի և հմայիչ է Ֆ ո ւ ր ի է ի *) դէմքը։ Նա տուեց առաջին խոր վերլուծումը կապիտալիստական տնտեսութեան։ Առաջին անգամը նա անողորմ քննադատութեան ենթարկեց դասակարգային և դրամապաշտ քաղաքակրթութիւնը, ուր նրա խօսքով „ծայրայեղ աղքատութիւնը բղխում է հէնց ծայրայեղ առատութիւնից“…

Կատաղի խարազանումներ — և այդտեղ։ Ռուսսօյական մոլեգնոտ և յոռետես ճիչեր է արձակում Շարլ Ֆուրիէ՝ այդ դրամապաշտ քաղաքակրթութեան հասցէին։

25 դար է, ինչ գոյութիւն ունի գիտութիւնը և սակայն նա ոչինչ չի արել մարդկային երջանկութեան համար, նա միայն աճեցրել է մարդկանց խորամանկութիւնը, նենգութիւնը, բազմացրել է պատուհասները, չարիքները։

… Թւում է թէ ինքը Աստուածն է, ինքը նախախնամութիւնն է, որ պարունակում է իր մէջ մի չարագործ հան-

---

*) *Charles Fourier* (*1772—1837* թ.)։

ճար... Թւում է թէ բնութիւնը ամեն կողմից կատաղաբար արշաւում է խեղճի դէմ, արդարի և թոյլի դէմ... Ամեն տեղ տեսնում էք բացակայութիւնը աստուածային Նախախնամութեան, և կարծես իրաւացի է մեծ բանաստեղծ Ռասինի յուսահատ ճիչը.

Je ne sais de tout temps quelle injuste puissance
Laisse la paix au crime et poursuit l'innocence.
..... Autour de moi, si je jette les yeux
Je ne vois que malheurs qui condamnent les Dieux!...

(Ես չգիտեմ, թէ ինչ ուժ, ինչ անիրաւ իշխանութիւն
Պաշտպանում է միշտ ոճիրը և հալածում անմեղութիւն.
Զորս կողմս ամենուրեք հնչում են իմ ականջներին
Թշւառութիւն և տառապանք՝ դատապարտող Աստուածներին)...

Այսպէս երկար շարունակւել չի կարող—ասում է Ֆուրիէ... „Քաղաքակրթութիւնը լողում է արեան մէջ՝ դրամատիրական, մերկանտիլ ախորժակներն ու մրցումները յագեցնելու համար“... Այդ քաղաքակրթութիւնը յաւիտենական չէ։ Նա արդէն անցել է մի քանի շրջաններ, հանգրւաններ. վայրենութեան շրջանը, նահապետական շրջանը և բարբարոսութեան շրջանը։ Ապա հասել է ներկայ հանգրւանին, որ նոյնպէս, հարկաւ, անցողական է։ Նա ևս պէտք է քնջւի և տեղի տայ աւելի բարձր, աւելի բնական և աւելի լաւ կազմակերպւած մի հասարակակարգի։ Ներկայ շրջանը խառնակ է, շփոթ, քաօսային։ Արդիւնաբերութիւնը անկարգ է, անիշխանական, մարդկային ուժերը, կրքերն ու ախորժակները գործում են ցրիւ, անկապ ու իրար հակամարտ։ Ահա այդ է, որ պէտք է փոխել, բարեշրջել։ Մարդկութեան վերանորոգութիւնը պիտի գայ ոչ թէ կրօնական, քաղաքական բարեշրջումներից, այլ տնտեսական։

Իզուր դուք, փիլիսոփաներ, կը կուտակէք գրքեր ու գրադարաններ, իզուր կը փնտրէք երջանկութիւնը, ք ա ն ի դ ե ռ չի ջնջւի հասարակական բոլոր դժբախտութիւնների արմատը, այսինքն արդիւնաբերական, ճարտարարւեստական քաոսը *) (*l'Incohérence industrielle*)։

Քաոսը պիտի փոխարկւի հանուր, համատարած ներդաշնակութեան... Բնական կարգը (*ordre naturel*) գլխիվայր է դրւած. պէտք է վերստին դնել այն՝ ոտքերի վրայ։ Մարդը է, ինչ որ է։ Նրան միշտ ղեկավարելու են հաճոյքները, հարստութեան սէրը։ Նրա կրքերը, տենչանքները յ ւիտենական են և օրինաւոր։ Պէտք է ազատ թողէք հաղորդել այդ տենչանքներին։ Պէտք է հետևել բնութեան, չը խեղդել, չը սանձահարել հոգեկան մղումները, որոնք եթէ ընդունին ցանկալի ուղղութիւն, կարող են միայն ծառայել ընդհանուր հասարակական շահին, „տիեզերական ներդաշնակութեան“ (*harmonie universelle*)։

Այսպէս է տրամաբանում Ֆուրիէ։ Եւ նա առաջարկում է իր պանացէումը, հ ա մ ա դ ա ր մ ա ն ը։ Ցեղափոխութիւնն անհրաժեշտ չէ, հիմնեցէք միայն պարզ. օրինակելի մի համայնք կամ ֆ ա լ ա ն ս տ ե ր և նրա արդիւնքն այնքան մեծ կը լինի, այնքան հրաշագործ, որ ամբողջ երկրագունդը կը գրկէ, կ'ընդունի նոր սիստեմը“։

Մասնաւոր սեփականութիւնը հողի, փողի վերաբերմամբ՝ չի ջնջւում։

Թո՛ղ, ասում է, իւրաքանչիւր գիւղական միացնէ իր բնակիչներին երկրագործական համայնքի, ընկերակցութեան մէջ, թող միանան 2—300 ընտանիքներ, իւրա-

*) *Ch. Fourier, Théorie des Quatre Mouvements*, Հրատ. 1808 թ. էջ 29։

քանչիւրը թափէ իր բաժին հողն ու դրամագլուխը և թող ամենքն էլ աշխատեն, մշակեն սիրով ու բարի մրցակցութեամբ, ամեն մէկը ստանայ իր թափած հողի ու դրամագլխի համեմատութեամբ։ Թէ գիւղացու և թէ քաղաքացու ամենաուժեղ կիրքն է—վաստակը. երբ նրանք տեսնեն, որ միացած, համայնական ուժերով աւելի են վաստակում, քան միայնակ, բաժան-բաժան—այն ժամանակ, բնականաբար, կը մտնեն փալանգի մէջ։ Մարդկային կրքերը դէմ չեն գնում համերաշխութեան, ինչպէս ոմանք պնդում են. ընդհակառակը, նրանք մղում են դէպի համերաշխութիւն։ Էգօիզմը և ալտրուիզմը (եսասիրութիւն և այլասիրութիւն) միանգամայն կը հաշտուին բնական ու բարեկարգ հասարակութեան մէջ։ Չէ՞ որ նրանք, այդ երկու առերևոյթս հակամարտ բնազդները, հրաշալիօրէն ներդաշնակւում են տիեզերական հոյակապ շէնքի մէջ... Կայ ամենուրեք ձգողութիւն և վանողութիւն (attraction, répulsion), որ համապատասխանում են էգօիզմին ու ալտրուիզմին և որ ի տեղի փոխադարձաբար ջնջելու, ընդհակառակը, լրացնում են փոխադարձաբար... Այդպէս են ուսուցանում Նիւտոն և Լայբնից *)։

Կրքերը, ուրեմն, չպէտք է խեղդել, որովհետև դա կը նշանակէր խեղդել ու արհամարհել բնութեան ձայնը։ Երբ այդ կրքերը չեն կանոնաւորուած—ինչպէս ներկայ բուրժուազական կարգերի մէջ—նրանք մի մի շղթայազերծ ու արիւնարբու վագրներ են։ Բայց փորձեցէք կանոնաւորել—համայնական աշխատանքի, փալանգի մէջ—և նրանք կը դառնան նուրբ, արգասաւոր և հրաշագործ ազդակներ... Նրանք, հարկաւ, չեն փոխի իրենց բնութիւնն

*) Տես այդ „Տիեզերական ներդաշնակութեան“ թէօրիայի մասին՝ մեր „Հոսանքներ“ի մէջ։

ու նպատակը, չեն նուաղեցնի և իրենց թափն ու ուժգնութիւնը, այլ կը փոխեն միայն իրենց ընթացքը, ուղղութիւնը։ Աշխատանքը ներկայ կապիտալիստական կարգերի մէջ մի բեռ է, տանջանք, ստրկութիւն. Նա գրաստի զզուեցուցիչ աշխատանքն է... Հապա Ֆուրիէի ծրագրած փալանստերներում՝ այդ աշխատանքը կը դառնայ մի գերագոյն հաճոյք ու հրապոյր... Ազա՛տ է կիրքը, տուէ՛ք լիակատար ազատութիւն ե ր կ ո ւ ս ե ռ ե ր ի կրքերին էլ, տուէք լիակատար գոհացում նրանց բոլոր ախորժակներին *)...

Որքա՜ն մանաւանդ ստորացած է այդ գլամապաշտ, կապիտալիստական աշխարհի մէջ — կ ի ն ը... Մի սոսկ ապրանք — ասում է Ֆուրիէ — վաճառքի հանուած շուկայի մէջ. և գնողը դարձնում է այն իր տարամերժ ս ե փ ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը... Շղթաների մէջ է գեղեցիկ սեռը, թէպէտ և „ծաղկից հիւսուած շղթաների"... Բռնի, „օրինական" ամուսնութիւնները, յաճախ հակառակ կնոջ սրտին ու բաղձանքներին — դա անարգանք է ընդդէմ բնութեան, ասում է ընկերվարականութեան մեծ ռահվիրան, և նա շեշտում է, որ հասարակական պրոգրէսը, յառաջադիմութիւնը չի կարող կատարուել առանց կնոջ ազատագրութեան։

Կնոջ էութեան մասին Ֆուրիէն ունի ամենավեհ ըմբռնումն։ Նա կատաղօրէն ըմբոստանում է տիրապետող մի շարք գռեհիկ նախապաշարումների դէմ և

---

*) Այս ծայրայեղ անհատապաշտութեան, ինդիվիդուալիզմի պահանջներով է՝ որ Շարլ Ֆուրիէն մօտենում է ժամանակակից անարխիզմին, անիշխանական վարդապետութեան (տես „Հոսանքներ")։

աւելացնում է (ինքն ևս փոքր ինչ նախապաշարուած ռուս գիւղացու վերաբերմամբ).

„Դատել կանանց մասին այն արտաքուոր գծերի համեմատ, որ նրանք մերկացնում են բուրժուական քաղաքակրթութեան մէջ,—միևնոյն է թէ դատել մարդկային բնութեան մասին ռուս գիւղացու բնութեան համեմատ, որ զուրկ է պատւի և ազատութեան ամեն գաղափարից“ *)։

Ազա՛տ է անհատը։ Ֆալանստերի, „Նոր համայնքի“ մէջ կեանքը պէտք է լինի այնպէս կազմակերպուած, որ իւրաքանչիւր մարդ ինքզինքն զգայ ազատ ու երջանիկ, որ անհատական երջանկութիւնը ներդաշնակ լինի ընդհանուր, հաւաքական երջանկութեան հետ։ Բնակարանները և հանրային բոլոր հիմնարկութիւնները, կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը, աշխատանքը, ամբողջ տնտեսական, մտաւոր և հոգեկան կենցաղը այնպէս պիտի լինին կանոնաւորուած՝ որ մարդիկ, բոլո՛րը, հնարաւորութիւն ունենան վայելելու ամենաբազմազան հաճոյքներ։ Երկրագործական և ճարտարարուեստական կամաւոր բանակները կ'երթան աշխատանքի, ինչպէս հանդիսաւոր մի տօնի, կ'երթան հաւաքական ուժերով մշակելու երկրագունդը, որը կ'արգասաւորի, կը կերպարանափոխւի... Աշխարհը, մի խօսքով, կը դառնայ „երկրաւոր դրախտ“։

Ֆուրիէն էլ ունեցաւ հարիւրաւոր աշակերտներ — նրանցից ամենայայտնին՝ Վիկտօր Կօնսիդէրան — որոնք Եւրոպայում և Ամերիկայում քարոզեցին տաղանդաւոր ուսուցչի գաղափարները և նոյնիսկ փորձ արին հիմնելու „հրաշագործ ֆալանստերները“։ Նրանց բոլորի հիմնական տենչն էր՝ սկիզբ դնել մի նոր

*) *Théorie*... էջ 200։

քաղաքակրթութեան, հիմնուած աշխատանքի, խաղաղութեան ու արդարութեան վրայ, մի քաղաքակրթութիւն, ուր մարդ-անհատը հնարաւորութիւն ունենայ զարգացնելու իր բովանդակ էութիւնը, ուր կինն ևս իր երեխաների հետ ստանայ իրաւունքների հաւասարութիւն, ուր, այսպէս ասած, յարութիւն առնէ, վերականգնէ, մարդկային կատարեալ ինտեգրալ կեանքը, որ դարերի ընթացքում տրորել, ոտնահարել են՝ քրիստոնէական ճգնողութիւնը, ընտանեկան, բռնապետական, ֆէոդալական և իրաւական ամեն տեսակ ճընշումները։

Կծու, սպանիչ քննադատութեան ենթարկելով բուրժուազական կեղծ, հիպօկրիտ բարոյականութիւնը՝ նրանք ջատագովում էին հաճոյապաշտ (endémoniste) և օգտապաշտ, ուտիլիտար մօրալը, որի հիմնական պահանջն է ամենամեծ բարիքը ամենամեծ թիւ մարդկանց (*le plus grand bonheur du plus grand nombre*)։

Զանգուածների կարիքը—ահա նրանց նշանաբանը, ամեն բանի կրիտէրիումը, չափանիշը։ Եւ Ֆուրիէրիզմը, տոգորուած խորին կարեկցութեամբ դէպի բոլոր թոյլերն ու տառապողները, ներբողում է ազատ վայելքի փիլիսոփայութիւնը, սրբագործում է նոյնիսկ ամենատարրական, „գռեհիկ“ կոչուած հաճոյքները, սեռական, ֆիզիկական ևայլն։ Ֆալանստերը գոհացում կը տայ բոլոր մարդկանց բոլոր պահանջներին։ „Ապրուստի, զգեստի և ամեն տեսակ վայելքների կողմից՝ պարզ մահկանացու-աշխատաւորը պիտի ունենայ „արքայի վիճակ“։ Ժուժկալութեան ու զրկանքների տեղ՝ հրահանգւում է նոր զարկ ու թռիչք տալ մարդկանց ֆիզիկական կարողութիւններին, նրանց զարգացման, որպէս զի պատշաճ ներդաշնակութիւն լինի այդ

կարողութիւնների և գալոց ճարտարարուեստային ար-դիւնքների նրբութեան ու առատութեան միջև։

***

Վերանորոգչի մի չափազանց գրաւիչ տիպ է և Ռօբերտ Օուէն, անգլիացի *)։ Նա ևս կատաղօրէն արշաւում է բուրժուական կարգերի դէմ, և զուտ պրօլետարական չուկէտ ունենալով. քննադատում է կապիտալիստական տնտեսական սիստեմի տարականոնութիւնները։ Մեքենական ուժերի անլուր աճումը բաւական կը լինէր, ասում է նա, գոհացում տալու երկրագնդի բովանդակ ազգաբնակութեան կարիքներին և սակայն մարդկանց ամենամեծ թիւը աշխատանքից ուժասպառ, հեծկլտում է թշուառութեան մէջ։

Չարիքը բղխում է վարձու աշխատանքից (*salariat*)։ Բայց նա առաջանում է և այն „յայտնագործուած կրօններից“, որոնք ճգնում են արդարացնել սօցիալական անիրաւութիւնները՝ անդրշիրիմեան սին ու պատիր խոստումներով։ Ռօբերտ Օուէն կառուցանում է սօցիալական-փիլիսոփայական մի սիստեմ, որի գլխաւոր տարրերքները գտնում է 18-րդ դարու փիլիսոփայական աշխարհահայեցութեան մէջ։

Նա դետերմինիստ է **), համարում է մարդուն ար-դիւնք կրթութեան ու շրջապատող միջավայրի։ Մարդը ի բնէ լաւ է, բարի է. Նրա մոլութիւնները բղխում են թերի, ախտաւոր դաստիարակութիւնից և միջավայրից։ Փոխեցէք, ուրեմն, և՛ դաստիարակութիւնը և՛ միջա-

---

*) *Robert Owen* (*1771—1858* թ.)։

**) *Déterminisme*—պատճառաւորականութիւն։

վայրը, եթէ կուզէք իրականացած տեսնել բնական, ներդաշնակ ընկերակցութիւնը, հասարակութիւնը։ Յոռի միջավայրն ու դաստիարակութիւնը արդիւնք են որոշ հասարակա-տնտեսական սիստեմի—*կապիտալիզմի*։ Պէտք է, ուրեմն, փոխել, վերացնել այդ սիստեմը։ Հեռո՛ւ կապիտալիստի մասնաւոր շահը։ Մասնաւոր տնտեսութեան վրայ հիմնուած կազմակերպութիւնը պէտք է տեղի տայ համայնական, սօցիալիստական կազմակերպութեան, պէտք է հիմնուի մեծ, հօյակապ *ընկերակցութիւնը*, *կօօպերատիվը*, հաւաքական արդիւնագործութիւնը։ Այն ժամանակ միայն կը վերանայ թոյլերին ոտնահարող անարգ մրցումը և այն ժամանակ *վաստակը*, հասոյթը կը մտնէ արդէն բուն աշխատաւորների, ընկերակցութեան անդամների գրպանը։

Պէտք է կարգ մտցնել թագաւորող քաօսի մէջ։ Բայց ի՞նչ միջոցով։

— Բոլոր մարդկանց համաձայնութեամբ ու գործակցութեամբ։ „Պէտք է լուսաւորել մարդկանց, պէտք է քարոզել նոր սօցիալական կազմակերպութեան ճըշմարտութիւնն ու գեղեցկութիւնը և այդպիսով զարգացնել նրանց մէջ ցանկութիւն տիրանալու այդ կազմակերպութեան“... Այստեղ է դարձեալ *ուտօպիան*, լաւատես ցնորքը։ Վեհանձն, բայց միամիտ մարդասէրը չէր էլ կասկածում, որ եթէ անգամ բոլոր մարդիկ ըմբռնէին սօցիալիստական իրաւակարգի գեղեցկութիւնը, նրանք այնուամենայնիւ կարող էին չը *ցանկանալ* այդ իրաւակարգի հաստատումը, քանի որ նիւթական, դասակարգային շահն է մարդկային մեծամասնութեան ցանկութիւնների գլխաւոր խթանը։

Օուէն փորձեց գործնականի մէջ իրականացնել իր գաղափարները։ Տեխնիկական մեծ ընդունակութիւններով օժտուած՝ նա հիմնեց և կառավարեց 1800 թուից

մինչև 1828 թ. Նիւ Լանարկի (Շօթլանդիա) հռչակաւոր թղթի գործարանը, որի շուրջը համախմբեց մի փոքրիկ գաղութ, մօտ 2500 մարդ, չքաւոր դասակարգից—մեծ մասամբ բարոյապէս ընկած, փճացած տարրեր։ Իր նոր կրթական մեթօդի շնորհիւ՝ նա ստեղծեց մաքուր, օրինակելի մի համայնք, ուր արբեցութիւնը, ոստիկանութիւնը, բանտն ու դատարանը այլ ևս տեղ չունէին։ Մանկապարտէզները հիմնեց առաջին անգամը և երկու տարեկան հասակից արդէն դաստիարակւում էր ապագայ քաղաքացիներին։ Բանւորական ժամը, որ ուրիշ գործարաններում 13—14 էր, Օուէն հասցրեց 10½-ի, կանանց և երեխաների աշխատանքը կարճեց։

Գաղութը ծաղկեց, Օուէնի հռչակը տարածւեց ամբողջ Արևմուտքում։ Բայց լոկ մ ա ր դ ա ս ի ր ո ւ թ ի ւ ն ը, թէկուզ ամենալայն չափերով գործադրւած, դեռ բաւական չէր՝ դասակարգային խորունկ հակամարտութիւնը հարթելու համար։ Աշխատաւորը, այնուամենայնիւ, ստրուկ էր մնում, կախւած գործարանատէրից, նա չէր վայելում իր աշխատանքի լիակատար արդիւնքը, չէր կարող վայելել, քանի որ արդիւնաբերական գործիքներն ու միջոցները կապիտալիստի մենաշնորհ-սեփականութիւնն էին. Նրանք պէտք է տրւէին բուն իսկ աշխատաւորների, արտադրողների տնօրինութեան տակ,—և այն ժամանակ միայն նրանք կը հնձէին իրենց կատարեալ վաստակը, այն ժամանակ միայն աշխատանքը, փոխանակ հարստացնելու առանձին անհատներին, փոխանակ արտադրելու մի կողմից պերճանքի մէջ լողացող կրեսոսներ, միւս կողմից զանգւածային համատարած թշւառութիւն՝ կը հարստացնէր ամբողջ համայնքը և իրօք կը ծառայէր ընդհանրական բարեկեցութեան։

Եւ ահա Օուէն փորձեց աւելի հեռու գնալ. Նա փորձեց քարոզել ընդդէմ մասնաւոր սեփականութեան և ուզեց հիմնել զուտ կօմմունիստական սկզբունքների վրայ նոր համայնքներ։

Բայց այդ ճանապարհի վրայ նա արդէն հանդիպեց անյաղթելի խոչընդոտների. Նրա դէմ ըմբոստացաւ ամբողջ հասարակութիւնը, ըմբոստացան իշխող դասակարգերը, որոնք մինչ այն՝ մեծարում էին և ջատագովում մարդասէր Օուէնին։ Նրա վարկն ընկաւ, նրա բոլոր ճիգերը խորտակւեցին և նա իր բոլոր հարստութիւնները կորցնելով, մտնեց չքաւորութեան ու... մոռացութեան գիրկը։

Այդպիսով, բուրժուական կարգերի շըրջանակներում նա մեծ գործ տեսաւ իր բարենորոգչական աշխատանքով. Նա եղաւ, ի միջի այլոց, *coopération*-ի, ընկերակցական ձգտումների հայրը Անգլիայում.—կօօպերասիոնի՝ որ մի տեսակ փոխանցական աստիճան է համարւում դէպի կօմմունիստական հասարակութիւնը և որ օգտակար է հէնց նրանով, որ իր պաշտօնները—արդիւնաբերող և սպառող—կատարում է ինքը աշխատաւոր տարրը, առանց գործարանատէրերի և միջնորդ վաճառականների մասնակցութեան։

Բայց հէնց որ մեծ վերանորոգիչը փորձեց դուրս գալ բուրժուազական սիստեմի շրջանակներից, հէնց որ կամեցաւ իր առանձնայատուկ միջոցներով տապալել գոյութիւն ունեցող տնտեսական ռէժիմի հիմնական սիւները,—Նրա բոլոր վսեմ յղացումները օդը ցնդեցին սապոնի փշտիկների պէս։

Այդպէս ցնդել են բոլոր ուտօպիական ծրագիրները, որ ձգտել են յեղաշրջե՛լ աշխարհը, լոկ հաւատով ու քարոզներով, լոկ „համոզելով“ ու յորդորելով, մարդ-

կանց „բարի կամքին“ կոչ անելով, դասակարգային կռիւը մերժելով և հարուստների ու հզօրների բարութիւնը հայցելով։ Այդպէս խորտակուել են ամենահոյակապ վերանորոգիչների ծիգերը, որոնք տարուած մի անաղարտ իդէալիզմով՝ իդէալականացրել են մարդկային բնութիւնը, չեն գնահատել սօցիալական կեանքի իրական գործօնները, չեն ըմբռնել դասակարգային խոր ու անվերածելի անտագօնիզմը, հակամարտութիւնը։

III

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԻՎԱՅՐՈՒՄՆԵՐ

Առաջին Քառադարեակ (1800—1830 թ.)

Նապօլէօն Բօնապարտ. — Վերելք եւ գահավիժում. — Ազգային-ազատագրական շարժումները Գերմանիայում. — Կէօրներ եւ Ֆիխտէ. — Ըմբոստացման ոգին ուրիշ երկիրներում. — «Սրբազան Դաշնակցութիւն». — Համաեւրոպական ժանդարմը. — Հալածանքը յեղափոխական Ֆրանսիայի դէմ. — Եւրոպան ռէակցիայի ճանկերում. — Ազատութեան թռիչքը Արեւելքում. — Յունաստանի ապստամբութիւնը. — Կռիւներ եւ արտաքին միջամտութիւն. — «Սրբազան Դաշնակցութիւնը» խախտուած. — Պարիզը նորէն ապստամբ. — Յուլիսեան Յեղափոխութիւն եւ երկրորդ հանրապետութիւն. —

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը դուրս վիժեց իր հրաբխային արգանդից կօրսիկացի տիտանին, որ ամբողջ 20 տարի լցրեց համաշխարհային պատմութիւնը իր արիւնոտ յաղթանակների շառաչով և իր ահեղ անձնաւորութեան հմայքով:

Նապօլէօն Բօնապարտը իր պերճախօս օրինակով ցոյց տուեց, թէ ինչ կարող է անել պատմութեան հոսանքի մէջ հզօր կամքով ու իմացականութեամբ օժտուած ան-

հատը, նա ցոյց տուեց, թէ որքան սխալական են անհատների դերը մերժող, նսեմացնող թէօրիաները։

Մի հսկայ, անզուսպ ու լափող փառասիրութիւն, մի անսովոր խելք, միացած հարուստ, հոյակապ երևակայութեան հետ՝ որ ձգտում է ամեն գնով հասնել իր փայփայած երազին, բարձրանալ մինչև փառքի ու հմայքի անմատչելի գագաթները, գերազանցել Կեսարին, Մակեդոնացուն, հպատակեցնել իր կամքին արևմտեան ու արևելեան աշխարհները, դառնալ մարդկութեան գերագոյն հրամանատար։ Մի ահեղ և խօլական կիրք, ռազմական մի վիթխարի տեմպերամենտ, մի անօրինակ, տենդային աշխատասիրութիւն ու գործունէութիւն, մի չտեսնուած, սասանեցուցիչ էպօպէա՝ որ տակաւին շարունակում է գրգռել սերունդների խորունկ հետաքրքրութիւնը, յարուցանելով մերթ պաշտանք, հիացում ու երկրպագութիւն, մերթ անէծք, ատելութիւն ու զարշանք

Ահա Նապոլէոնը։ Գուցէ ոչ մի ուրիշ աշխարհակալողի վերաբերմամբ այն աստիճան իրաւացի չէ Նիցշէի հռչակած „տիրապետութեան տենչը“, *der Wille zur Macht!...*

Եւ այդ „տենչը“ գրեթէ իրագործուեց։ Նիցշէական հերոսը, պարզ, անյայտ զինուորականի աստիճանից բարձրացաւ հետզհետէ պիրամիդի գագաթները, թառեց այնտեղ ժամանակաւորապէս իր ահագնադղորդ շուքով ու շառաչով և ապա... վերստին գահավիժուեց անէութեան խորխորատը։

Պայմանները, անշո՛ւշտ, հզօրապէս նպաստեցին այդ տիտանեան վերելքին։ Բայց Բոնապարտը, լինելով հանդերձ այդ պայմանների ծնունդը, չէր հանդիսանում, իբրև նրանց սոսկական համակերպող, „սպասաւոր“, ինչպէս կը պնդէր „տնտեսական մատերիալիզմի“ հաւատամքը, չէր էլ յայտնուում, իբրև սոսկ խաղալիկ

անցքերի ու պատահականութիւնների ձեռքին, ինչպէս ասում է Տօլստոյ իր „Պատերազմ և Խաղաղութիւն“ գրուածքի մէջ։ Նա ձգտեց իր նպատակին, յենուելով ազգի հարուստ դասակարգի, խոշոր կապիտալիստների կամ բ ո ւ ր ժ ո ւ ա զ ի ա յ ի վրայ, որի գործօն աջակցութեան պէտք ունէր իր անբաւ ծախքերի, իր անգուլ պատերազմների համար. պահեց նրան, այդ բուրժուազիային, իր տիրական հմայքի տակ, ներշնչեց նրան, որ ինքն եկել է իբրև փրկիչ, իբրև Մեսսիա, հայրենիքի գերագոյն տագնապի վայրկեաններում, որ ինքը հաւատարիմ զաւակն է Մեծ Յեղափոխութեան և անհաշտ հակառակորդ ամեն տեսակ „ծայրայեղութիւնների“։ Բուրժուազիայի վստահութիւնը գրաւեց Բօնապարտ, նրա միջոցով իր ձեռքն առաւ ամբողջ ազգը և դիմեց քայլ առ քայլ իր երազի իրականացման. . . Դարձաւ շուտով առաջին կ օ ն ս ո ւ լ, տէր եղաւ իշխանութեան և ի վերջոյ, 1804 թ. մայիս 18-ին պետական մի հարուածով հռչակեց ինքզինքը, որպէս բացարձակ, միահեծան թագաւոր-կայսր։

Ոչ մի դիմադրութիւն—ոչ Պարիզում, ոչ էլ գաւառում։ Ո՞ւր էին 1789—1793-ի օրերը... Էլ չկային Ժակօբիններ, Ռօբեսպիէռներ ու Մարաներ... Սակաւաթիւ գաղափարական տարրերը չէին խիզախում հրապարակ գալ, ժողովուրդն ևս, ինչպէս ասացինք, ուժասպառուել, յոգնել էր շարունակական պատամբութիւններից։ Իսկ տիրանը, քաջալերուելով, միշտ աւելի առաջ գնաց, սահմանեց ամենաուժեղ կենտրօնացում, ամենախիստ անձնական ռէժիմ, սրի և կամայականութեան ռէժիմը, ջնջեց բոլոր ազատութիւնները—մամուլի, խօսքի, գումարումների— աւելի ևս սաստկացրեց արշաւանքը հանրապետական գաղափարների դէմ... Դասակարգերի հակամարտութիւնից նպաստաւորուելով, բուրժուազիայի թևերի վրայ

բարձրարալով՝ նա ինքզինքը դրեց շուտով դասակարգերից դուրս ու բարձր, և իր ահեղ ու ամբարտաւան բարձրութիւնից արհամարհեց նոյն այդ բուրժուազիային, դարձրեց նրան յոկ խաղալիք իր ձեռքում, ոչնչացրեց, անդամալուծեց դասակարգերի պայքարը, ստորադրեց ամեն ինչ իր բացարձակ, բռնապետական կամքին ու քմահաճոյքին։

Եւ ի՞նչ ահարկու մղում տուեց պատերազմի համաճարակին.. միշտ նոյն անյագ և փառատենչ ախորժակներին սնունդ տալու նպատակով... Ահագին է այդ անսովոր անհատականութեան ազդեցութիւնը իր ամբողջ ժամանակաշրջանի վրայ։ Պատերազմների և սրարշաւ յաղթանակների շնորհիւ, Ֆրանսիայի տէրը կարճ միջոցում դարձաւ գրեթէ — Եւրոպայի տէր։ Կոյր բնազդը, փառասիրութեան լափող կիրքը մղեց նրան միշտ դէպի հեռուն, ուղղեց նրան դէպի ցարերի լայնածաւալ ու շլացուցիչ երկիրը (1812 Թ.) և այդտեղ, վերջապէս, անպարտելի տիտանը գտաւ իր հզօր և ահարկու ախոյեանը, որ պէտք է մատնէր նրան աղէտալի ու ողբերգական նահանջի... Ռուսական Ձմեռը...

Դժգոհութիւնը — խոր ու լայնատարած — աճում էր դիւահանճար բռնաւորի դէմ, որ դարձրել էր Եւրոպան մի հսկայական ու արիւնալի ռազմադաշտ։ Դժգոհութիւն ամենուրեք, անգամ հայրենի բուրժուազիայի մէջ։ Եւ այդ ընդհանուր դժգոհութիւնը հիւսեց նրա մահապատանը։ Կայծակի արագութեամբ նա սլացաւ դէպի փառքի գագաթները և նոյնպիսի արագութեամբ գահավիժեց դէպի անդունդ։ Հսկայական զօրաշարժեր և բաղխումներ, մեծաշառաչ յաղթանակներ, որոնց պատմական անջնջելի անունները — Աուստերլից, Մարենգօ, Ենա, Էյլաու, Ֆրիդլանդ, Վագրամ և այլն — արձանագրուած են այսօր Պարիզի *Aux Invalides*-ի եկե-

ղեցու մէջ, Նապօլէօնի փառաՀեղ դամբարանի շուրջը։

Ամբողջ արեւմտեան և կենտրօնական Եւրոպան — Գերմանիա, Իտալիա, Սպանիա, Հօլլանդիա, Աւստրիայի ու Լեհաստանի մի մասը — դարձել էր Ֆրանսիական երկիր, և Հզօր աշխարՀակալողը ամենուրեք բաշխում էր Թագեր ու տիտղոսներ, բաժանում էր լայնածաւալ Հողերը իր եղբայրների, փեսաների, ազգականների միջև։

Համատարած դժգոՀութիւնը տիրանի դէմ արտայայտւում էր երբեմնապէս սուր, կատաղի վրէժխնդրութեան բռնկումներով. փորձեր եղան նրա կեանքի դէմ Պարիզի մէջ, բայց դաւադիր դժոխային մեքենաները միշտ վրիպեցին։ Մի ուրիշ փորձ տեղի ունեցաւ Աւստրիայում, Վիեննայի խաղաղութեան նախօրեակին (1809) գերմանացի մի ուսանող փորձեց դաշունաՀարկ անել Բօնապարտին, Համոզւած, որ „այդ սպանութիւնը ամենամեծ ծառայութիւնը կը մատուցէր իր երկրին և ամբողջ Եւրոպային“։ Հայրենասիրութիւնը զարթնում էր ստրկացւած ազգերի մէջ և շուտով պիտի ծնունդ տար ՀամաՃարակ ու արիւնոտ ըմբոստացումների…

Ռուսական բնութիւնը իր ձմրան արՀաւիրքներով միացած ռուս զօրքի դիմադրութեան ու կօզակների պարտիզանական արշաւներին՝ վճռական Հարւածը տւին Նապօլէօնեան Հսկայ բանակին, որը չնայեած Բօրօդինօի փայլուն յաղթութեան՝ յետ նաՀանջեց ցան ու ցրիւ, ողբալի վիճակի մէջ, ճարակւած մեծ մասամբ ցրտից ու սնունդի պակասութիւնից։ Եւ մինչ Մօսկւան, Ռուսաստանի Հինաւուրց մայրաքաղաքը, ճարճատում էր կրակի բոցերի մէջ, մինչ աշխարՀը սարսափած դիտում էր Հսկայական մարտադաշտը Հարիւր Հազարաւոր դիակներով — փոքրամարմին տիտանը մի սայլի վրայ կծկւած, իր ցանցառ սպայակոյտով շրջապատւած, փախչում էր

դէպի սահմանը, դէպի Եւրոպա, փախչում էր մանաւանդ սոսկալի, անօրինակ սառնամանիքներից, շտապում էր դէպի Հայրենիք, ուր նոյնպէս դժգոհութիւնը եռում էր արդէն, ուր սպասում էին մի այդպիսի պարտութեան՝ աղէտաւոր բռնաւորին տապալելու համար։

Ռուսները գնացին ետևից։ Ալէքսանդր I հերոսացաւ այդ պատմական օրերում. Նա դարձաւ մի տեսակ համաեւրոպական ազատարար, որի առջև խոնարհւում էին Նապօլէօնեան լծին մատնւած ժողովուրդներն ու վեհապետները։ Վերջիններիս համախմբելով իր դրօշի տակ, Ռուսաստանի կայսրը հետապնդեց ահարկու զօրավարին, որ այնուհետև դարձեալ մի քանի անգամ նեղը ձգեց իր անհամար ոսոխներին, դարձեալ մի քանի անվեհեր, օրհասական թռիչքներ գործեց... և ապա, իբրև գերի, կալանաւոր, գնաց քաւելու Սէնտ-Էլէնի հեռաւոր և մենաւոր կղզիի վրայ։ Այնտեղ էլ մեռաւ (1821 թ.)։

„Ազատութեան“ անունով մղւեց այդ կատաղի և վիթխարի արշաւանքը Նապօլէօն Բօնապարտի դէմ։ Ազատութիւնը բառբառում էր իր երդւեալ ոսոխների շրթունքներով իսկ։ Ալէքսանդր I և այլ բացարձակ, ազատատեաց միապետներ հրաւիրում էին ժողովուրդներին՝ մարտնչելու յանուն իրենց անկախութեան... Եւ ուրագանի պէս շղթայազերծւեց ազատագրական շարժումը, ընդդէմ օտար տիրապետութեան, յանուն հայրենիքի անկախութեան և միութեան։ Նա մի առանձին վեհութիւն ստացաւ Գերմանիայում, ուր մտաւորական տարրերը բեմ նետւեցին առնական անձնուրացութեամբ, հայրենասիրական մի չքնաղ խանդավառութեամբ։

„Ածի՛ր գերմանական հայրենիք, ածի՛ր մեր դիակների վրայ“—հնչեցրեց իր ազատաշունչ երգը բանաս-

տեղծ Կեօրներ և ինքն անձամբ կռուի դաշտ սլացաւ, ճակատամարտեց և նահատակուեց *)։

Թէոդոր Կեօրների ջինջ պատկերը դարձաւ վսեմ, հայրենասիրական պաշտամունքի առարկայ՝ ոչ միայն Գերմանիայում, այլ և ամեն տեղ, ուր ապրում էին ստրուկ ազգեր, ենթարկուած օտար լծի։ „Նուաճել անկախ ու միացեալ հայրենիք“ — Նրա փայփայած իդէալն էր։ Գերմանական հայրենիքը, ինչպէս և իտալականը, ինչպէս և անթիւ ուրիշ հայրենիքներ երկրագնդի վրայ, ընկած էր յօշոտուած, պառակտուն վիճակում, առանց կապի, միութեան և ազգային գիտակցութեան։ Գէօթէի և Շիլլէրի շքեղապանծ գրականութիւնը, Կանտի և Լայբնիցի անդնդախոր փիլիսոփայութիւնը, Բեթհօվէնի զմայլելի, աստուածային երաժշտութիւնը չէին գտնում միացեալ և հարազատ մի օճախ, չէին գտնում մի կուռ, ինքնաճանաչ հայրենիք, որ կրօնական պառակտող ջերմեռանդութեամբ հիւրընկալէր այդ պերճ մտքի ու երևակայութեան արգասիքը և որ սրտի համատարած ու ներդաշնակ տրոփիւնով արձագանք տար հայրենական բնարի կախարդիչ դայլայլներին...

„*Ein Vaterland erkämpfen!*“, Նուաճե՛լ պէտք է հայրենիքը — գոչեց Կեօրներ ցասումով և մի սուրբ ատելութեամբ համակուած և ինքն անձամբ օրինակ տուեց... Թողեց սիրած նշանածին ու մտերիմներին, առաւ բնարը և խրոխտ, համարձակ նետուեց կամաւորների, գերմանական „ֆէդայիների“ շարքերը։ Գնաց Բրեսլաւ, որ կենտրոն-ժամադրավայրն էր մարտատենչ երիտասարդութեան, և այդտեղ, սահմանագլխում ողջունեց հայրենիքի պահապան Արծուին հեռևեալ բառերով, որ

*) *Theodor Körner*, 1791—1813 թ.։

դեռ այսօր էլ ոգևորութեամբ են արտասանում գերմանացի հայրենասէրները.

Der freie Ross gehorcht dem Sklavenzügel,
Den Glanz der Raute seh ich welk verbleichen
Der Löwe krümmt sich unter fremden Streichen
Da nur erhebst mit neuem Muth die Flügel!...

Ազատ նժոյգն է ստրկական անարգ սանձին հնազանդւում,
Խրախճանների շուք ու շուինդ դալկանում են և մարում,
Մեգ առիւծն է խոնարհւում բիրտ օտարի լծի տակ,
Շարժի՛ր, թա՛փ տուր թևերդ նոր քաջութեամբ, համարձակ...

Հայրենիքի խորանին զոհաբերեց իր թանկագին արւեստը և իր անձը: Եւ ի՜նչ ահեղ, բոցաշունչ, որոտընդոստ ռազմերգեր... „*Leier und Schwert*“ (Քնար և Սուր) խորագրով... „Յառա՜ջ, Սուրբ Գործը զոհեր է պահանջում, Յառա՜ջ, Վրէ՛ժ, դէպի սրբազան պատերա՛զմ, Ազատութի՛ւն կամ Մա՛հ“... Նոյն կոչերն ու յորդորները, նոյն սրտառուչ նշանաբանները՝ որ այնուհետև տեսնում ենք բոլոր ազգային-ազատագրական կռւիների մէջ՝ Արևմուտքում թէ Արևելքում: Կամաւորների բանակը թնդաց շուտով այդ ազատաշունչ երգերով ու նշանաբաններով, ամբողջ զգայուն, գաղափարական երիտասարդութիւնը թևաւորւեց և ծառացաւ հայրենիքի թշնամիների դէմ: Եւ ինքը, գերմանական ազատամարտի մեծ երգիչը, ինքը բանաստեղծ-„ֆիդային“ հրացանը ձեռին նետւեց կռւի ամենատաք կենտրոնը, և պատերազմելով նահատակւեց: Մահից երկու օր առաջ հիւսեց իր կարապի երգը, „Սրի երգը“ (*das Schwertlied*): „Մի՛ լացէք — ասում էր նա — իմ մահից յետոյ, այլ նախանձեցէք իմ երջանկութեան“...

Ազատութեան պատերազմի դաշտ նետւեց — իբրև

հզօր, պերճախօս քարոզիչ — մի այլ գերման մտաւորական, հռչակաւոր փիլիսոփայ Ֆ ի խ տ է։

Նրա սիրտն էլ արիւնւում էր ի տես այն սոսկալի ջարդերի, խորունկ նւաստացումի ու անարգանքի, որ կրում էր գերմանական հայրենիքը Նապօլէօնի ոտքերի տակ։ Եւ մեղը օտարին չէր, ըստ Ֆիխտէի. մեղաւորը ինքը գերմանական ազգն էր, որ հանդուրժում ու պահպանում էր իր մէջ անվերջ երկպառակութիւնն ու բաժանումը, մանր-մունր պետութիւնների գծուծ, էգօիստ մրցումները և չէր կարողանում ստեղծել հայրենիքի միութիւն, զուրկ էր մնում ազգային ինքնաճանաչութեան զգացումից։ Ներքին թուլութիւնն է, որ պահպանում է օտարի լուծը... Եւ մեծ փիլիսոփան թողեց իր անձուկ առանձնասենեակը (դեռ 1806 թւից), մտաւ քաղաքական եռուն ագիտացիայի մէջ, գրաւեց հրապարակային ամբիօնը, ուսկից մի քանի տարի շարունակ արծարծում էր ազգայնութեան ու հայրենասիրութեան գաղափարները, կարդում էր իր „Ճառերը գերմանական ազգին“ *), ցոյց էր տալիս այդ ազգի խաղալիք առաջնակարգ դերը մարդկութեան պատմութեան մէջ, պարզում էր ներկայ ստրկական վիճակի արհաւիրքները և քարոզում էր ա պ ս տ ա մ բ ո ւ թ ի ւ ն։ Գերմանական վերածնութեան այս միւս ռահվիրայի քարոզներն ևս ահագին ազդեցութիւն ունեցան ժամանակի ազատագրական շարժումների վրայ։

***

Բօնապարտը յաղթահարւեց—պէտք էր այժմ յաղթահարել Ֆ ր ա ն ս ի ա յ ի ն։ Պէտք էր վերստին սեղմել այն, վերածել իր նախկին աշխարհագրական մեծու-

*) *Fichte, „Reden an die deutsche Nation“.*

թեան։ Աւելի մեծ, ծանրակշիռ խնդիրը կար Ռուսաստանի և ամբողջ ներդաշնակ միապետական Եւրոպայի առջև.—պէտք էր յաղթել ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը։ Պէտք էր ջնջել, արմատախիլ անել այն ըմբոստ ու համաճարակ ոգին, այն ահաւոր, աշխարհադղորդ գաղափարները, որ քսանուհինգ տարուց ի վեր արծարծում էր այդ երկիրը և որոնք դուրս էին նետւում կենտրոնական հնոցից դէպի աշխարհի չորս բոլորը, տարւում էին Նապոլէոնեան զօրագնդերի թևերի վրայ դէպի բոլոր նւաճւած երկիրները։

Այո. մեծ բռնակալ-աշխարհակալողը, իր կամքի դէմ, ֆրանսիական յեղափոխութեան ջահն էր կրում Եւրոպայի բոլոր ծայրերում, ֆրանսիական հայրենասիրութեան ու ազատասիրութեան գաղափարներն էր սերմանում ամենուրեք։ Իր կամքի դէմ, նա զօրաւոր մղում տուեց ազգերի ինքնաճանաչութեան. Իտալիա, Գերմանիա, Բելգիա, անգամ անշարժ, լէթարգիական մրափով տարւած Ռուսաստանը, սթափւում էին բռնակալի ճնշման տակ և հանրապետական զինւորների ազդեցութեան ներքոյ, արթնանում էր հայրենիքի և ազգայնութեան ոգին, այլացեղ ու այլաբարբառ ժողովուրդները սկսում էին գիտակցել իրենց իրաւունքի ու անկախութեան անհրաժեշտութիւնը, սկսում էին հիմք դնել զինւորական կազմակերպութեան։

Ազատութեան ոգին նոր սկսւող դարի անդրդւելի պահանջն էր։ Սէնի ափերից մինչև Թիւրքական բարբարոսութեան մատնւած երկիրները հանդարտ ու աննշմարելի տարածւում էր լիբերալիզմը, ազատական հոսանքը։ Նա դառնում էր մի ճշմարիտ խարազան իշխողների համար, ծնում էր խռովութիւններ, վտանգում էր քաղաքական-հասարակական կարգերը։

Պէտք էր մի պատւար ստեղծել այդ վտանգի դէմ... Ֆրանսիան ձգել էր զարհուրելի հրդեհը դէպի ամեն կողմ, Ֆրանսիան սասանեցրել էր բոլոր գահերը—պէտք էր սանձ դնել Ֆրանսիային: Մարե՛լ պէտք էր Յեղափոխութեան մշտաբորբոք օճախը... „Համաճարակ“ հիւանդութիւնը օրէցօր աճում է, նրա առաջն առնելու միջոցնե՛ր են պէտք“, կրկնում էր անդադար Մետերնիխ *):

Եւ ահա այդ նպատակով հիմնեց Վիեննայում 1815-ին հռչակաւոր „Սրբազան Դաշնակցութիւնը“, հիմնեց ռուսաց միստիկ, խորհրդապաշտ թագաւորի նախաձեռնութեամբ, համախմբեց աւստրիական, պրուսական և մի շարք ուրիշ արևմտեան վեհապետներին: Հիմնեց Դաշնակցութիւնը „քրիստոնէական“ սկզբունքների վրայ: Մեծ սկզբունքները պատրաստ են միշտ բռնաւորների բերաններում, երբ նրանք ձեռնարկում են յետադիմական, արիւնոտ գործերի: „Սրբազան Դաշնակցութիւնը“ քրիստոնէական պարտք էր դնում իր անդամների վրայ՝ փոխադարձաբար աջակցել „վտանգի“ բոպէներին: Ուրիշ խօսքով՝ նա նպատակ ունէր խեղդելու բոլոր միջոցներով ժողովուրդների յեղափոխական ձգտումները և ամեն մի ըմբոստ արտայայտութիւն: „Քրիստոնէական կրօնի սկզբունքներով տոգորւած՝ պիտի միանան պետութիւնները եղբայրական անբաժանելի կապերով և աստւածային գերագոյն պատգամների համեմատ՝ պիտի աջակցեն իրար ամեն մի պարագայում“ —այսպէս էր զառանցում բարեպաշտ և թուլամիտ Ալէքսանդրը:

*) Աւստրիոյ համբաւաւոր նախարարապետը, որ մէկն է պատմութեան ամենաուժեղ դիւանագէտներից և բռնապետական կարգերի ամենադժնդակ փաստաբաններից:

Ուղղուած էր Դաշնակցութիւնը պարզապէս Ֆրանսիայի դէմ... Թէև նա միաժամանակ խոստանում էր „յարգել բոլոր ազգերի իրաւունքներն ու ազատութիւնները“։ Նոյն այդ խոստումը բարձրաձայն տալիս էին դաշնակից բռնաւորները՝ Նապօլէօնի դէմ արշաւելու միջոցին։ „Ազա՛տ եղէք ժողովուրդնե՛ր, ազատ մարդիկ ենք բոլորս“... Ունայն խոստումներ, որ շռայլում էին Եւրոպայի հրամանատարները այն ժամանակ, երբ պէտք էր ոտքի հանել ժողովուրդներին ընդդէմ Բօնապարտի։ Դրժեցին ցինիկօրէն խոստումը և ի տեղի հռչակուած ազատութեան՝ նշանակեցին Եւրոպայի ժողովուրդների վրայ մի վիթխարի ժանդարմ, որ անուանեցին „Սրբազան Դաշնակցութիւն“։ Նա պահեց սարսափի տակ ամբողջ Եւրոպան, մինչև 1830 թուականը, մինչև պարիզեան նոր, Յուլիսեան Յեղափոխութիւնը։ Երբեք ժողովուրդների ու ազատութեան դէմ այդպիսի հսկայ դաւադրութիւն չէր կազմակերպուել։ Եւ երբեք այդ ազատութեան դահիճները չէին եղել այնքան ցինիկ և անհեթեթ իրենց հանդիսաւոր ծանուցումների մէջ...

Քրիստոնէական եղբայրութիւն էին հռչակում վեհապետները, իսկ այդ միջոցին լսւում էր յօշոտուած Լ ե հ ա ս տ ա ն ի հեծկլտոցը, որ մինչև երկինք էր աղաղակում։ Ողբում էր Իտալիան, որին մատնել էին աւստրիական ատելի բռնապետութեանը։ Ողբում էր Բ ե լ գ ի ա ն, որին բռնի ստորադրել էին օտար Հօլլանդիային, օտար՝ լեզուով, կրօնով ու բարքերով։ Ողբում էին գերմանացիք, որ քիչ առաջ ոտքի էին կանգնել՝ կռուելու յանուն ընդհանուր հայրենիքի ազատութեան, իսկ այժմ նորէն ենթարկուած էին բազմաթիւ իշխանութիւնների կամայականութեանց։ Ողբում էր անմռունչ ռուսական ժողովուրդը, հարիւր միլիոնաւոր գիւղացիութիւնը ճորտային անարգ կացութեան

մէջ, „կնուտի" և „նագայկայի" *) բարբարոս ռեժիմի տակ։

Ամեն տեղ լաց ու հառաչանք։ Ամեն տեղ ծաղրւում, ոտնահարւում էր ազգային պատիւը, մարդկային իրաւունքները։ Եւրոպան իրար մէջ բաժանում էին միապետները, ինչպէս որ կը բաժանէին հողային անբնակ մի տարածութիւն։ Ձուլում էին իրար հետ տարբեր ազգութիւններ, միանգամայն տարբեր պատմական աւանդութիւններով։ Բովանդակ եւրոպական ազգաբնակութիւնը ներկայանում էր նրանց, որպէս անբան անասունների մի հսկայական հօտ, որ պէտք էր առաջ քշել մտրակով ու խարազանով, և որ անմռունչ ու հլու հնազանդութեամբ պարտաւոր էր հետևել իր „աստւածընտիր" առաջնորդներին։ Այդպէս էր տիրող հասկացողութիւնը։ Այդպէս է դեռ մինչև օրս էլ Թագակիր դահիճների բարոյախօսութիւնը, նրանց աւետարանը.—կոյր, ֆանատիկոս՝ իրենց ըմբռնումների մէջ, կատաղի ու մոլեգնոտ՝ հանդէպ այն բոլոր մահկանացուների, որոնք խիզախում են բռնանալ իրենց յաւիտենական, „աստւածատուր" արտօնութիւնների վրայ...

Սակայն երբեմն հոսանքը աւելի ուժեղ է, քան ամենահզօր բռնակալը։ Իզուր Մետերնիխ, յեղափոխութեան այդ երդւեալ թշնամին, ճգնում էր յաւերժացնել տիրող վիճակը։ Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը զարկ էր տւել ամեն տեղ ազգային ինքնաճանաչութեան. Ժողովուրդների գէթ իմացական մասը եկել էր այն գիտակցութեան, որ ամեն մի ազգի համար կեանքի ու բարգաւաճման անհրաժեշտագոյն պայմանն է՝ նրա անկախութիւնը..

„Ազատութիւնը դագաղի մէջ անգամ ապրում է"—

*) Մետաղածայր մտրակ։

ասում է Քէօրնէ։ Այո, նա ապրեց նոյնիսկ „Սրբազան Դաշնակցութեան" ամրակուռ դագաղի մէջ և աճելով, ուռչելով ճայթեցրեց դագաղը։ Յեղափոխութեան գա-

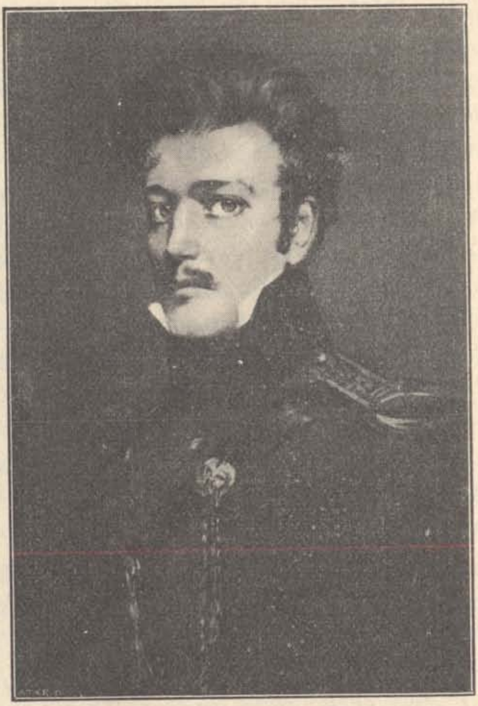

Թէոդոր Կէօրնէր

ղափարը բնական անխախտելի օրէնքով զարգանում ու տարածւում էր նահատակ ազգերի մէջ։ Մտքերի խմո-րումը աստիճանաբար սաստկանում էր համալսարան-

ներում, զօրքի մէջ և ժողովրդի ստորին խաւերում, որոնց վրայ առանձնապէս ծանրացած էր բռնապետութեան լուծը։ Մի նոր Եւրոպա էր բարձրանում խաւարի ու ստրկութեան մթնոլորտից — Ե ր ի տ ա ս ա ր դ Ե ւ ր ո պ ա ն՝ թարմ, կորովի, գաղափարական, որի կոչումն էր խզել հինաւուրց դաւանանքների հետ և առաջնորդել ժողովուրդներին դէպի սօցիալ-քաղաքական ազատագրութիւն։ Իրաւ է, մի աննշան փոքրամասնութիւն էր այդ, բայց միշտ և ամեն տեղ խիզախ փոքրամասնութիւնն է, որ հարթում է ազատութեան ճանապարհը... [redacted]

***

[redacted]

Գաղտնի ընկերութիւնները իրենց անհամար ճիւղաւորութիւններով բուն դրին Եւրոպայի այլ և այլ անկիւններում։ Դրանք „դաւադիրներն“ էին, այն ահեղ, յանդուգն հոգիները, որոնց յաւէտ պիտի փառաբանէ ժողովրդական վիպերգութիւնը։ Իտալիայում նրանց անունը կ ա ր բ օ ն ա ր ի էր, Գերմանիայում՝ „առաքինութեան դաշնակից“, Ֆրանսիայում՝ „ճշմարտութեան բարեկամ“, Ցունաստանում՝ „հէթերիա“։ 20-ական և 30-ական թւականները մշակեցին դաւադիր-յեղափոխականի կլասիկ տիպը, որ մենք տեսնում ենք այնուհետև բոլոր մանր ու խոշոր ազգերի ազատագրական շարժումների մէջ։ Ամեն տեղ նման էին դաւադիր ընկերութիւնները. կազմակերպութեան, ձգտումների ու գործողութիւնների մի բնական համերաշխութիւն կար նրանց մէջ։ Բոլորն էլ միևնոյն յեղափոխական շնչով վարակւած, բոլորն էլ տոգորւած անսահման տենչութեամբ դէպի բռնապետութեան հաստատութիւնը։

Րէակցիայի ճանկերում գալարւելիս՝ նրանց ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթէ բռնել արեան ու զոհողութեան ճանապարհը։ Դա այն շրջանն էր ազատագրական պայքարի, երբ անմտութիւն էր՝ քարոզել սոսկ խաղաղ պրօպագանդ։ Բայց և այն շրջանն էր դա, երբ չէր կարելի ուժի միջոցով դիմագրաւել ուժին, բացարձակ կռւի դուրս գալ ահարկու թշնամու հետ։ Կռիւը չափազանց անհաւասար էր։ Պէտք էր դիմել „ստորերկրեայ" միջոցների։ Պէտք էր պատսպարւել խաւար անկիւններում և գաղտնի դարաններից պարբերաբար շանթել թշնամուն անակնկալ հարւածներով։ Դա տերրօրի սիստեմն է, որ մի առանձին խանդով են գրկել ազատութեան մարտիկները բոլոր երկրներում։

Տերրօ՛ր... եղաւ այնուհետև բոլոր յեղափոխականների նշանաբանը։ Մի առանձին թովք ունի այդ բառը բոլոր յուսահատ մաքառողների համար. և նա միշտ էլ եղել է փոքրամասնութեան գերագոյն զէնքը՝ ընդդէմ ճնշող մեծամասնութեան։ Երբ ժողովուրդները յոգնած, ուժասպառ՝ մտնւում էին իսպառ լքւելու վտանգին, կայծակի շանթեր էին պէտք՝ սթափեցնելու նրանց և խրախուսելու վերստին դէպի կռիւ։ Յուսահատական և խիզախ վճիռներ էին պէտք՝ երկիւղ ազդելու բռնաւորին և կանգնեցնելու թերևս նրա աւերիչ ձեռքը։ Եւ տերրօրը սկսեց իր արիւնոտ գործը։ Եւրոպական ցամաքի այլ և այլ կէտերում, մին միւսի ետևից, կարծէք ընդհանուր համաձայնութեամբ, պայթեցին դաւադրական գործողութիւնները, մի տեղ՝ ապստամբութեան ձևով, մի այլ տեղ՝ մասնաւոր մահափորձերի։ Ահա 1819-ին՝ գերմանական Մանհայմ քաղաքում ուսանող Մօրից Զանդ դաշունազարկ է անում ռուս-կայսերական լրտես Կոցէբուին։ Ահա Պարիզում 1820-ին երիտասարդ Լուվէլ մի հարւածով գետին է փռում դահա-

ժառանգ դուքս Բերրիին. և դեռ քանի՛ քանի յանդուգն դաւեր էին կազմակերպուած նոյն Պարիզում... Ահաւասիկ Նապոլի, Տուրինի, Մադրիդի արիւնահեղ ապստամբութիւնները, որոնք տեղի են ունենում գրեթէ միաժամանակ (1820—21 թ.)։ Ահա „համաշխարհային Բաստիլ“-Պետերբուրգում պահականոցի մի գունդ ապստամբւում է նոյն վայրկեանին, երբ ցարը Տրոպավի մէջ Մետերնիխի հետ միջոցներ էր խորհում ոչնչացնելու յեղափոխութեան համաճարակը արևմուտքում։ Ահա քիչ յետոյ Ռուսաստանի հարաւում սարսափելի „դեկաբրիստները“ դաւ են նիւթում գնդապետ Պէստելի ղեկավարութեամբ, որի նպատակն էր սպանել թագաւորին և հանրապետութիւն հռչակել Ռուսաստանում...

Անհաշիւ են դաւադրութիւններն ու մահափորձերը անցեալ դարու առաջին տասնամեակներում։ Արևմուտքից-արևելք, հիւսիսից-հարաւ միևնոյն հոսանքն էր, կամ—բռնապետների լեզւով—միևնոյն „հիւանդութիւնն“ էր, որ անընդհատ նւաճումներ էր անում։ Ամեն տեղ դաւադիրների և ապստամբների նւիրական կոչն էր՝ „Կեցցէ՛ Սահմանադրութիւնը“։ Սակայն, գործնական արդիւնք տակաւին չկար։ Ընդպտուղ էին մնում շատ յեղափոխական ձեռնարկներ։ Նրանք յաճախ դեռ չսկսուած՝ վիժում էին, բռնաւորների թունոտ վրէժխնդրութեանը մատնելով Սուրբ Գործի հեղինակներին։ Այդպէս վիժեցին ք ս ա ն դաւադրութիւններ, որ Պարիզում էին կազմակերպուել։

Ցարատև ստրկութեան վարժուած զանգւածները դեռ չէին ձայնակցում իրենց գաղափարական զաւակների կոչերին։ Անհատները զոհւում էին հերոսական անձնւիրութեամբ, նոր-նոր էջեր աւելացնելով յեղափոխական մարտիրոսագրութեան, և վստահ՝ որ իրենց դիակ-

ների վրայ պիտի բունէ ու աճէ հանրային ազատութիւնը...

„Սրբազան Դաշնակցութեան“ լէգէօնները սլացան դէպի ամեն կողմ, ուր զարհուրելի „հիւանդութիւնը“ սպառնական գլուխ էր բարձրացրել. Նապօլում, Տուրինում, Սպանիայում և ամեն տեղ բարբարոսաբար ճնշեցին ապստամբութիւնները, խեղդեցին դաւադիրներին և դրակօնական օրէնքներով բռնացան ազատ մտքի ամեն մի արտայայտութեան վրայ։ Համալսարանները փակուեցին կամ թէ ենթարկուեցին անլուր հսկողութեան. շատ թէ քիչ ազատամիտ պրոֆէսօրները դուրս քշուեցին, „Առաքինութեան դաշնակցութիւնը“ և բոլոր ուսանողական ընկերութիւնները քայքայուեցին, մամուլը ենթարկուեց ցենզօրական անսահման բռնակալութեան, միջնադարեան ինկվիզիցիան իր բոլոր արհաւիրքներով արշաւեց կ ա ր բ օ ն ա ր ի զ մ ի դէմ եւ գերեզմանային խաղաղութիւնը պահ մի թագաւորեց Եւրոպայի վրայ։ Այդպէս էին պաշտպանում „քրիստոնէական սկզբունքները“, այդպէս էր թելադրում Սրբազան Դաշնակցութեան“ գերագոյն շահը...

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Վրայ հասաւ, սակայն, Յունաստանի ապստամբութիւնը։

Բալկանեան թերակղզին բաւական ժամանակից ի վեր յեղափոխական խուլ ագիտացիայի թատր էր։ Թիւրքական անորակելի բռնապետութիւնը այդտեղ աւելի քան անհնարին էր դարձրել մարդկանց խաղաղ ու կուլտուրական կեանքը։ Լուծը առանձնապէս ծանր էր քրիստոնեայ ժողովուրդների համար. սերբ, յոյն, բուլգար,

մակեդոնացի, մոլդավ ու վալախ—բոլորն էլ հաւասարապէս ճնշուած—անպատմելի թշուառութեան մէջ աղիորցունք էին թափում։ Սորկութիւն էր բառիս համարեա տնտեսագիտական նշանակութեամբ, և այդ սորկութիւնը ամբողջ դարեր տևեց։

Անհաշիւ էին քրիստոնեայ „ռայա“-ի կրած ճնշումներն ու անարգանքները։ Յունական շարժման ժամանակակից յոյն Ոդիսևս մի քանի խօսքով բնորոշում է կացութիւնը.

„Անգթութիւն, որ գործ է դրւում առանց կառավարել իմանալու, անիրաւութիւն վէզիրների, փօխփօգների, կադիների, բուլուքբաշիների կողմից, որոնք բռնաբարում էին իրենց հաճելի ամեն մի յոյն կին, գլխատում էին ամեն մի հարուստ վաճառականի, որպէս զի յափշտակեն նրա ստացւածքը, թոյլ էին տալիս ամեն մի թափառաշրջիկ սրիկայի՝ սպանել հրապարակով այս կամ այն ռայային“... Խաղաղ, անզէն, աշխատաւոր ազգաբնակութեան համար այդ կացութիւնը աւելի քան անհանդուրժելի էր։ Սովորական հարկերից դուրս՝ գիւղացին ստիպւած էր իր տանը զինւորներ բնակեցնել, հանրային աշխատանքները ձրի կատարել, պատերազմական ու այլ կամայական տուրքեր վճարել և լն և լն։

Անսահման բռնութիւնը խպառ չէր բթացրել սորկին՝ ազատութեան ու յուսահատութեան գագաթին հասած յոյն աշխատաւորը՝ հողագործ շինականը կամ արհեստաւոր քաղաքացին՝ թողնում էր յաճախ իր դաշտն ու արհեստանոցը և փրկարար հրացանն առած՝ ապաւինում էր հայրենի լեռներին... Նա „աւազակ“ էր, բ ո ղ ո ք ո ղ։ Նա իր անառիկ թաքստոցից պարբերաբար կը յարձակւէ թիւրք գիւղերի ու կառավարական պաշտօնեաների վրայ, կը կողոպտէ և կըսպանէ, այս կամ այն

ձեռվ վրէժխնդիր կը լինի իր հայրենիքի դահիճներից…։ Այդպէս կազմւեց կլէփտների կամ հայդուկների հռչակաւոր դասակարգը, որ պիտի դառնար նախակարապետ ազատագրական շարժումների և որի ներկայացուցիչները մենք գտնում ենք այնուհետև արևելեան բոլոր ազգերի ապստամբական կռիւներում։

Սակայն XIX-րդ դարու սկզբում արդէն խիստ երերւում էր օսմանեան պետութեան հսկայ ու խարխուլ օրգանիզմը, կենտրոնախոյս ձգտումները ծայր էին տալիս ամենուրեք. փոքր Ասիոյ քրդական դէրէբէյիներ, Արաբիա, Եգիպտոս, Տունիս, Ալժիր, Բոսնիա-Հերցեգովինա, Ալբանիա, Մոլդավ-Վալախիա, Սերբիա, Յունաստան, գրեթէ բոլոր հատւածները—ոմանք կիսանկախ վիճակում—եռում էին դժգոհութեամբ, ձգտում էին բնազդօրէն դէպի անկախութիւն ու ազատութիւն։ Արևմուտքի գոռ անցքերն էլ իրենց խուլ արձագանքներն ունէին այդ վայրենի խորշերում, ուր ժողովրդային զանգւածները այնքա՜ն ընտելացել էին „ռայա“ի զազիր, ողբերգական կացութեան։

Յունաստանի մէջ, ինչպէս ասացինք, վաղուց արդէն երևան էին եկել ազատարար Բողոքի կայծերը։ Առաջին ըմբոստ նահատակն էր Կոնստանդին Ռիգաս։ 18-րդ դարու վերջերում, նա վառւած Ֆրանսիական Յեղափոխութեան նշանաբաններով, յղացաւ իր հայրենիքի ապստամբութեան գաղափարը, մի քարոզչական պտոյտ արեց յոյն գաղութներում, պատերազմական ծրագիր կազմեց, բանակցութեան մէջ մտաւ Վիեննայի Ֆրանսիական դեսպանի հետ, փորձեց անձամբ ներկայանալու Բոնապարտին՝ նրա կարող միջամտութիւնը հրաւիրելու։ Թօյների Խարայէլ Օրին… Աջողութիւն չունեցաւ յունական ազատութեան այդ առաջին ռահվիրան։ Աւստրիա-

կան կառավարութիւնը բռնեց նրան և յանձնեց մի քանի ուղեկիցների հետ՝ թիւրքերին։ Բելգրադի փաշայի հրամանով Ռիգաս նետուեց Դանուբի ջրերը (1798 թ.)։ Ասում են, մահից առաջ նա յայտարարեց. „Ես ձգեցի սերմը, ժամանակով ազգը կը հնձէ նրա գեղեցիկ պտուղները“։ Իր ոտանաւորներով նա քիչ անգամ չէր ոգևորել հայրենակիցներին, մանաւորապէս հայդուկներին.

„Պալիկարնե՛ր, մինչէ՞ դեռ երկար պիտի ապրէք առիւծների պէս առանձնացած կիրճերի մէջ, լեռներում ու ժայռերում, մութ այրերում ու անտառներում... Մինչէ՞ երկար պիտի թողնէք անպաշտպան ձեր եղբայրներին ու ծնողներին, ձեր հայրենիքը, ձեր տունն ու տեղը։ Յիշեցէք, որ լաւագոյն է մի ժամ միա՛ն ազատ ապրել, քան հազարաւոր տարիներ բռնակալի լծի տակ“...

Հիմնուեցին այլ և այլ տեղերում գաղտնի ընկերութիւններ։ Նրանց համար մշտնջենական խրախոյս էր արևմտեան, իտալական „կարբոնարիզմը“, այդ ընդարձակ և ահաւոր յեղափոխական ընկերակցութիւնը, որի մասին կը խօսենք յետոյ։ Ոչ պակաս զօրաւոր խրախոյս էր և այն բուռն համակրութիւնը, որ վաղուց արդէն ցոյց էր տալիս հիւսիսային հզօր քրիստոնեայ պետութիւնը, Ռուսաստանը՝ դէպի այդ ճնշուած ու հաւատակից ժողովուրդները։ Ռուսաց պետական ծառայութեան մէջ փայլուն դիրք ունէին մօլդաւ հօսպօդար Իպսիլանտի և յոյն Կապօդիստրիա, որոնց և վիճակուած էր դեր խաղալ Բալկաններում վառուելիք ապստամբական հրդեհների մէջ։

Գաղտնի ընկերութիւնների մէջ նշանաւոր էր յունական Հ է թ է ր ե ա ն։ Բառի իմաստն է՝ „ընկերակցութիւն՝ փոխադարձ աջակցութեան համար“։ Կար Հէթէրիա—զուտ գրական, օրինական, հրապարակային։ Հիմ-

նելով 1812-ին Աթէնքի մէջ և ապա ճիւղաւորելով ամբողջ երկրում՝ նա ձգտում էր զարկ տալ ազգային վերածնութեան, հիմնում էր այդ նպատակով դրամական ֆօնդեր, դպրոցներ, թանգարաններ, գրադարաններ ու գրական հանդէսներ, հրատարակում էր հին յունական կլասիկներին, ժողովում էր ազգային մեծարժէք հնութիւնները, ղրկում էր բազմաթիւ յոյն երիտասարդներ դէպի եւրոպական համալսարանները, արծարծում էր ամեն կերպ և ամեն տեղ հայրենասիրութեան հաւատամքը։ Աջողութիւնը ահագին էր. ասում են, այդ պատկառելի ընկերակցութեան անդամաթիւը հասել էր 80,000-ի։

Կար և Հէթէրիա—գաղտնի, քաղաքական։ Սա լրացուցիչ էր առաջինին։ Երկուսի նպատակը իրօք նոյնն էր՝ թօթափել տաճկական լուծը և վերանուաճել հին փառապանծ հայրենիքը։ Տարբեր էր գործունէութեան միջոցները։ Գաղտնի Հէթէրիականները հաստատել էին իրենց կենտրօնը Ռուսաստանի մէջ, Օդեսսայում, ապա Մոսկւա։ Նրանց նպատակն էր՝ արծարծել ամբողջ հելլեն աշխարհում ապստամբութեան գաղափարը, բորբոքել ատելութիւնն ու վրէժը թիւրքերի դէմ. և ընկերութեան անդամները երդումով միանում էին այդ հայրենավրէժ ատելութեան աւետարանի շուրջը։

Ընկերութեան գանձարանն ևս գտնւում էր Ռուսաստանում։ Կենտրօնը, բացարձակապէս քաջալերւած ռուս կառավարութիւնից, ղրկում էր շարունակ քարոզիչներ Թիւրքիոյ այլ և այլ կողմերը՝ տարածելու յեղափոխութեան սերմերը, մշակելու գետինը՝ ապագայ գործողութիւնների համար։ 1818-ին Հէթէրիան արդէն իր գաղտնի կայանն ունէր—Կ. Պօլսում։ Կենտրօնական կօմիտէն 8 հոգի էին, մէկը մնում էր օսմանեան մայրա-

քաղաքի մէջ. միւսը Պետերբուրգ, երրորդը Բուքրէշ, միւսները Թիւրքիոյ այլ և այլ կողմեր։

Հասան գործելու օրերը։ 1821-ին յոյն Իպսիլանտի թևաւորուած ցարի հովանաւորութեամբ, անցաւ Ռումանիա (Մօլդավ-Վալախիա) և փորձեց ոտքի հանել ազգաբնակութիւնը Թիւրք կառավարութեան դէմ։ Փորձը վիժեց։ Ժողովուրդը տակաւին անպատրաստ՝ չշարժուեց տեղից։ Իպսիլանտի ամեն տեղ ասում էր, թէ Ռուսաստանը շուտափոյթ օգնութեան կը հասնի. այդ յոյսը սակայն չ'արդարացաւ, ցարը այնքան էլ չէր շտապում և ի վերջոյ շարժման պարագլուխը հռչակեց. իբրև խաբեբայ։

Անշարժ չմնաց Յունաստանը։ Ապստամբութեան կոչը ուժգին արձագանք գտաւ հելլէնների սրտերում։ Նրանք ուժեղ էին և ահարկու իրենց խանդավառութեամբ, թէև չափազանց տառապած ու ստրկացած Թիւրքական դարաւոր ռէժիմի տակ։ 1821 մարտի 21-ին մի արքեպիսկոպոս տնկեց Կալավրիտա քաղաքի պարիսպների վրայ անկախութեան դրօշը և անմիջապէս պայթեց ապստամբութիւնը ամբողջ Մորէում։ Հէթէրիան լաւ էր աշխատել։ Մեծ թւով պատրաստ, զինավարժ ուժեր, ճարպիկ նաւավարներ, մարզուած կեանքի զրկանքների մէջ։ Օրինակելի էր և ազգային համերաշխութիւնը — գէթ շարժման սկզբներում։ Դասակարգերը ջնջւել էին ազգային մեծ դատի առջև, հարուստ ու աղքատ ձեռք ձեռքի տուած կազմակերպում էին դիմադրութիւնը։ Յոյն հարուստներն էին մատակարարում պատերազմական պաշարը, ռազմամթերքը։ Ահա թէ ինչպիսի յայտարարութեամբ էր հրապարակ գալիս ամենախոշոր հարուստներից մինը, Լազար Կոնդուրիոտիս.

„Երեսուն տարուց ի վեր ես ամբարել եմ գանձեր — և բախտաւոր կը լինէի, եթէ նրանք այսօր ծառայէին իմ երկրի

ազատութեան… Յուսով եմ, որ միւս հարուստներն եւս կունենան նոյն զգացումները. եթէ ոչ, դարձեալ մի՛ վհատէք, ես նաւատորմի ամբողջ ծախքը կը հոգամ մենակ"։

Սոսկալի, արիւնահեղ ընդհարումներ։ Պատմութիւնը վկայում է, որ իրենց առաջին յաղթական կռիւների մէջ յոյն ապստամբները ցոյց էին տալիս ծայրայեղ անգթութիւն դէպի իրենց ձեռքն ընկած թիւրք զոհերը—կանայք, ծերեր, երեխաներ։ Որքան գարշելի—այնքան և բնական… Նոյն տակտիկն են ունեցել շարժման սկզբներում բոլոր միւս ազգերի յեղափոխական զաւակները… „Ակն ընդ ակա՛ն"… Եւ միթէ՞ այդպէս չէր նաև արևմտեան յեղափոխութիւնների ընթացքում, միթէ՞ այդպէս չէին „Գիւղացիական մեծ շարժման", Ֆրանսիական Յեղափոխութեան և բոլոր միւս քաղաքական ու սօցիալական փոթորիկների դրդիչներն ու կատարողները… Մարդկային հոգեբանութիւնը ամենուրեք նոյնն է, ամենուրեք նոյն ձևով է հակազդում, ըմբոստանում դարաւոր բռնութեան նիւթած ոճիրների դէմ. մարդկային վրէժխնդրութիւնը—դարերով մթերուած, ատելութեամբ վառուած—ուրիշ ելք չի գտնում, ուրիշ միջոց չի ընդունում յաղթանակի վայրկեաններին, բայց եթէ անգթութիւն ու աւերած, մոլեգնութիւն ու զարհուրանք. բնական էին, աւա՜ղ, այդ արեան նախճիրները և այդ ոճրալի սարսափները, որ նիւթում էին յոյները իրենց երէկւայ տէրերի դէմ, յաճախ անմեղ և անմասն մահմեդական ժողովրդի դէմ. բնական էին յետագայում և սերբերի, բուլղարների, կրետական, մակեդոնական ապստամբների մերթ ընդ մերթ արտայայտած վրիժառու բռնկումները… ինչպէս որ բնական էին, տարաբախտաբար, և հայ ապստամբ խմբերի նոյնքան ցասկոտ ու արհաւրալի ժեստերը, սկսած Դաւիթ բէկի օրերից—երբ հայկական դանակը Սիւնիքի ձորերի մէջ անխնայ

մորթոտում էր օսմանցիներին առանց սեռի ու հասակի խտրութեան—մինչև 1890-ի „արշալույսի“ օրերը, երբ Կուկունեան խումբը թիւրքական սահմանագլխում, առանց վարանելու, կոտորում էր իր ձեռքն ընկած բոլոր թիւրք ու քիւրդ գոհերին։ Մարդկային զգացումն ու բանականութիւնը ցասումով ըմբոստանում են այդ սոսկալի արարքների դէմ, բայց համաշխարհային պատմութիւնը՝ յաւիտենօրէն դաժան, անխռով ու անտարբեր՝ շշնջում է. „այդպէս եղել է, այդպէս լինելու է“... Քաղաքակրթութիւնը դարեր շարունակ տաշում է և տրորում մարդ-գազանի ճիրանները, բայց տակաւին չի ամոքել նրա անզուսպ կատաղութիւնը և արիւնառուշտ թռիչքները... Պիտի ամոքի՞ երբևիցէ... Հաւատում ենք և օրօրւում յոյսերով...

Վերադառնանք հելլենների պատմութեան։

Աւելի ևս զարհուրելի եղաւ նրա յարուցած հակահարուածը։ Աւելի անգութ և ծաւալուն՝ մահմեդական վրէժխնդրութիւնը։ Առաջին մեծ „ազգային ապստամբութիւնն“ էր, գրեթէ անակնկալ՝ օսմանեան տէրերի համար։ Եւ սոսկաց բռնակալութիւնը, գլուխը կորցրեց ու դիմեց այն միակ ու գերագոյն միջոցին, որին նա ընդունակ էր իր բարբարոս անճարութեան մէջ և որին այնուհետև հաւատարմօրէն պիտի հետևէին սուլթանները իրենց հպատակ քրիստոնեաների ապստամբական շարժումների հանդէպ... Նա դիմեց կ ո տ ո ր ա ծ ի։

Հայկական տրագեդիայի ծաւալը նա չունեցաւ, բայց և նուազ ցնցող չէր իր դժոխային զարհուրանքներով։ Իսկ մի քանի մանրամասներ կարող են նոյնիսկ գերազանցել հայկականին։ Կ. Պոլսի յոյն պատրիարքին կախեցին պատրիարքարանի դրան վրայ և 80-ի չափ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ տեղնուտեղը սպանեցին։ Եկեղեցիները թալանեցին ու փլատակ եղան և տասնեակ հա-

զարաւոր մարդիկ կոտորւեցին։ Ահռելի ջարդեր տեղի ունեցան Քիոս, Կիպրոս և Կրետէ կղզիներում և ուրիշ տեղեր. Յունաստանը լողում էր արեան մէջ։ Կրակ ու արիւն Թեսալիայի, Բէօտիայի, Ատտիկայի մէջ։ Նշակի էր իր մոլեգնութեամբ Քիոսի ջարդը. 100,000 բնա-

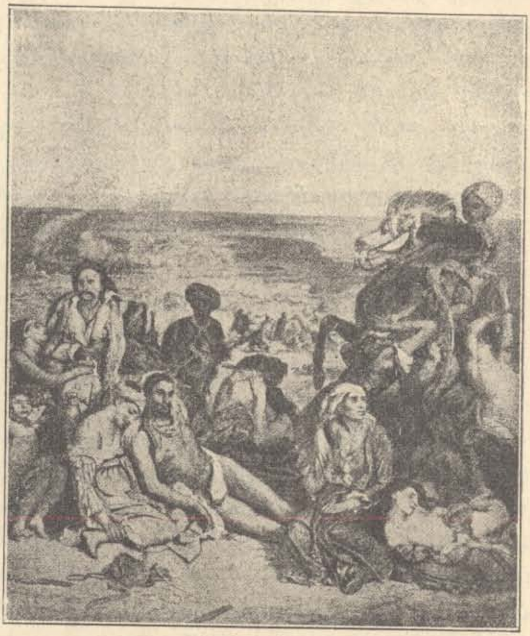

Քիոսի ջարդը

կիչներից 47,000-ը վաճառւեցին, որպէս գերիներ, մնացածը խողխողւեցին։ Յոյն ականատես պատմագիրներից մէկը, Զուցօ, այսպէս է նկարագրում այդ վիթխարի կատաստրոֆը.

Կարա-Ալին ներս խուժեց իր ասիական հորդաներով։ Վերջինները սարսափելի ճիչեր արձակելով, տարածւեցին

քաղաքի մէջ, կրակ նետեցին ամէն տեղ, ջարդեցին եկեղեցիների դռները, քանդեցին մեռելների գերեզմանները, ուր կարծում էին, թէ կը գտնէին թաղած գանձեր, ապա ցրւեցին գերեզմաններից հանած ոսկորները փողոցներում, խառնելով մեռելների նշխարները մեռնողների արեան հետ... Ապա եկան գինուորները և անձնատուր եղան բարբարոս խրախճանների. քարշ էին տալիս հերարձակ կանանց աւերակների վրայ և խայտառակ տանջանքներով մեռցնում նրանց՝ իրենց սպանւած ամուսինների դիակների վրայ... Դերվիշները, արբած Քիօսի անուշաբոյր գինիներով, դիւային պար կազմեցին հազարաւոր ցցի հանւած գլուխների շուրջը... Աւերակների կոյտ դարձնելով 25 հազար բնակիչ ունեցող քաղաքը, նրանք տարածւեցին գիւղերը և կոտորեցին հազարներով ու սոսկալի չարչարանքներով—կին, երեխայ, ծեր, քահանայ, բոլոր նրանց, որոնք չէին կարողացել փախուստ տալ։ Քիօս կղզու 100,000 բնակիչներից մնացին ընդամէնը 900 հոգի...

Այո՛, չափազանց տխուր և յուզիչ էջեր ունի հելլենների մարտիրոսագրութիւնը. Միտուլինս և Կանարիս—յունական ազատամարտի հերոսական շարքից—եկան յետոյ իրենց հրձիգ նաւերով վրէժ հանելու թիւրքերից, կատարեցին փայլուն ու անվեհեր թռիչքներ, օդ հանեցին թիւրքական բազմաթիւ նաւեր, բայց թշնամին դեռ երկար մնում էր իր յաղթական դիրքերում, նա դեռ երկար ճօճում էր իր մարդոչինչ եաթաղանը։ Ռուսաստանը չէր գալիս... Օգնութեան ձայն չէր լսւում և Արեւմուտքից։ Շարժումը ընթանում էր գահավիժօրէն դէպի անդունդ, դէպի աղէտ ու անդառնալի պարտութիւն։ Ներքին մրցումներն ու կռիւները առանձնապէս ծանրացնում էին կացութիւնը։ Սկզբնական միահամուռ գաղափարային խանդավառութիւնը չքանում էր և շարժումը կտրատւում մասնիկների. արկածախնդիր և աւազակաբարոյ տարրերը սաւարանում էին հրապարակի վրայ և իրական պատուհաս

դառնում յեղափոխական շարժման համար։ Ապստամբութեան պարագլուխներն իսկ, սակաւ բացառութեամբ, տարւում էին մրցման տենդով... Մի կատարեալ քաղաքացիական կռիւ էր, որի դէմ Զայլդ-Հարօլդի աստւածաշունչ հեղինակը երկար և իզուր պայքարեց աղաչանքով ու յորդորներով։

Եւրոպան—անկարեկիր և անտարբեր։ Ոչ մի պետութիւն, ոչ իսկ Ռուսաստանը, չէր վստահանում առանձնակի միջամտել. „շահերի հակամարտութիւնը", դիւանագիտական անարգ հաշիւները այն ժամանակից արդէն չեշտւում էին Արևելեան խնդրի արիւնաներկ կրկէսի մէջ...

Կռիւը, այնուամենայնիւ, շարունակւեց։ Նա ունեցաւ մի շարք յուզիչ դրւագներ։ Մինչ զինւորական պարագլուխները կազմակերպում էին կռիւն ու դիմադրութիւնը, ուրիշ նշանաւոր գործիչներ — Մավրոկորդատօ, Նեգրիս և այլն—գումարում Էպիդաւրոսի մէջ, գեղջկական մի յարկի տակ „Սահմանադիր Ժողովը" ազգի պատգամաւորներից (1822 յունւար) և իրենց ղեկավարութեամբ խմբագրում էին երկրի հիմնական օրէնքները, ներշնչւած Ֆրանսիական Յեղափոխութեան հռչակաւոր ծանուցումներով.

1. Բոլոր կրօնները ազատ են և ազատօրէն կը կատարւին բոլոր կրօնական արարողութիւնները։
2. Բոլոր յոյները ազատ են օրէնքի առաջ, առանց խտրութեան դիրքի ու ծագման։
3. Իւրաքանչիւր քաղաքացու գոյքը, պատիւն ու ապահովութիւնը գրւում են օրէնքի պաշտպանութեան տակ։

Յոյն ազգը—ասում էր Սահմանադիր Ժողովը իր „անկախութեան յայտարարութեան" մէջ—յոյն ազգը վկայ է կոչում երկինքն ու երկիրը, որ չնայած օսմանցիների զարհուրելի լծին, որ սպառնում էր բնաջինջ անել նրան, ապրում

է տակաւին։ Այդ գազան բռնաւորները իրենց տմարդի և աւերիչ շահատակութիւններով ստիպեցին յոյն ժողովրդին զէնքի դիմել։ Այս պատերազմը ազգային է և սուրբ է։ Մենք կուզենք վերստանալ մեր դիրքը քաղաքակիրթ ազգերի գեր-դաստանում։

Ի՞նչ. միթէ՞ յոյները դատապարտուած էին յաւիտենական ստրկութեան, շարունակական հարստահարումների, բռնու-թիւնների և ջարդերի... Մի քանի բարբարոս հօրդաների կոպիտ ուժը կարող է՞ր միթէ արդարանալ միջազգային իրա-ւունքի առջև... Մենք ընդհանուր համաձայնութեամբ գնում ենք նուաճելու մեր ազատութիւնը և հաստատապէս որոշած ենք կամ ձեռք բերել այն կամ թէ թաղել մի անգամ ընդմիշտ մեր դժբախտութիւնները մի մեծ աւերակի տակ, որ արժանի է մեր ծագումին...

***

Օգնութիւն չէր հասնում։ „Սրբազան Դաշնակցու-թեան“ բռնած դիրքը սաստիկ դժուարացնում էր յու-նական շարժման յաջողութիւնը։ Աւստրիան բացարձա-կապէս հակառակ էր որևէ միջամտութեան. Մետերնիխ կարբոնարիզմի ուրւականն էր տեսնում յունական ձըգ-տումներում։ Խիստ փափուկ դրութեան մէջ էր ցար Ալէքսանդր ։ Մի կողմից նա կ'ուզէր խրախուսել Բալ-կանեան ազգերի յեղափոխական կռիւը, ազատել նրանց աաճկական տիրապետութիւնից, անդամահատել այդ-պիսով սուլթանների կայսրութիւնը և բարեյաջող դէպ-քում տիրանալ Նրան։ Այդ էր պահանջում Ռուսաս-տանի աւանդական շահը. այդպէս էր հրահանգում Պետրոս Մեծի հռչակաւոր կտակը, որ այնքան յաճախ յիշատակւում է դիւանագիտական պատմութեան մէջ և որ իրօք ծուծն է կազմում Արևելեան վիթխարի հարցի։ Միւս կողմից նա գարշում ու սարսափում էր յեղափո-խութիւններից և իբրև անդամ „Սրբազան Դաշնակցու-

թեան“, նա պիտի հոգար ամենախիստ միջոցներով հանգցնել յեղափոխութեան հրդեհը, ուր որ էլ երևար այն։ Ահա թէ ինչու դեռ 20-ական թւականներից առաջ՝ Հէթէրիայի կողմից Ռուսաստան ուղարկւած Կավիրինոսը, որ պիտի խնդրէր օգնութիւն կոմս Կապօդիստրայից և նրա միջոցով՝ Ալէքսանդր կայսրից, ստիպւեց ձեռնունայն վերադառնալ, առաջ բերելով յոյների մէջ ընդհանուր յուսահատութիւն։ Ահա թէ ինչու 1821 թւին, երբ Իպսիլանտին՝ արդէն գրաւած Եաշա քաղաքը, յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց Ալէքսանդր կայսեր մօտ, վերջինս ոչ միայն մերժեց յոյներին օգնութեան հասնելու առաջարկը, այլ և խոստացաւ սուլթանին „իր աջակցութիւնը՝ խռովարար յոյներին ճնշելու համար“։ Ահա թէ ինչու Ռուսաստանը տեղից չշարժւեց նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ փոքր յետոյ թիւրք և ռուս կառավարութեան յարաբերութիւնները այնքան լարւեցին, որ ռուսաց դեսպան Ստրօգանօվը ստիպւեց հեռանալ Պօլսից։ Նոյն թշնամութեամբ էին վերաբերւում յունական շարժումներին և միւս պետութիւնները։ Այդպէս, օրինակ, 1823 թւին, երբ Վերօնայում տեղի ունեցած դեսպանաժողովին ներկայացան Յունաստանի պատգամաւորները, պետութիւնների ներկայացուցիչները նրանց լսել անգամ չուզեցին և արհամարհանքով ճանապարհ դրին։ Այդ դրութիւնը տևեց մինչև 1826 թիւը, երբ վերջապէս յոյների օրհասական կռիւը հարկադրեց Ռուսաստանին նախընտրել իր մասնաւոր շահը և հանդիսաւոր կերպով խզել իր կապը „Սրբազան Դաշնակցութեան“ հետ։

Յոյների արդար դատը բուռն համակրութիւններ էր վաստակում եւրոպական հանրային կարծիքի մէջ։ Թիւրքական գազանութիւնները ցասման ու զայրոյթի փոթորիկ յարուցին արևմտեան երկրներում։ Երիտասարդ

Եւրոպան՝ յուսախաբ, կաշկանդուած իր հայրենիքի մէջ՝ մխիթարւում ու ոգեւորւում էր տեսնելով, թէ ինչպէս հեռու արեւելքում ժայթքել է ազատութեան հրաբուխը... Մի երկիր, որ եղել է երբեմն քաղաքակրթութեան օրրան, այժմ նրան վերածում էին աւերակների կոյտերի։ Մի ժողովուրդ, որ ունեցել է փառահեղ անցեալ և որ իբրև կրող քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, մարտնչում էր ասիական ամենապժգալի բռնապետութեան դէմ... Ահա թէ ինչն էր բորբոքում եւրոպացիների հետաքրքրութիւնն ու կարեկցութիւնը։ Սկսեց մի հոյակապ շարժում ի նպաստ Յունաստանի։ Բայրոնի ու Շատօբրիանի պէս գրական աստղեր գլուխ անցան այդ շարժման։ Եւրոպայի բազմաթիւ կենտրոններում հաստատուեցին յ ո ւ ն ա ս է ր կ օ մ ի տ է ն ե ր, որոնց կոչումն էր՝ պրօպագանդ անել յունաց ազատութեան համար — և պրօպագանդ՝ ոչ միայն խօսքով։ Լօնդօն, Մարսէլ, Ժընէվ, Ցիւրիխ, Շտուտգարտ, Միւնխէն և այլն դրամական առատ ժողովարարութիւններ էին անում յոյն հայրենասէրների համար և նոյնիսկ կամաւորների խմբեր էին ուղարկում։ Բայրոն ինքն անձամբ գնաց Յունաստան, իր ամբողջ կարողութիւնն ու անձը նուիրաբերելու յունական դատին, և այնտեղ էլ մեռաւ (1824)։ Այդ մահը խոր, անդարմանելի սգով համակեց ամբողջ Յունաստանը, իսկ Անգլիայում աւելի ևս ուժ տուեց հելլենասէր շարժումին...

Սուլթան Մահմուդ սպառել էր իր բոլոր միջոցները և օգնութեան կանչել Եգիպտոսի փաշային, իր վասալին։ Յոյները թէև ընկճուած, արիւնաքամ՝ շարունակում էին դիմադրութիւնն ու յարձակումները։ Թիւրք խուժանի անլուր վայրագութիւնները, հայրենիքի աւերումը, հարիւր հազար նահատակները և ընդհանուր ողբն ու

արտասուքը կսկծացնում էին նրանց, բայց չէին սարսափեցնում։ Վրէժխնդրութեան կրակով վառուած՝ նրանք դեռ շատ անգամ կարողացան նեղը ձգել տաճիկներին, շատ յաղթութիւններ տարան։ Բօցարիս, Կանարիս, Միաուլիս դիւցազները իրենց փայլուն քաջագործութիւններով դարձան Թիւրքերի սարսափ և քաղաքակիրթ աշխարհի հիացման առարկայ... Միսօլունգիի յիշատակելի ճակատամարտը վերջին յուսահատական ճիգն էր։ Մօտ 15,000 յոյն բնակիչներ, որոնցից մօտ 6,000-ը զինավարժ, ամրացան իրենց վերջին ապաստանում— Միսօլունգի, որ և պաշարուեց Իբրահիմ փաշայի զօրքերով։ 8 ամսուայ հերոսական դիմադրութիւնից յետոյ՝ բերդն ընկաւ ուժասպառ... և Միսօլունգիի անկման ողբերգը կսկծալի շառաչով անցաւ քաղաքակրթուած աշխարհի վրայից, ցնցեց յունասէրների և ազատութեան բոլոր բարեկամների սիրտը։ Ապաստանուածներից մօտ 10,000 հոգի խողխողուեցին, իսկ կենդանի մնացածները վաճառուեցին որպէս գերիներ...

Անցաւ մի տարի, ծանր, յուսահատ, մահաշունչ տարի, երբ սովը՝ միացած թշնամու աննկարագրելի անգթութեան հետ, անխնայ կոտորում էր յոյներին։ Վերջապէս բախտը ժպտաց։ Փայլեց յուսոյ ճառագայթը Անգլիայից, ուր կառավարութեան ղեկը անցել էր այդ միջոցին ազատամիտ Կաննինգի ձեռքը։ Նա հրաժարուեց մետերնիխեան քարացած ու մահաբեր ֆօրմուլներից և որոշեց միջամտել ի նպաստ յոյների... Անգլիային միացաւ Ֆրանսիան, և երկու պետութիւնները շտապեցին համաձայնութեան գալ Ռուսաստանի հետ (վախենալով մի գուցէ նա միայնակ միջամտէ) ու երեքով ստորագրեցին 1827 յուլիս 6 Լօնդօնի դաշնագիրը, որ առաջին քայլն էր դէպի Յունաստանի անկախութիւնը։ Թիւրքիան Աւստրիայի աջակցութեան

վրայ յենւելով՝ յետ մղեց դաշնագիրը, և մի քանի շաբաթեւայ ապարդիւն բանակցութիւններից յետոյ, երեք պետութիւնների նաւատորմերը երևացին Ն ա վ ա ր ի ն ի առջև, ուր գտնւում էր Թիւրք-եգիպտական միացեալ նաւատորմը։ Պատերազմը երկու ժամ միայն տևեց և վերջացաւ Թիւրքերի լիակատար պարտութեամբ։ Կատաղեց սուլթան Մահմուդը և մի մոլեգին հրովարտակով խաչակրաց արշաւանքի կոչեց բոլոր հաւատարիմ մուսուլմաններին՝ ընդդէմ գեավուր պետութիւնների և մանաւորապէս ընդդէմ Ռուսիայի, որ սուլթանների մահացու թշնամի էր դիտւում։

Նիկոլայ կայսրի ուզածն էլ հէնց այդ էր։ Ժամը յարմարագոյնն էր՝ արշաւելու Թիւրքի դէմ։ 1828-ին ռուսաց զօրքի մի մասը անցաւ Պրուտ գետը և գրաւեց Մօլդավ-Վալախիան։ Միւս մասը ուղղւեց դէպի Էրզրում, նւաճելով մի շատ քաղաքներ։ Դիւանագիտութիւնը կանգնեցրեց շտապով Ռուսիոյ յաղթական ընթացքը և ստորագրել տւեց Ադրիանուպօլսի դաշնագիրը (1829 թ.), որով Մօլդավ-Վալախիան մնում էր սուլթանի գերիշխանութեան տակ և ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ։ Դրանից առաջ Սերբիան ևս Ակկերմանի դաշնագրով 1826 թ.) ճանաչւել էր իբրև կիսանկախ մի երկիր տաճկական գերիշխանութեան տակ։ Ամբողջ Տաճկաստանը բաց էր մնում ռուսական ազդեցութեան համար, և այդ էր ռուսաց զօրքի ամենափայլուն յաղթանակը։ Ցարը այնուհետև տ է ր էր Արևելքում… Նրա ճանկերի մէջ անդարձ կաշկանդւել էր Թիւրքիան, շնորհիւ պատերազմական ահագին տուրքերի, որ նա պարտաւորւել էր վճարել Ռուսիային և որ երբէք չպիտի կարողանար հանգցնել։ Ռուսաստանի հովանաւորութեամբ՝ Բալկանեան քրիստոնեայ ազգութիւնները գտնւում էին արդէն ազատագրութեան կէս-ճանապարհին…

Յունաստանի անկախութիւնը այժմ կատարուած իրողութիւն էր։ Սկզբներում մի առժամանակ ռուսական ինտրիգները անիշխանութեան մատնեցին երկիրը, բայց վերջապէս 1832-ին Բաւարական իշխան Օտտոն I հաստատուեց եւրոպական համաձայնութեամբ իբրև թագաւոր անկախ Յունաստանի։ Այդպէս յարութիւն առաւ մահուան ճիրաններում գալարուող դարևոր ստրուկը։ Այդպէս ազատուեց՝ նոր կեանք գրկելով գիտութեան, արուեստի ու փիլիսոփայութեան նախահայրենիքը — ազատուեց՝ ահռելի փորձութիւնների բովից անցնելով, անդուլ, յուսահատ պայքարից, շարունակական արիւնհեղութիւններից յետոյ...

„ԴԷԿԱԲՐԻՍՏՆԵՐԻ" ՑՈՅՑԸ

Ռուսաստանն ևս ազատ չմնաց ֆրանսիական գաղափարների „վարակումից": Նրա միահեծան պետերը — սկսած Պավէլից — կատաղօրէն, մի տեսակ բնազդային գարշանքով կռուեցին այդ վարակիչ ու ահաւոր գաղափարների դէմ։ Չնայեաց, սակայն, բռնապետութեան անհաշիւ կաշկանդումներին, ցենզուրական ու սահմանային ամենախիստ հսկողութիւններին՝ ըմբոստացման հոսանքը կամացուկ սահում էր դէպի ցարական ինքնիշխանութեան ամենաամուր միջնաբերդերը, նա թափանցում էր զ օ ր ք ի մ է ջ։ Զօրքը վարակուեց հէնց հականապօլէօնեան արշաւանքների միջոցին։ Ռուս զինուորական առաջնորդներից ոմանք — առաւելապէս զգայուն ու խոհուն սպաներ — բաւական ժամանակ մնալով ֆրանսիական հողի վրայ, շփուելով յեղափոխականօրէն մշակուած զինուորականների հետ, վերադարձան հայրենիք՝ իրենք ևս „մշակուած" ու վերածնուած։

Եւ ահա 1815-ից սկսած՝ հիմնւում են Ռուսաստանում մի շարք գաղտնի ընկերութիւններ, նպատակ[դնելով՝ յեղաշրջել միապետական կարգերը։ Նրանք կազմւում են գլխաւորապէս զինւորականներից և կրում են այլ և այլ անուններ. „Հարաւային“ և „Հիւսիսային“ ընկերութիւն, „մալօրոսական“, „կովկասեան“ ընկերութիւն, „կանաչ լամպի“, „ազատ այգեպանների“ ընկերութիւն ևայլն։ Կատարւում էին այդտեղ ևս մի շարք խորհրդաւոր արարողութիւններ (երդում ևայլն), ինչպէս Իտալիոյ ու Ֆրանսիայի կարբօնարիների և Գերմանիոյ Tugendbund-ի մէջ։

Ամենանշանաւորը եղաւ „Փրկութեան դաշնակցութիւնը“, որ հիմնւեց 1817-ին և հետզհետէ աճեց ու ճիւղաւորւեց։ Նրա հոգին էր մի կատաղի և հերոսատիպ զինւորական—Պ է ս տ է լ։ Նա եղել էր Պարիզում, տոգորւել էր հրաբխային մայրաքաղաքի շունչով, իւրացրել էր „Մարդկային Իրաւունքների“ աւետարանը։

Գաղտնի ընկերութեան մէջ էին մի քանիսը ռուս հասարակութեան այն ժամանակւայ աստղերից. Մուրավիօվ-Ապօստոլ, իշխան Տրուբեցկոյ, Բեստուժեվ, գեներալ Օրլօվ, Ռիլէյէվ և ուրիշներ։ Ն պ ա տ ա կ ն է ր՝ հաստատել սահմանադրութիւն, հռչակել քաղաքացիների հաւասարութիւն օրէնքի առաջ, ազատել գիւղացիներին ճորտական կարգերից ևայլն։ Միջոցների մէջ վարանում էին, բայց ի վերջոյ ընդունեցին, որ միակ ու գերագոյն միջոցն է՝ բ ռ ն ի յ ե ղ ա փ ո խ ո ւ թ ի ւ ն։ Ժողովների մէջ հնչում էին ամենաարմատական նշանաբաններ. „կեցցէ՛ հանրապետութիւն, կեցցէ՛ ժողովուրդը, կորչի՛ն դասակարգերի խտրութիւնները, կորչի՛ ազնւականութիւնը“ ևայլն։ Ոմանք փառաբանում էին տերրօրը և առաջարկում էին անձամբ սպանել Թագաւորին։ Բանակի մէջ դժգոհութիւնը ահագին էր տիրա-

պետող կամայական ռէժիմի հանդէպ... և շատերը այդ զինւորականներից ղեկավարւում էին անձնական վրէժխնդրութեամբ։

Ուշադրաւ են առաջին ռուս յեղափոխականների „սահմանադրութեան“ նախագծերը։ Մինչդեռ Նիկիտա Մուրավիօվ առաջարկում էր վերակազմել Ռուսաստանը ֆ է դ է ր ա տ ի վ, դաշնակցական հիմքերի վրայ, բաժանելով ահագին կայսրութիւնը 15 ինքնօրէն և ինքնավար շրջանների (մէկը՝ Կովկաս), — Պէստէլ, ընդհակառակը, գտնում էր Ռուսաստանի ուժն ու ապագան ամենախիստ կ ե ն տ ր օ ն ա ց մ ա ն մէջ, ուր նրա կարծիքով պէտք է իշխէր տիրականօրէն ռ ո ւ ս տարրը և բոլոր անհաշիւ ազգութիւնները պէտք է ձուլւէին նրա մէջ... մի բան՝ որ Պէստէլ համարում էր ձեռնտու նոյն փոքրիկ ազգութիւնների համար։ Եւ խրոխտ զինւորականի կազմած նախագիծը հրահանգում էր ապագայ կենտրօնական իշխանութեանը՝ „իսպառ ռուսացնել“ ոչ-ռուս ցեղերը *)...

Կովկաս, Ֆինլանդիա—նոյնպէս պէտք է ռուսացւէին, Պէստէլի ծրագրով։ Լեհաստանը միայն բացառութիւն էր կազմում այդ արտառոց ծրագրի մէջ։ Լեհաստանը երկար դարեր եղել է հզօր ու անկախ մի պետութիւն և այդ պատճառով Պէստէլ խնայում է լեհերին ու թելադրում է, որ վերածնւող ռուս ժողովուրդը վեհանձնօրէն անկախութիւն պարգևէ Լեհաստանին...

Այդ ծայրայեղ կենտրօնացման դօգմը և այդ կոպիտ անտարբերութիւնը դէպի մանր ազգերի իրաւունքները՝ այսօր ևս, տարաբախտաբար, շեշտւում են ռուս յեղա-

---

*) Տես Գաղտնի ընկերութիւնները Ռուսաստանի մէջ XIX-րդ դարի առաջին քառադարեակում։ Հրատ. Պետերբուրգ (ռուսերէն), 1907 թ.։

փոխական բանակի (սոցիալ-դեմոկրատիայի) որոշ շարքերում *)։

Բոլոր միւս խնդիրներում Պեստել խիստ դեմոկրատ, արմատական էր և սիրում էր հոլովել ռոբեսպիեռական ֆրազներ։ Նա մանաւանդ դէմ էր ամեն տեսակ դասային առանձնաշնորհումների. „բոլոր մարդիկ պէտք է կազմեն մէկ դասակարգ“, բոլորն էլ հաւասար իրենց իրաւունքների մէջ։ Հռչակում է մասսաների ոտնահարած իրաւունքները, որոտում է հարստութեան ու ծագման արտօնութիւնների դէմ ևայլն։

Որոշուած էր առաջ բերել զինուորական ապստամբութիւնը 1826 թւի ամառը։ Պեստելի ծրագրով նա պէտք է սկսւէր Պետերբուրգում։ Հարաւի բանակը պիտի արձագանք տար։ Բայց ահա ապստամբութեան տենդային պատրաստութիւնների մէջ լուր է հասնում 1825-ի նոյեմբեր 27-ին, թէ յանկարծակի վախճանուել է ցար Ալէքսանդր I։ Վերջինը անզաւակ լինելով՝ գահը պէտք է անցնէր նրա մեծ եղբօր՝ Կոնստանդինին։ Բայց սա հրաժարուել էր յօգուտ իր եղբօր՝ Նիկոլայի։ Ժառանգական այդ խաղը անակնկալ էր երկրի համար։ Եւ ահա դաւադիր զինուորականները որոշեցին օգտուել առիթից։ Նրանք տարածեցին, թէ Կոնստանդինը յօժարակամ չի հրաժարուել թագից, այլ թէ Նիկոլայը կամայականօրէն իւրացրել է այն. և նրանք արձակեցին բանակի մէջ իրենց նշանաբանը, որ եղաւ „դեկաբրիստների“ մարտակոչը.

— „Մենք կուզե՛նք Կոնստանդինին և երդում կը տանք միմիայն նրան“։

Մի այլ, աւելի հակիրճ բանաձեւն էր՝

*) Տես այդ առթիւ՝ Մ. Վ. „Հոսանքներ“։

— „Կօնստանդի՛ն և Կօնստիտուցիա“… (Այսինքն՝ կուզենք Կօնստանդինին հետ և սահմանադրութիւն)։

Ջօրքի մէջ ջերմ ընդունելութիւն գտաւ այդ նշանակոչը, միայն… ահագին մեծամասնութիւնը չ՚ըմբռնելով բառի իմաստը, կարծում էր, թէ „կօնստիտուցիա“ ասել է՝ Կ օ ն ս տ ա ն դ ի ն ի կ ի ն ը։ Կօնստանդինը պիտի գար Վարշաւայից, ուր ընդհանուր կառավարիչ էր. և բնական էր ռուս տգէտ զինուորականութեան համար, որ իշխանի հետ գար նաև իշխանուհին, Կօնստանդինի հետ — „կօնստիտուցիան“… Այդ զաւեշտական հանգամանքը գուցէ փոքրիկ դեր չխաղաց „դեկաբրիստների“ սկզբնական աջողութեան մէջ։

Այդպիսի նշանաբաններով էր, որ գաղտնի ընկերութեան թելադրութեամբ, զօրքի մի մասը բանակ դրեց 1825-ի դեկտեմբերին մայրաքաղաքի Սենատսկայա հրապարակի վրայ։ Ծրագրուած էր՝ զինուած ցոյց սարքել։ Եւ այդ ցոյցը պիտի տար արդէն սահմանադրութիւն… Ոչ մի շատ թէ քիչ լուրջ պատրաստութիւն չէր տեսնուած այդ հսկայական ձեռնարկի համար։ Ջօրքը գնում էր ցոյց սարքելու և ուրիշ ոչինչ։ Նա գնում էր բարձրաձայն յայտարարելու՝

— Կօնստանդին և Կօնստիտուցիա…

Ռուսական պատմութեան այդ նշանաւոր դրւագի մէջ ռուս առաջին յեղափոխականները մտնեցին հարազատութեամբ նոյն ոգին, ինչ որ տեսանք նրանց հեռաւոր յետնորդների մէջ, վերջին տարիների փոթորկայոյզ անցքերում. — անվճռականութիւն, անկարողութիւն, գործնական բնազդի և բուն յեղափոխական ոգու կատարեալ բացակայութիւն։ Մի շարք պարագլուխներից և ոչ մէկը չգտնւեց վայրկեանի բարձրութեան վրայ։ Մէկը առաջարկում էր տանել ըմբոստ բանակը Պետրոպավլովսկ բերդի վրայ, մի ուրիշը՝ Ձմեռային պալատի-

մի երրորդը՝ Սենատի վրայ — և ոչ մէկն էլ այդ ձեռնարկներից չփորձեցին իրագործել։ Մայրաքաղաքի մէջ զօրքի մեծամասնութիւնը ապստամբութեան կողմն էր։ Մի քանի ժամ շարունակ թիւրիմացութեամբ յեղափոխական դարձած հազարաւոր զինուորները իրենց սպաների հետ Սենատսկայա Հրապարակի վրայ աղաղակում էին. „Կոնստանդի՛ն և Կոնստիտուցիա“ և պատրաստ էին գրոհ տալու այն ուղղութեամբ, որ ուղղութեամբ կը թելադրէին պարագլուխները։ Բայց վերջինները իրենք արդէն կորցրել էին գլուխները և չկային իսկ Հրապարակի վրայ։ (Պեստել մայրաքաղաքի մէջ չէր). այն ինչ՝ Նիկոլայը, որ բախտի բերմամբ թագաւոր էր եղել և կամենում էր ամեն գնով պաշտպանել իր թագը, ամենայն եռանդով համախմբում էր իր շուրջը հաւատարիմ զինուորականներին և պատրաստում էր հասցնելու խռովարարներին վճռական հարուածը... Եւ ընդհանուր ղեկավար Րիլէեւը, որ բոլոր գաղտնի խորհրդակցութիւնների մէջ գիտէր թելադրել իր կամքը, ոչ էլ „դիքտատոր“ նշանակուած զօրավար Տրուբեցկօյը չ՚երևացին ապստամբութեան թատերաբեմում։ Ո՞ւր էին նրանք...

Սերգէյ Տրուբեցկօյը, զարհուրելով իր մինչ այն գուրգուրած յեղափոխութեան ուրուականից, բոլորովին կորցնում է հոգեկան հաւասարակշռութիւնը, թագնւում է ընկերներից, երկար, մտամոլոր թափառում է տնից տուն, մի քանի անգամ համարեա ուշաթափ է լինում և ի վերջոյ... դիմում է գլխաւոր շտաբը, ուր զղջում է, մեղա՛յ է արտասանում և հանդիսաւոր երդումն է տալիս իբրև զինուորական՝ հաւատարիմ մնալու Նիկոլայ I-ին։

Րիլէեւ... մի վայրկեան երևում է Սենատսկայա Հրապարակի վրայ, բայց տեսնելով, որ „դիքտատորը“

բացակայ է, ինքն էլ գնում է փնտրելու նրան և այլ ևս չի վերադառնում...

Բուլատով, երրորդ պարագլուխը, որ պիտի առնէր ապստամբ գնդերից մինը իր հրամանատարութեան տակ, ամբողջ առաւօտը փնտրում է իր ընկեր Եակուբովիչին (մի այլ զինուորական հրամանատար) և չգտնելով նրան ապստամբութեան վայրում, ինքն ևս անհետանում է։ Ուշագրաւ է նրա անկեղծ խոստովանութիւնը իր նամակներից մէկում, որի մէջ ցոլում է ռուս յեղափոխականի օրիգինալ հոգեբանութիւնը.

Ես եկայ հրապարակը։ Չգիտեմ ով էր կրակողը, բայց մի երկու գնդակ սուլեցին անցան իմ մօտից։ Վերցրի կառք, սլացայ դէպի թատրօն, տեսայ հանգիստ է. անցայ դէպի Իզմայլօվսկի գունդը։ Նոյնպէս բոլորովին հանգիստ է։ Նորէն սահնակ նստեցի և եկայ տատիկիս մօտ... Չեմ յիշում, մի բաժակ գինի խմեցի, մի կտոր հաց կերայ և գնացի տուն... Առի ատրճանակ և դաշոյն և հեռացայ... Մէկ ատրճանակը դրեցի ծոցս, միւսը գրպանս։ Գալով Զմեռային պալատի առաջ և տեսնելով զօրքերը, ես սկսեցի մտքով կազմել շարժման նախագիծը։ Դիմեցի դէպի Պրէօբրաժենսկի գունդը (որ հաւատարիմ էր Թագաւորին), խօսում էի սպաների հետ.. Այդ ժամանակ տեսայ ես Թագաւոր կայսրին։ Ինձ շատ դուր եկաւ նրա արիութիւնը։ Շատ մօտիկ էի նրան, ոչ աւելի քան վեց քայլ, ունենալով հետս դաշոյն և երկու ատրճանակ։ Յիշեցի ամսի 12-ի մեր ժողովը, ուր որոշուած էր հայրենիքի բարօրութեան համար սպանել Թագաւորին։ Այժմ ես նրա մօտն էի և բոլորովին հանգիստ էի և մտածում էի, որ իմ տեղը չեմ ընկել... Չհանդիպելով ոչ մի տեղ Եակուբովիչին, ես տուն գնացի, երբ արդէն քշել էին բոլոր դաւադիրներին...

Նոյն հոգեբանութիւնն են մատնում „դեկտեմբերեան“ ապստամբութեան գրեթէ բոլոր հերոսները։

Այդպիսի պայմաններում՝ վիժումը անխուսափելի էր։ Սենատսկայա հրապարակի վրայ զօրքը սպասեց, սպասեց։

Եւ ապստամբների այդ տարօրինակ անգործութիւնից օգտուելով, Նիկոլայ I հետզհետէ աճեցրեց իր հաւատարիմների բանակը, սերտ օղակով շրջապատեց ըմբոստներին և կարճատև ու ապարդիւն բանակցութիւններից յետոյ, թնդանօթի մի քանի հարուածներով ցրուեց նրանց։ Գլխաւոր պարագլուխները կախաղան բարձրացան։

Այդպէս վերջացաւ „դէկաբրիստների“ հռչակաւոր ժեստը։ Նա ձգեց ըմբոստացման առաջին սերմերը ռուսական անապատի մէջ, և իբրև այդպիսին, ունի պատմական կարևորութիւն։ Բանակի վրայ քիչ ազդեց այդ տարապայման շարժումը։ Ազդեցութիւնը մակերեսային էր և վաղանցուկ։ Ռուսական զօրքը համարեա թէ նոյնը մնաց այն ժամանակից մինչև այսօր, գրեթէ մի դար տարածութեան վրայ... Մի դար առաջ դեռ հնարաւոր էր „թիւրիմացութեամբ“ ըմբոստացնել նրա մի խոշոր հատուածը, — այսօր այդ հնարաւորութիւնն ևս խիստ սահմանափակ է և գաղափարական Պէստէլների թիւը— գրեթէ նոյնը։ Վերջին 8 տարուայ զինուորական խլրտումները—սպորադիկ ու անկայուն—այնքա՛ն յիշեցնում են 1825-ի անդրանիկ ըմբոստացումը...

„Դեկտեմբերեան“ ցոյցը վիժեց։ Բայց եթէ անգամ աջողութեամբ էլ պսակուէր, դժուար թէ նրա կատարած յեղաշրջումը լուրջ ու յարատև բնոյթ ունենար, քանի որ նա էապէս զինուորական էր և չէր յենուած ազգաբնակութեան շատ թէ քիչ լայն մի խաւի վրայ։

Դէպքը ուժգին տպաւորութիւն գործեց Նիկոլայ I-ի վրայ, որ արդէն իսկ իր խառնուածքով բռնակալ և քմահաճ՝ այնուհետև դարձաւ մի անագորոյն ոսոխ բոլոր յեղափոխականների և ամեն տեսակ ըմբոստացման շարժումների։ Նա պիտի գնար յետագայում խեղդելու այդ շարժումները անգամ սեփական հողից դուրս —Եւրոպայում։

Միահեծան բռնակալութիւնը իր ջինջ, գոռոզ, ասիական պատկերով Թագաւորեց Ռուսաստանում—ամբողջ 30 տարի— ստեղծելով ռուսական և համաշխարհային պատմութեան ամենամռայլ, ամենադաժան շրջաններից մինը, որին ռուս լեզուն ունել է մի հակիրճ ու աղետաշունչ ածական.

— Նիկօլայեվշչինա։

ՅՈՒԼԻՍԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Ի՞նչ եղաւ Մեծ Յեղափոխութեան հայրենիքը...

*Բօնապարտի միահեծան իշխանութիւնը տապալելուց յետոյ (1815 Թ.), Ֆրանսիան ամբողջ 33 տարի, մինչև 1848-ը, ապրեց սահմանադրական միապետութեան ռէժիմի տակ։ Բուրբօնները *) վերստին հրապարակ եկան—հակայեղափոխական ու հականապօլէօնեան Եւրոպայի կամքով—և տիրեցին 15 տարի ևս։ Երկու Թագաւորներ էին դրանք, երկուսն էլ արգահատելի ոչնչութիւններ. Լուդօվիկոս XVIII և Կարլոս X։ Դրանց կարճատև տիրապետութեան ժամանակաշրջանը (1815—1830) կոչւում է պատմութեան մէջ Վերահաստատման շրջան (Restauration)։*

Խղճալի բան էր և Սահմանադրութիւնը։ Գրեթէ այժմեան ռուսական Դուման... Ընտրողական սիստեմը—ցենզաւոր, քաղաքացիների իրաւունքը սահմանափակ, կաշկանդւած. Ֆրանսիայի բախտը՝ յանձնւած էր մի կողմից՝ գոռոզ ու բռնաւոր ազնւականութեան—

---

*) Բուրբօնեան արքայատոհմը՝ որի մի ներկայացուցիչն էր 1792-ին գլխատւած Լուդօվիկոս XVI-ը։

տրին դաշնակից էր կղերը—մյուս կողմից խոշոր կապիտալի ներկայացուցիչ—բուրժուազիային: Ժողովուրդը չկար հրապարակի վրա. պարլամենտ և մինիստրութիւն գրեթէ խաղալիկ էին թագաւորի ձեռքում:

Ասես մեռել էր այն ժողովուրդը, որ 1789-ի յուլիս 24-ին ահագնադղորդ ցասումով սլանում էր դէպի Բաստիլ...

Բարեբախտաբար, այդ մասը աւելի յերևանի էր, քան իրական: Հրաբուխը չէր հանգել և պայթուցիկ նիւթերը խուլ եռում էին նրա արգանդում: Մերթ ընդ մերթ նրանք դուրս էին ժայթքում վայրկենական որոտումներով և շանթահարում այս կամ այն բռնաւորին: „Վերահաստատման“ շրջանը լի է դաւադրութիւններով ու տերրորական հարուածներով: 1820-ին, մի թամբագործ աշխատաւոր էր, որ Օպերայի մուտքի առջև մխեց իր դաշոյնը դուքս Բերրիի կուրծքի մէջ: Զոհը շնչասպառ գետին փռւեց, ահաբեկելով ամբողջ պաշտօնական աշխարհը: Թագաւորի եղբօր որդին էր, տիրող ռէժիմի սիւներից մինը: Ռէակցիան կատաղեց և ռէժիմը աւելի խստացաւ: Բայց որքան աւելի էր նա խստանում, այնքան աւելի էր բորբոքւում վրէժխնդրութիւնը ժողովրդային խաւերի մէջ. դաւերին ու մահափորձերին հաշիւ չկար: Կարբոնարիզմի ոգով սնուցած գաղտնի ընկերութիւնները մի քանի անգամ փորձ արին զինւորական դաւադրութեամբ տապալելու Բուրբոններին, բայց ապարդիւն: Տասնեակ տարիների աղէտաւոր ձախորդութիւններն ու ջարդերը շատ էին հիւծել ֆրանսիական ժողովրդին, պէտք էր տակաւին սպասել, մինչև վէրքերը փոքր ինչ կազդուրւէին:

Շատ չսպասեցին: Միապետութիւնը ինքն էր փութացնում յեղափոխութեան ընթացքը: Կարլոս X մի գեղեցիկ օր յղացաւ „պետական հարւած“, վերացրեց

մամուլի չնչին ազատութիւնը, լուծեց պարլամենտը և հրահանգեց նոր ընտրութիւն՝ աւելի ևս սահմանափակ իրաւունքներով: Իսկ դա եղաւ ազդանշան նոր փոթորկի:

1830-ի յուլիսի 27-ն էր: Տպարանական բանւորները դուրս նետւեցին փողոց և հաւա՛ր տալով, ժողովեցին բոլոր միւս արհեստների բանւորներին: Հրապարակը լցւեց ամբոխով, Պարիզը վերստացաւ հին տենդոտ օրերի կերպարանքը: Պատնէշները, բարիկադները բարձրացան փողոցներում: Ուսանողներ և բանւորներ միացան ազատարար կռւի մէջ: Արհեստագիտական դպրոցի աշակերտներն էին ղեկավարում բարիկադների կառուցումը: Զօրքը կանգնեց ամենուրեք, հրատարակւեց պաշարման վիճակ: Կռիւը կատաղի էր: Ժողովուրդը կոտորւում էր, բայց միշտ աւելի և աւելի էր աճում պատնէշների շուրջը: Ի վերջոյ ամբոխի միահամուռ ու մոլեգին գրոհի առջև՝ զօրքերը յետ նահանջեցին: Ապստամբները խուժեցին զօրանոցների մէջ, գրաւեցին զինարանը և պարզեցին քաղաքային տան վրայ եռագոյն դրօշը:

Արգահատելի միապետը, ապաստանած Պարիզից դուրս, *St. Cloud*-ի մէջ, յորդորում էր մինիստրներին, կառավարութեանը՝ պինդ կենալ և բոլոր միջոցներով ճնշել ապստամբութիւնը: Երբ, սակայն, ժողովուրդը իր յարաճուն թափով ու մոլեգնութեամբ նեղը ձգեց արքային, սա բռնեց զիջումների ճանապարհը, հրաժարեցրեց յետադէմ մինիստրութիւնը, բայց արդէն ուշ էր և իր կեանքը փրկելու համար, Կարլոս X, վերջին անժողովրդական Բուրբոնը, փախուստ տւեց Անգլիա— բոլոր նեղեալների գերագոյն ապաստանը: Նրա տեղ թագաւորեց Օրլէանեան իշխան Լուի Ֆիլիպպ, որ ձևացաւ սկզբում ազատամիտ ու ժողովրդասէր, սակայն դէպքերը ցոյց տւին յետագայում, որ մէկ բռնաւորը արժէ միւսին:

Երեք օր տեւեց այդ փառահեղ ապստամբութիւնը (26—29 յուլիս 1830 թ.), որի մէջ ժողովուրդը 504 հոգի զոհ տուեց։ Պարիզի Բաստիլեան հրապարակի վրայ ուղեւորը կը տեսնէ այսօր մի բարձր, հոյաշէն սիւն — Յուլիսեան Սիւնը (*La Colonne de Juillet*) — որ կառուցուած է ի յիշատակ այդ արիւնոտ ապստամբութեան, 504 զոհերի ընդհանրական դամբարանի վրայ...

Բարրիկադի կառուցումը Յուլիսեան օրերի մէջ

կարմիր յորձանքը իր պարիզեան մայր-աղբիւրից վերստին ուղղուեց դէպի հարեւան ու հեռաւոր երկիրները, „վարակելով“ ամենուրեք, յարուցանելով նոր ցնցումներ ու ընդվզումներ... Բելգիան անմիջապէս ձայնակցեց Պարիզին։ „Սրբազան դաշնակցութեան“ կառուցած արհեստական շէնքը պիտի փլէր ճակատագրական անհրաժեշտութեամբ։ Բռնակալութեան լուծը ծանր էր

գալիս բելգիացիներին մանաւանդ այն պատճառով, որ իշխողները միանգամայն օտար էին հպատակներին՝ իրենց լեզուով, կրօնով ու շահերով։ Մտքերի խմորումը սաստկացաւ Պարիզեան անցքերի ազդեցութեան տակ և կամաց-կամաց վերածուեց բացարձակ ապստամբութեան։ Սակայն ութ տարուայ արիւնհեղութիւններից յետոյ միայն՝ Բելգիան կարողացաւ, վերջապէս, Ֆրանսիայի աջակցութեամբ անջատուել Հօլլանդիայից և կազմակերպուել իբրև անկախ պետութիւն։

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելի ողբերգական է Լեհաստանի ազատութեան կռիւը։ Մինչդեռ Բելգիան ապստամբելով՝ թօթափեց իր վրայ ծանրացած օտար լուծը, Լեհաստանը կորցրեց իր ինքնավարութեան վերջին մնացորդն էլ։ Մայրաքաղաք Վարշաւայում պատրաստւում էր կարբոնարիզմի մեթօդով մի ընդարձակ ու ահաւոր դաւադրութիւն, ուր մասնակից էին բարձրաստիճան լեհեր՝ գեներալներ ու գնդապետներ, պրոֆէսորներ ու համալսարանականներ. ազատ Լեհաստանի տենչը վառել, բորբոքել էր ամեն դասակարգի լեհ հայրենասէրներին՝ սկսած հարուստ ազնուականից մինչև աղքատ գիւղացին։ Հայրենասիրական բուռն յափշտակութեան մէջ ոմանք երազում էին յետ նուաճել Լեհաստանի երեք մեծ բաժինները, միանգամայն պատերազմ յայտարարելով Ռուսաստանին, Աւստրիային ու Պրուսիային։ 1830-ին ժողովրդական յաղթանակը Պարիզում և եռագոյն դրօշի ծածանումը Վարշաւայի ֆրանսիական հիւպատոսարանի դրան՝ ելեկտրականացրին լեհ ազգաբնակութիւնը (Յունաստանի շարժումներն ևս մեծապէս խրախուսել էին լեհերին)։

1830 թ. նոյեմբեր 29-ին Վարշաւան բռնկեց՝

„Կեցցէ՛ Լեհաստանը“ որոտընդոստ գոչիւններով։ Մեծ իշխան Կոստանդինը գաղտագողի փախուստ տուեց. մի շարք լեհ գեներալներ, որ դաւաճանել էին հայրենիքի դատին, խողխողւեցին ապստամբների ձեռքով *)։ Տեղի ունեցան մեծ ճակատամարտներ։ Մի քանի օրից յետոյ Վարշաւան ազատ էր, լեհերի ձեռքում, նրանց ժամանակաւոր կառավարութեան տակ։ Աւա՜ղ։ Բախտը մի վայրկեան միայն ժպտաց Լեհաստանի զաւակներին։ Կատաղեց գոռոզ ցարը (Նիկօլայ I) և 120,000 զօրք թափեց Վարշաւայի վրայ պատժելու համար յանդուգն լեհերին։ Սկսւեց մի զարհուրելի, անհաւասար մենամարտ... չորս միլիօն բնակիչ ունեցող երկիրը՝ հսկայական Ռուսիայի դէմ։ Եւրոպական միջամտութեան և մասնաւորապէս Ֆրանսիայի վրայ էին դրել լեհերը իրենց յոյսը. բայց Եւրոպան ձգեց նրանց բախտի կամքին... Ուօտ 10 ամիս տոկունութեամբ կռւելուց յետոյ՝ Վարշաւան անձնատուր եղաւ Պասկեվիչին։

Այնուհետև սկսւեցին ահռելի հալածանքներ ըմբոստ լեհերի դէմ։ Լեհական ինքնավարութեան հետքն անգամ չմնաց։ Ազգային զօրքը ջնջւեց։ Ազգային համալսարանը փակւեց, կառավարութեան կենտրոնը փոխադրւեց Վարշաւայից — Պետերբուրգ։ Մի քանի խոշոր արտօնութիւններ, որ զիջել էր Ալեքսանդր I, չքա-

*) Ո՞ւր չեն եղել Վասակները... Ուղևորը կը տեսնէ այսօր Վարշաւայի գեղեցիկ հրապարակներից մէկում մի սև ու հոյակապ սիւն, որի մօտից ամեն մի ազնիւ լեհ անցնում է գարշանքով։ Ռուս կառավարութիւնը կառուցել է այն՝ ի յիշատակ իր հաւատարիմ լեհ ծառաների... Սրան վրայ արձանագրւած են անունները այն նշանաւոր լեհերի, որոնք ազգային ապստամբութեան միջոցին անցել են թշնամի բանակը, դաւաճանելով հարազատ ժողովրդին։

ցան, և Լեհաստանը դարձաւ ռուսական մի նահանգ։ Ապստամբներից շատերը կախաղան բարձրացան, ուրիշները խումբ-խումբ աքսորուեցին դէպի Սիբիրի խորքերը և այնտեղ՝ սառնաշունչ ամայութեան մէջ յաւիտեան կաշկանդուած՝ հնչեցրին իրենց յուզիչ հայրենասիրական ողբը... Ուրիշներն էլ փախուստ տալով հայրենիքից՝ ցիր ցան եղան արևմտեան երկրներում, երգեցին յեղափոխութեան գաղափարն ու ազգերի վերածնութիւնը, երգեցին իրենց անմոռանալի, նւիրական յանկերգը՝ „Դեռ կորած չէ՛ Լեհաստանը“...

IV

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Դասակարգերի կռիւ. — Բլանկի եւ բլանկիզմ. — Հանրապետականներ եւ սոցիալիստներ. — Լամարտին. — Երկրորդ հանրապետութիւն. — Ազգային արհեստանոցների պատմութիւնը. — Բուրժուազիա եւ պրոլետարիատ. — Յունիսեան ջարդեր. — Ռէակցիա եւ նորէն միապետութիւն. — Նապոլէոն III. — Ապստամբութեան հրդեհը Գերմանիայում եւ Աւստրիայում. — Ազգային շարժումը Ունգարիայում. — Ցէլէնէի եւ Կօշուտ. — Ռէակցիա եւ արիւն. —

Հաստատուեց Յուլիսեան միապետութիւնը։ „Աստուծոյ ողորմութեամբ և կամօք ժողովրդի“, Լուի Ֆիլիպ եղաւ Ֆրանսիայի թագաւոր և խոստացաւ յարգել սահմանադրական իրաւունքները։ Ոչ մի խոստում, սակայն, որքան էլ նա հեղինակաւոր ու անկեղծ լինէր, չէր կարող խաղաղացնել ալէծուփ Ֆրանսիան, նրա մշտաբորբոք մայրաքաղաքը, ուր օրըստօրէ շեշտւում էր դասակարգերի հակամարտութիւնը և ուր արդէն սպառնական գլուխ էր բարձրացրել նոր իդէալներ ու նոր կեանք աւետող սոցիալիզմի ուրուականը։

Բուն ժողովրդական թագաւորը խիստ հազուագիւտ մի երևոյթ է, եթէ չ՚ասենք անհնարին։ Թագաւորները յենւում են սովորաբար այս կամ այն „բարձր“ դասակարգի վրայ, պաշտպան կանգնելով հզօրներին՝ ընդդէմ թոյլերի։ Նրանք երբեմն աջողում են այս կամ այն գործով կամ խոստումով հմայել ժողովրդային ընդհանրութիւնը, բայց և վաղ թէ ուշ դաւաճանում են նրա շահերին։

„Յուլիսեան միապետութիւնը“, ունենալով հանդերձ յեղափոխական ծագում, շատ շուտ յարմարւեց միահեծան բռնապետութիւնների տրամադրութեան, մօտեցաւ կամաց-կամաց աւստրիական, մետերնիխեան ռեժիմին, որ այն ժամանակ — „Սրբազան Դաշնակցութեան“ օրերից ի վեր — տոն էր տալիս ամբողջ եւրոպական ցամաքին, մօտեցաւ միւս կողմից՝ Եկեղեցուն։

Ֆիլիպ Օրլէանեան որոշել էր — գէթ խոստացել էր — յենւել ազատամիտ, վօլտէրապաշտ բուրժուազիայի վրայ (բուրբօնները յենւել էին ազնուականութեան ու կղերի վրայ), — ժխտեց սակայն շատ շուտով իր ծագումն ու տիտղոսները։ Վօլտէրեան *) հովերը չքացան հետզհետէ սահմանադրական կառավարութեան մէջ, կաթօլիկ եկեղեցին վերստացաւ իր նախկին հմայքը, եզուիտները նորէն յանդուգն հրապարակ ելան և ուզեցին իրենց ձեռքն առնել համալսարանն ու կրթական գործը։

Արատաւոր էր և ընտրական սիստեմը։ Նա ըստ առաջնւոյն ցենզաւոր էր, ընտրում էին և ընտրւում ունևորները, առանձնաշնորհեալ տարրերը. ընդամենը 200,000 ընտրողներ կային ամբողջ Ֆրանսիայում, և պարլամենտը — մի սոսկ խաղալիկ նրանց ձեռքում։

---

*) Ապաստուած, կրօնի խնդիրներում ազատախոհ։

Նախարարապետը, կառավարողը Գ ի զ օ՛ն էր, մի հռչակաւոր պատմագիր, պահպանողական մտայնութեան տէր։

Կռիւը նորէն բորբոքւեց։ Կռիւ էր կուսակցութիւնների—որ և կռիւ էր դ ա ս ա կ ա ր գ ե ր ի։ Բուր-

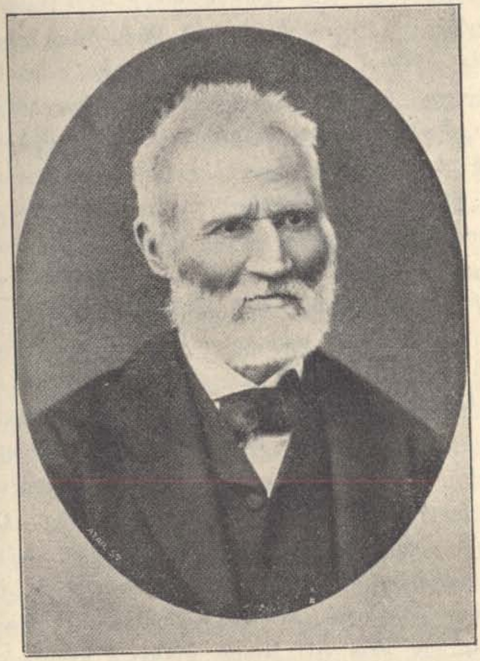

Բ լ ա ն կ ի

ժուազական ազատամտութիւնն ևս (լիբերալիզմ), ինչպէս տեսանք, վերջին խօսքը չէր ընկերային էվոլիւսիոնի, տնտեսական կեանքը, գիտութիւնն ու գրականութիւնը առաջ էին բերել նոր, աւելի թարմ ու արմատական հոսանքներ։ Մինչդեռ հանրապետականների մի մասը—

համալսարանականներ, ժողովրդային մտաւորականութիւն, ինտելիգենցիա — երազում էին 1793-ի ռոբեսպիէռեան հանրապետութիւնը, կազմակերպւում էր միւս կողմից բուն ընկերվարական կուսակցութիւնը իր յատուկ կերպարանքով և սկսում էր գործօն դեր խաղալ հասարակական և քաղաքական կեանքի մէջ։ Այդ կեանքը առաջադիմել էր Բաբեօֆի և Սէն-Սիմօնի օրերից ի վեր։ Սօցիալիզմը իջնում էր երազների ամպերից, մտնում էր կամաց կամաց կեանքի իրական մտահոգութիւնների աշխարհը։ Քանի՛ գործադուլներ ու խլրտումներ արդէն իսկ տեղի էին ունեցել բանւորական, գործաւորական աշխարհի մէջ, 1830 թւականից մինչև 1840-ը։

Յեղափոխական պրօպագանդը վերստին թափ էր առնում պարիզեան մթնոլորտում և գաղտնի, դաւադիր ընկերութիւնները բսնում էին սունկի պէս։

Նրանց հոգին էր մի զարմանալի, հերոսական տիպ,— Բ լ ա ն կ ի (1805—1881)։

Դաւադիր-յեղափոխականի տիպն է դա, որ արևմտեան կարբօնարիզմը *) արտադրել էր բռնապետական կարգերի դէմ մղած իր ծանր պայքարի ընթացքում։

Յեղափոխական տարեգրութիւնների մէջ Օգիւստ Բլանկի այն հազւագիւտ դէմքերից մինն է, որ հերոսութեան ամենապերճ դափնիներին միացրել է մարտիրոսութեան, նահատակութեան ծանր խաչը։ Բաւական է յիշել, որ նա մօտ 30 տարի բանտ է նստել... Մենք նրան հանդիպում ենք բոլոր ըմբոստ, հանրապետական, ընկերվարական շարժումների մէջ, որ բռնկւել են Պարիզում 1830-ից մինչև 1870 թւականը, մինչև արիւնոտ „Կոմմունան“։ Եւ Ֆրանսիայի բոլոր կառավարու-

*) Կարբօնարիզմի մասին կը խօսենք յետագայ գլուխներից մէկում, ուր կը գծենք Իտալական Ազատամարտի պատմութիւնը։

թիւնները մի առանձին կատաղութեամբ հալածել են Բլանկիին *) ու բլանկիստներին։

*) Մի կատաղի ու մոլեռանդ կոմմունիստ-յեղափոխական։ 22 տարեկան հասակից՝ նա շարունակ նետւում էր յեղափոխական բուռն, արիւնալի արկածների մէջ. 1827-ին, ժողովրդական յուզումների միջոցին նա մի քանի անգամ վիրաւորւեց ու բանտ դրւեց։ 1830-ից յետոյ կռւում էր անզուսպ կատաղութեամբ Յուլիսեան միապետութեան դէմ, իբրև պարագլուխ հանրապետականների։ 1839-ին մահւան դատապարտւեց, ապա վճիռը փոխարինւեց բերդարգելութեամբ, որ նա տարաւ խիստ ծանր պայմանների մէջ, դիւցազնական արիութեամբ։ 1848 ին, Փետրւարեան յեղափոխութեան օրերում, Բլանկին նորէն հանդէս եկաւ ապըստամբների առաջին շարքերում, կարմիր դր՚շակը պարզած։ Ռէակցիան յաղթանակելով՝ նա դատապարտւեց 10 տարւայ բանտարկութեան։ 1859-ին ազատ արձակւեց, բայց 2 տարի յետոյ նորէն բանտարկւեց։ 1870-ին, Բլանկին դարձեալ բարրիկադների վրայ է, կոմմունայի արիւնահեղ ապստամբութեան մէջ, դարձեալ իբրև պարագլուխ... Կրկին անգամ ձերբակալւեց և այս անգամ քշւեց հեռու աքսորատեղ, ուր մնաց մինչև 1878։ Ի վերջոյ ներման արժանանալով, նա հիմնեց իր բոցաշունչ օրգանը. „Ni Dieu, ni maître“ (Ոչ Աստւած, ոչ իշխան) անունով։ Բայց այնուհետև երկար չդիմացաւ անզուգական ապստամբի յոգնած մարմինը. Բլանկին մեռաւ յեղափոխական Ֆրանսիայի գուրգուրանքով շրջապատւած և այսօր նա հանգչում է Պէռ Լաշէզի գերեզմանատան, իր սիրեցեալ կոմմունարների աշխարհում։

Բլանկիստական կուլի մեթոդն էր՝ գաղտնի դաւադրութիւններ, փոքրամասնութեան անակնկալ հարւածներ, յեղափոխական դիկտատորութիւն... Այդ տեսակ միջոցներով էր երազում հռչակաւոր կոմմունիստը՝ ընկերվարական կար-

Ի՞նչ ասել կուզէ, Լուի Փիլիպպի կառավարութիւնը ամենից աւելի ատում ու հալածում էր բլանկիստական գաղտնի, „ստորերկրեայ“ ընկերութիւնը, որ յայտնի չէ ուր, Պարիզի ո՞ր անկիւնում, հաստատել էր իր կլուբը և այնտեղից տարածում էր իր թովիչ ազդեցութիւնը պարիզեան արուարձանների վրայ...

Մթնոլորտը ելեքտրանում էր հետզհետէ այդ գաղտնի ագիտացիայի շնորհիւ, 1848-ի փոթորիկը մօտենում էր։ Բուրժուա-հանրապետական տարրերն ևս միշտ աւելի և աւելի համակւում էին յեղափոխական տրամադրութեամբ, թէև գործում էին լէգալ, օրինական միջոցներով։ Հրապարակ նետուեց հռչակաւոր բանաստեղծ Լ ա մ ա ր տ ի ն ը, որին նոյնպէս միապետութեան աղաղակող արատները նետել էին հանրապետական շարքերը։ Լամարտինի թատերամուտը մի ցնցող իրողութիւն էր։ Իր ծննդավայր Մակոնի մէջ նա արտասանեց, ահագին բազմութեան առաջ հանդիսաւոր ու մոլեգնոտ ճառ, որով սպառնում էր միապետական կառավարութեան և նախագուշակում գալոց „փոթորիկը“։ Իր „*Les Girondins*“ մեծաշառաչ գրուածքի մէջ նա մի հզօր ու յորդառատ լիրիզմով կոչում էր և արծարծում Մեծ Յեղափոխութեան սասանեցուցիչ յուշերը...

Եկաւ 1848 թւականը, պարլամենտի մէջ հանրապետական օպպօզիցիօնը սկսեց ճառեր — համարձակ և մտրակող — ուր քննադատում էր մինիստրութեան քաղաքականութիւնը և պահանջում ռէֆօրմներ։

գերի յաղթանակը։ Աշակերտներն ու հետևողները շատ լքեցին այդ մեթօդը, որ աւելի համապատասխանում է բռնապետական ժամանակների ոգուն։ Սակայն, Բլանկիի ոգին ապրում է դեռ... յեղափոխական սինդիկալիզմի մէջ։ (Տես Մ. Վ., „Հատանքներ“)։

Ռէֆորմ ընտրողական սիստեմի — ամենից առաջ։ Այդ էր որ պիտի ստեղծէր նոր ժողովրդական պարլամենտ և պիտի վերանորոգէր Ֆրանսիան։

Ճառերից՝ որոշեցին անցնել հրապարակային ցոյցերի։ Ծրագրուեց բանկետ... Մեծ, հանդիսաւոր ճաշկերոյթ, որի շուրջը պիտի համախմբուէր ամբողջ դիմադրական բանակը և պիտի պահանջէր ընտրողական սիստեմի ռէֆորմ։

Այդ լուրն արդէն սոսկումն ազդեց կառավարութեան վրայ։ Նա որոշեց արգելել բանկետը։ Ինչպէ՞ս սակայն արգելէր... ժողովները, գումարումները վաղուց հետէ ազատ էին հռչակուած։ Այնուամենայնիւ — արգելեց։

Եւ դա եղաւ ազդանշան խռովութեան։ Ամբոխները թնդացին։ Սպառնական ու որոտընդոստ ճառեր՝ կառավարութեան հասցէին։ Բուրժուա-հանրապետական կուսակցութիւնների վարիչները չգնացին ծրագրուած բանկետին, վախենալով կոտորածից. իսկ ժողովուրդը — գնաց։ Բանուորներ, արհեստաւորներ, ուսանողներ, խառնիխուռը, առանց որևէ առաջնորդի, փետրուար 22-ի առաւօտեան, լցրին Համաձայնութեան Հրապարակը, *Place de la Concorde*, երգելով Մարսէլիէզ և գոչելով „Կեցցէ՛ Ռէֆորմը“։

Նոյն կոչերը — երկու օր յետոյ, իսկական ապստամբութեան օրը, փետրուար 24-ին։ Բլանկիստները հրապարակ ելան և վայրկենաբար բարրիկադները բարձրացան Պարիզի արուարձաններում, բանուորական թաղերի մէջ։

Կառավարութիւնը իսկոյն նետեց ապստամբների դէմ Ազգային Պահակը (*La Garde Nationale*). սակայն վերջինս, նոյնպէս դժգոհ կառավարութիւնից, նոյնպէս մշակուած ապստամբութեան գաղափարով լքում

է իր հրամանատարներին և անցնում է ժողովրդի կողմը, հնչեցնելով „կեցցէ՜ Ռեֆօրմը, անկցի՜ Գիզօ“... Տեղ-տեղ, սակայն, զօրքը դիմադրեց ապստամբներին, արիւնը հոսեց։

Բազմութիւնը, առանց որևէ դիմադրութեան հանդիպելու, սլանում է դէպի *Tuillerie*, արքայական պալատը։ Վերարտադրւում են Մեծ Յեղափոխութեան տեսարանները... Ժողովուրդը ներս է խուժում և կործանում թագաւորական գահը։ „Մա՜հ գողերին“ — լսւում է ժողովրդական ցասկոտ, ահաւոր կոչը։

Ի՞նչ է անում Լուի Ֆիլիպ... Նա էլ կրկնում է իր նախորդի, Շարլ X ի քայլերը։ Նախ յամառելով, ապա զիջելով աստիճանաբար, հասնում է այնտեղ, որ ստիպւած է լինում... փախչել. իր գլուխն ազատելու համար։ Փախչում է գաւառ, ապա երկար դարանից-դարան թափառելով, հասնում է ի վերջոյ Հավր նաւահանգիստը, ուսկից նստում է անգլիական նաւ և ապաստանում Լօնդօն։

Միապետութիւնը ջախջախւած էր... առժամապէս։ Սօցիալիստները շտապեցին օգտագործել վայրկեանը։ Նրանք գրաւեցին Քաղաքային Տունը (*Hotel de Ville*), հռչակեցին հանրապետութիւն և որոշեցին, որ ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ մտնեն մի քանիսը սօցիալիստական պարագլուխներից։ Յայտարարւեցին իբրև թեկնածուներ՝ Լուի Բլան, Ֆլօկօն և Ալբեր։

Ընդունեց այդ առաջարկը և կազմեց շուտով ժամանակաւոր կառավարութիւնը, որի մէջ մտան Լամարտին, Լեդրիւ Ռօլլէն, Արագօ և ուրիշներ։

Այդպէս վերջացաւ փետրւարեան Յեղափոխութիւնը, որ անմիջապէս ձգեց հրդեհը ուրիշ մի շարք արևմտեան ու հարաւային երկիրներ։

Երկրորդ անգամը իր ալէծուփ պատմութեան ընթաց-

քում Ֆրանսիան ջնջեց միապետութիւնը և հաստատեց դեմօկրատիկ, հանրապետական իրաւակարգ։

Երկրորդ հանրապետութեան հետ միասին, իբրև նրա անսասան, անձեռնմխելի խարիսխ՝ հռչակուեց Ընդհանուր Ձայնատուութիւնը (*Suffrage Universel*)։ Եւ դրա հիման վրայ ընտրուեց առաջին Սահմանադիր Ժողովը, որի մէջ մտան մի շարք հռչակաւոր ֆրանսիացի գրողներ ու գիտնականներ. Վիկտոր Հիւգօ, Լամարտին, Էդգար Քինէ, Լամըննէ, Թիէր, Բաստիա, Պրուդօն և այլն։

Գերակշռում էին չափաւոր հանրապետական տարրերը, որոնց պարագլուխն էր Լամարտին։ Նա հոգին էր և հանրապետական կառավարութեան։ Իր կրակոտ, քնարաշունչ ճառերով նա հմայում էր ունկնդիրներին և քարշում իր ետևից ամբողջ երկիրը։

Ի՞նչ եղաւ յետոյ...

Ամբողջ Ֆրանսիան լուռ ու մունջ ընդունեց Պարիզի հրովարտակը, որ հռչակում էր հանրապետութիւն։ Թւում էր, թէ ներքին կռիւներն ու ալէկոծութիւնները գէթ առժամապէս պիտի դադրէին. թւում էր, թէ հանրապետական ռէժիմը իր „ազատութեան, հաւասարութեան ու եղբայրութեան“ ծանուցումներով, մամուլի, խօսքի, խղճի ազատութեամբ, այլ ևս առիթ չպիտի տար դժգոհութեան ու խռովութիւնների... Սակայն ընդհակառակը՝ կուսակցութիւնները, կարծէք, այնուհետև դարձան աւելի անհաշտ և դասակարգային կռիւը ընդունեց աւելի սուր ու կատաղի կերպարանք։ Ընկերվարական կուսակցութիւնը, որ իր ներկայացուցիչներն ունէր կառավարութեան մէջ (Լուի Բլան, Ալբէր), չէր ուզում բաւականանալ լոկ քաղաքական յեղափոխութեամբ և ձգտում էր առաջ բերել սօցիալական յեղափոխութիւն, որ և միայն կարող է փոխել

հիմնականապէս աշխատաւոր դասակարգի վիճակը։ Առաջին քայլից իսկ սկսեց բաժանումն ու կռիւը հանրապետական կառավարութեան մէջ, մինչ Բլանկի, Բարբէս և այլ կարմիր յեղափոխականները մղում էին նոյն պայքարը դրսում, շարունակ աճեցնելով գաղտնի ընկերութիւնների ու կլուբների թիւը, շարունակ դիմումներ ու սպառնալիքներով անելով կառավարութեան։

1848-ի արիւնոտ անցքերն արձանագրելիս՝ չենք կարող չյիշել „ազգային արհեստանոցների“ (*ateliers nationaux*) տխուր, ողբերգական պատմութիւնը, որ կը մնայ յաւէտ իբրև անջնջելի փաստ բուրժուազական ապիկարութեան և մի պերճախօս ապացոյց, որ բանւորները միմիայն իրենցից կարող են ակնկալել իրենց դասակարգային ազատագրութիւնը։ Լուի Բլան խմբագրեց *le droit au travail*-ի (իրաւունք աշխատելու) հրովարտակը, որի համեմատ՝ „հանրապետական կառավարութիւնը պարտաւորւում էր ապահովել բանւորի դրութիւնը աշխատանքով և աշխատանք մատակարարել ամեն մի քաղաքացու“։ Անմիջապէս հրահանգւեց շինել ազգային արհեստանոցներ՝ աշխատազուրկ բանւորներին գործ տալու համար։ Դա ամենամեծ զիջումն էր, որ արեց բուրժուական հանրապետութիւնը բանւորներին։ Բայց հէնց այդտեղից է սկսւում արիւնոտ դրաման։ Ճգնաժամ էր աշխատանք չկար։ Անգործ զանգւածները մերկ ու քաղցած թափառում էին փողոցներում։ Կառավարութիւնը առ երեսս համաձայնեց պարապմունք տալ նրանց, բայց՝ փոխանակ իւրաքանչիւրին ըստ իր ընդունակութիւնների և մասնագիտութեան աշխատեցնելու, բոլորին էլ ստիպեցին հող փորել չնչին օրավարձով։ Այդ միջոցին էր, որ գաւառներից սկսեց մեծ հոսանք դէպի մայրաքաղաք։ Աշխատազուրկ բանւորների թիւն աճեց, բարձրացաւ երկու ամսւայ ընթացքում

6,000-ից մինչև 100,000։ Այն ժամանակ օրավարձը սկսեցին աստիճանաբար պակսեցնել, շատերին նոյնիսկ զրկեցին աշխատանքից. ապա և հրամայեց արձակել բոլորին ու բռնի յետ քշել դէպի գաւառները։ Բանւորները ըմբոստացան. սկսուեց մի տենդային ագիտացիա։ Սօցիալիստական պարագլուխները հրաւիրեցին նրանց դէպի ապստամբութիւն։ Ընդհարումը անխուսափելի էր։

Պրօլետարիատը՝ զինուած ոտից ցգլուխ՝ բռնեց Պարիզի ամբողջ արևմտեան քաղաքամասը. բարրիկադները բարձրացան... „Խաղաղութի՛ւն“ — մռնչաց բուրժուազական ռէակցիան, և գեներալ Կավէնեակը հրաման ստացաւ ջնջելու ապստամբներին։ Պայթեց մի զարհուրելի ճակատամարտ, որ նշանաւոր է Պարիզի արհաւիրքների պատմութեան մէջ *)։ Մի կողմից պրօլետարիատը, միւս կողմից՝ ամբողջ բուրժուազական ռէակցիայի բանակը, որ երդուել էր իսպառ ոչնչացնել սօցիալիզմի ուրուականը։ Ամրացած Սէնտ-Անտուանի արուարձանում՝ բանւորները կռուեցին յամառ, մոլեգին։ Երեք օրուայ արիւնհեղութիւններից յետոյ զօրքը պաշարեց նրանց։ Եւ... սկսուեց կոտորածը, — ահռելի, մասսային կոտորած, որ յայտնի է պատմութեան մէջ „Յունիսեան ջարդեր“ անունով։ Բանւորները խմբովին մորթոտեցին կամ աքսորեցին, տասնեակ հազարաւոր պրօլետարներ ընկան բարրիկադների տակ...

Դառն, յուսահատեցուցիչ օրեր էին ֆրանսիական սօցիալիզմի համար։ Մի ծանր հիասթափութիւն պաշարեց ընկերվարականներին և բոլոր առաջադէմ տարրերին։ Սօցիալիստական պրօպագանդը գրեթէ մարեց,

---

*) Վիկտոր Հիւգօ նկարագրել է իր „Թշուառներ“ի մէջ այդ կարմիր օրերի երկու հսկայ բարրիկադները, արիւնով սրսկուած, ամէն կողմից ծակոտուած և դիակներով պատած։

նրա օրգանները խափանեցին։ Սօցիալիզմը ընկճւեց և այնուհետև երկար ժամանակ կենդանութեան նշոյլ չէր ցոյց տալիս։

Բուրժուական հանրապետութիւնը շուտով ինքն ևս խեղդւեց իր նիւթած արեան մէջ։ Ընդամ փետրւարեան Յեղափոխութեան հմայիչ բեմբասացը, Լամարտին, կորցրեց իր ժողովրդականութիւնը... Յունիսեան Ոճիրը առաջ բերեց անողոք հիասթափութեան հետ ռէակցիայի մի ուժեղ հոսանք, որ և շուտով հասաւ իր տրամաբանական վախճանին։ Ժողովրդական պլէբիսցիտով *) հանրապետութեան նախագահ ընտրւած Լուի Նապօլէօն Բօնապարտը 1851 թւին „պետական հարւածով" հռչակեց ինքզինքը թագաւոր-կայսր։ „Բօնապարտ" անունը դեռ հմայք ունէր ֆրանսիական դիւրավառ ու յափշտակւող ժողովրդի աչքում։ Սակայն, իր հզօր ազգակցի, նախկին Բօնապարտի ստւերն էր դա միայն, *Napoléon le petit*, ինչպէս որակել էր ազգային մեծ բանաստեղծը, Վիկտօր Հիւգօ։ Այնուամենայնիւ, „փոքրիկ Թագաւորը", Նապօլէօն III անւան տակ, ամբողջ 20 տարի իշխեց Ֆրանսիայի վրայ, մինչև որ Սեդանի արիւնոտ մարտադաշտում գերի ընկաւ Մօլտկէի ձեռքը և դրա հետ միասին խաւարեց ընդմիշտ միապետութեան աստղը Ֆրանսիական երկնքի վրայ...

***

Փետրւարեան Յեղափոխութիւնը գուցէ աւելի արգասաւոր եղաւ Ֆրանսիայից դուրս, իր լայն ու հզօր անդրադարձումներով։ Դա մի ճշմարիտ ուրագան էր, որ

---

*) Հանրաքւէ (ընդհանուր քւէարկութիւն և ուղղակի ընտրութիւն)։

փչեց Պարիզից դէպի արեւելք, Հարաւ ու Հիւսիս, փոթորկելով արքայանիստ մայրաքաղաքները, սասանեցնելով դարաւոր գահերը՝ Վիեննա, Բերլին, Սիցիլիա, Նապօլ, Միլան, Պրագա, Դրեզդէն, անգամ հեռաւոր Մօլդավ-Վալախիա — ամեն տեղ արձագանք էին գտնում պարիզեան խրոխտ նշանաբանները և բարրիկադային ճակատամարտները։

Ցանպատրաստից, գրեթէ առանց կազմակերպութեան, առանց գաղտնի ընկերութիւնների ու առաջնորդների՝ բռնկւում էր ժողովրդի լաւագոյն, զգայուն մասը — անգամ Հաբսբուրգեան արքայապաշտ Վիեննայում և Հօհենցօլլերնեան, պրուսսական Բերլինում։

Առաջապահը, ավանգարդը գրեթէ ամեն տեղ ինտելիգենցիան է, ուսանողները, ազատամիտ մտաւորականութիւնը, որ քարշում է իր ետևից աշխատաւորական տարրերը։ Մեծ չէ յեղափոխական բանակը, մեծ է սակայն նրա գաղափարի հմայքը և ներշնչած զարհուրանքը։

„*Es lebe die Freiheit!*" *) որոտում է ամբիոնից մի ձայն, մի երիտասարդ ուսանողի ձայն 1848-ի մարտ 14-ին Վիեննայի մէջ, և ահագին բազմութիւնը շրջապատում է ուսանողին, ցոյց է սարքում կառավարութեան դէմ։ Վերջինը, շանթահարւած արդէն պարիզեան անցքերով, չի փորձում անգամ պաշտպանելու և շտապում է տեղի տալ։ Ալիքն աճում է աստիճանաբար, մայրաքաղաքից անցնում գաւառները, չեխ, լեհ, մաջառ, իտալացի, ամենքն էլ ոտքի են կանգնում „Կորչի՛ Մետերնիխը" թունոտ, սպառնալի ճիչերով. Բարրիկադները բարձրանում են, հրդեհը միշտ աւելի և աւելի մօտենում է պալատին, թագաւորը սարսափած փախչում է և թագնւում ընտանիքով Տիրոլի մէջ... Հրա-

*) Կեցցէ՛ Ազատութիւնը։

ժարւում է Մետերնիխ, գոռոզ, ամենակարող դիքտատօրը, որ 40 տարի շարունակ պահել էր գրեթէ ամբողջ Եւրոպան իր պողպատեայ ռէժիմի ազդեցութեան տակ, հանդիսանալով բռնապետութեան ահեղ ու հանճարեղ փաստաբան։ Յեղափոխականները հռչակեցին սահմանադրութիւն, գումարեց աւստրիական Constituante-ը, Սահմանադիր Ժողովը, ընդհանուր ձայնատւութեամբ, և նրա առաջին գործն եղաւ՝ ջնջել ֆէօդալական-աւատապետական իրաւունքները։

Միւս կողմից՝ ազգային, անջատական շարժումն էր, որ ծայր տւեց Հաբսբուրգեան ընդարձակ կայսրութեան մէջ, մասնաւորապէս Ունգարիայում ու Իտալիայում։ Իտալական ազատագրութեան այդ առաջին փորձերի մէջ մենք արդէն նշմարում ենք Գարիբալդիի ու Մաձձինիի վեհ դէմքերը։ Ռէակցիան, սակայն, յաղթանակեց Իտալիայում դրակօնական միջոցներով, բայց ապստամբների այդ առաջին ճիգերը չ'անցան ապարդիւն, նրանք զարկ տւին ազգային ինքնաճանաչութեան, որը և պիտի տար իր խոշոր ազատարար շարժումները 12 տարի յետոյ...

Կանգ առնենք փոքր ինչ ունգարական ազգային շարժման վրայ, որ նոյնպէս ունեցել է իր ցնցող դրւագները, իր հերոսներն ու նահատակները։

Լիբերալիզմի համաեւրոպական հոսանքը մուտք էր գործում նաև անշարժ, յետամնաց մաջառների մէջ։ Դարերից ի վեր նրանք ենթարկւած էին Աւստրիայի, Հոբսբուրգեան արքայատոհմի ճնշող լծին։ Վիեննան կենտրօնացրել էր իր ձեռքի մէջ ամբողջ կայսրութեան կառավարութիւնը և ձգտում էր յաւերժացնել մետերնիխեան բռնաւոր խարազանը ոչ միայն սլաւների՝ չեխերի, լեհերի, ռուսինների վրայ, այլ և հզօր, լայնատարած ու ռազմասէր Մաճառստանի։ Մի բուռն գեր-

մանացիք ուզում էին բռնակալօրէն իշխել իրենցից անհամեմատ բազմաթիւ, մեծազանգւած „այլազգիների“ վրայ *)։

Թաթարածագում մաջառների մէջ ժողովուրդը միւս կողմից սաստկապէս տառապում էր իր հարազատ ու համարիւն ֆէօդալիզմից, աւատատէր ազնւականութիւնից։

Այդպիսով, Արևմուտքից եկող ազատութեան ու հաւասարութեան գաղափարները նպաստաւոր հող էին գտնում նաև Ունգարիայում։ Երևան էին եկել այնտեղ ևս գաղափարական դէմքեր, որոնք խօսքով ու գրչով արծարծում էին հայրենասիրութեան և ազատութեան հաւատամքը, ձգտում էին արթնացնել բազմամիլիոն մաջառների մէջ ազգային ինքնագիտակցութիւն և մղել նրանց դէպի նորագոյն քաղաքակրթութեան աւազանը։

Ինչպէ՜ս նման է էւօլիւսիոնի ընթացքը աշխարհի տարբեր ծայրերում, մարդկային տարբեր հաւաքածների մէջ։ Մաջառներն էլ — որ այսօր ունին ազգային լեզւով պարլամենտ, թատրոն, մամուլ ու գրականութիւն — ընդամենը մի 70 տարի առաջ զուրկ էին այդ գրական, խօսուն լեզւից, ժողովուրդը ունէր իր կոպիտ ժարգոնները, իսկ բարձր, կրթւած դասակարգերը, որոնք ամեն տեղ կոչւած են եղել մղումն տալու ազգային ինքնաճանաչութեան, ստեղծելու գրականութիւն ու շարժում — այդ բարձր դասակարգերը՝ ազնւականութիւն, բուրժուազիա՝ մեծ մասամբ գերմանախօս էին կամ իտալախօս, ամաչում էին մաջառական իրենց ծագումից, արհամարում էին իրենց գռեհիկ բարբառները։ Մաջառերէնը, նրանց աչքում, ախոռների, ծառաների լեզու էր... (Նոյն երևոյթը մօտաւորապէս միևնոյն ժա-

---

*) Այսօր էլ, միմիայն Աւստրիոյ մէջ՝ սլաւները կազմում են բովանդակ ազգաբնակութեան 3/4-ը։

մանակներում դիտուել է և Բօհեմիայի միլիօնաւոր չեխերի մօտ, որոնք այսօր նոյնպէս հասել են ազգային ինքնագիտակցութեան ամենաբարձր աստիճանների)։

Եւ ահա — ինչպէս ամեն տեղ — մաջառների մէջ ևս հրապարակ են գալիս առաջամարտիկ „ռահվիրաները“։ Նրանցից թերևս մեծագոյնն է կոմս Ստեփան Ցէչէնէի։ Նա երկար ատեն ճանապարհորդել էր Արևմուտքում, դիտել էր ազգերի, մասնաւորապէս Անգլիայի քաղաքակրթական վերելքը, մտածել էր իր սեփական ազգի ճակատագրի մասին և որոշել էր նուիրել նրա մտաւոր դաստիարակութեան մեծ գործին։ Զուտ կուլտուրական գործունէութիւն՝ առանց որևէ յեղափոխական երազների։

Ամենից առաջ ունգարացի հայրենասէրները միտք են յղանում՝ հիմնել ազգային մի Ակադեմիա (անցեալ դարու 20-ական թուականներին), որ պիտի մշակէր ու զարկ տար մայրենի լեզուին։ Դրամ էր պէտք։ իսկ ունևոր դասակարգերը՝ միանգամայն անտարբեր դէպի այդ կարգի յղացումները՝ տրամադիր չէին զոհաբերելու։ Պրեսբուրգի աւագաժողովում գաղափարական և հայրենասէր փոքրամասնութիւնը յուսահատ ճիգեր է գործ դնում՝ խորտակելու այդ անտարբերութեան սառոյցը, արտասանում է կրակոտ ճառեր, ապացուցանում է մայրենի լեզուի անհրաժեշտութիւնը։ Մէկը հռետորներից բացականչում է.

„Այդ մայրենի բարբառը, որ մեր տարբեր, առանձնայատուկ գոյութեան նշանն է աւստրիական կայսրութեան ժողովուրդների ծոցում, որ մէկն է մաջառական նախկին թագի գոհարներից, — այդ լեզուն ճանաչուած, ընդունուած է դաշինքներով, մե՛նք ենք, որ լքում ենք այն, հրաժարւում ենք նրանից“...

Մի ուրիշը, խօսելով նիւթական զոհաբերութիւնների անհրաժեշտութեան մասին, յայտարարում է.

„Երկրի մեծատանց զոհաբերութիւններով միայն հնարաւոր կը լինի հաստատել Ազգային Ակադեմիան։ Այս առթիւ պէտք է կրկնել հռչակաւոր զօրավարի խօսքերը. անհրաժեշտ է երեք բան. դրամ, դրամ և դարձեալ դրամ“,

Այս խօսքերի վրայ բարձրանում է տեղից Ստեֆան Սեչենէի.

„Պարոննե՛ր, ես չունիմ վճռական ձայն այս ժողովում, ես այս երկրի մեծերից էլ չեմ, բայց ես ունիմ հողեր. եթէ հիմնւի մի դպրոց մաճառ լեզուն մշակելու և մեր ցեղի զաւակները ազգային լեզւով դաստիարակելու նպատակով, ես կըտամ նրան իմ գոյքերի ամբողջ տարւայ հասոյթը“։

Հայրենասէր կոմսի այդ անակնկալ յայտարարութիւնը խանդավառեց ժողովը։ Գրպանները բացւեցին, ազնւական ու բուրժուա — ամենքն էլ ստորագրեցին հանգանակութեան թուղթը և քառորդ ժամու մէջ ունգարական Ակադէմիան հիմնւած էր *)։

Ազգային վերածնութեան ռահվիրան շարունակում է այնուհետև իր փառաւոր սկզբնաւորութիւնը։ Մի ուրիշ միտք է զբաղեցնում նրան Ակադեմիայի հիմնւելուց յետոյ — մաջառական թ ա տ ր օ ն ը։ Նպատակը նոյնն է — մշակել ամենից առաջ մ ա յ ր ե ն ի լ ե զ ո ւ, որ պատւանդանն է ազգային գոյութեան — և նրա միջոցով զարգացնել գրականութիւնն ու միտքը, հասցնել այն աստիճանին, որ այդ լեզուն ընդունակ լինի արտայայտելու և արծարծելու գիտական, փիլիսոփայական պրոբ-

---

*) *Hommes d'Etat de la Hongrie, Revue des Deux Mondes, 1 Août 1867.*

լեմները, թարգմանելու Շէքսպիր ու Գեօթէ, մի խօսքով, հաղորդակից անելու մաջառներին եւրոպական քաղաքակրթութեանը։

Հիմնւում է 30-ական թւականներին և մաջառ թատրօնը։ Տրւում են մայրենի լեզւով առաջին ներկայացումները։

Խոչընդոտները մեծ են հայրենասէրների ճամբու վրայ։ Երկար ժամանակ նրանք ծաղրի առարկայ են „բարձր, փափկասուն“ շրջանների մէջ։ Ցամառ աշխատանքը, սակայն, ի վերջոյ յաղթանակում է։

Ինքը „ռահվիրայն“ գրում է գրքեր ու հրովարտակներ մաջառ լեզւով։ Այդ գրքերի ու հրովարտակների մէջ նա մտրակում է հայրենի գոռոզ, ամբարտաւան ֆէօդալականութիւնը, որ ամուր կառչել էր իր դասային առանձնաշնորհումներին, խարազանում է միջնադարեան փտած կարգերը, յորդորում է ընդօրինակել Եւրոպային, պահպանելով հանդերձ ազգային առանձնայատկութիւնը, փոխ առնել Եւրոպայից թէ տնտեսական կեանքի և թէ մտաւոր առաջադիմութեան մեթօդները։

„Այլ ևս մի՛ կրկնէք, թէ աւստրիական կառավարութիւնն է պատասխանատու Ունգարիայի յետամնացութեան համար — կոչում էր նա, դիմելով իր զառամեալ, պահպանողական հայրենակիցներին։ Չկայ մի մարդկային ոյժ, որ արգելէ ձեզ՝ ապրելու, եթէ միայն դուք ինքներդ ձեզ չլքէք։ Երկրի վերածնութիւնը ձեր սեփական ձեռքերում է. այն լուծը, որ ճնշում է ձեզ, Աւստրիան չէ, այլ ձեր գօթական նախապաշարումները։ Դուք փակւում էք ձեր որդնակեր հաստատութիւնների մէջ և կարծում էք թէ դրանով պաշտպանում էք մեր ազատութեանց պալլադիօնը *), սակայն իրօք դուք

*) Palladium, երաշխիք, զօրավիգ։

պաշտպանում էք մի սուտ գերեզման։ Ձեզ լսելով, թւում է թէ Ունգարիան գոյութիւն ունի միայն անցեալի մէջ. բարձրացրէք ձեր սրտերը, այլասերուած մաջառներ, Ունգարիան չի աւարտել իր գերը, այսօր է միայն սկիզբ առնում նրա ճակատագիրը"…

Որքա՜ն ծանօթ, ընտանի են մեր ականջներին այդ առնական կոչերը։ Բոլոր ազգերի մէջ եղել են այդ պատմական վայրկեանները, ուր երկու տարբեր աշխարհներ — հինը և նորը — երկու հակամարտ հոսանքներ — պահպանողականն ու առաջադիմականը — մոլեգնօրէն բաղխուել են իրար և ծնունդ տուել հիմնական ու փըրկարար վերիվայրումների…

Հին, զառամեալ Մաջառստանի ներկայացուցիչները, ընդդիմանալով ռէֆօրմներին, եւրոպական նորոյթներին, քարոզում էին մէկ ծանօթ նշանաբան՝ extra Hungariam non est vita (արտաքոյ մաջառականութեան չիք կեանք *), որ այնքան յիշեցնում է մեր վաղեմի պահպանողականների մարտակոչը՝ „արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն", որ այնքան յիշեցնում է և ռուսական սլաւօֆիլների նշանաբանները՝ „զապադնիկների" դէմ մղած օրհասական պայքարի մէջ։

„Զապադնիկները", արեւմտեան գաղափարների ներկայացուցիչները, վերջի վերջոյ տարան յաղթանակ բոլոր երկիրներում, նաև Ունգարիայում։

Եկան նոր օրեր։ Ապստամբութիւնների, բռնի, արիւնոտ վերիվայրումների հողմը փչում էր Արեւմուտքից միշտ աւելի ուժգին ու կատաղի, թունդ էր հանում

*) Իսկ „մաջառականութիւն" ասելով, հասկանում էին ֆէօդալական հինաւուրց առանձնաշնորհումների ամբողջութիւնը։

երիտասարդ սրտերը ամենուրեք։ Մաջառ երիտասարդութիւնն ևս չգոհացաւ Ցէչէնէի և բոլոր „ազգասէր-կուլտուրականների“ փոքր ինչ դանդաղ, չափաւոր ու օրինապաշտ քաղաքականութեամբ։ Չափաւոր էր կոմս ռահվիրան թէ իր ծագման զօրութեամբ և թէ իր անհատական խառնւածքով։ Նա կուզէր, որ ունգարական հայրենիքը բարձրանար խաղաղ, աստիճանական էւօլիւսիօնով, առանց երբեք հակասելու աւստրիական-պետական օրէնքներին, նա չէր ուզում ընդհարում Աւստրիայի հետ և անհաշտ թշնամի էր յեղափոխական միջոցների։

Բայց Նրա ուզածը երազ էր, ուտօպիա էր։ Աւստրիան միահեծան բռնապետութիւն էր, իսկ ամեն մի բռնապետութիւն, իր ներքին բնոյթի զօրութեամբ իսկ, դէմ է հպատակ և մանաւանդ տարացեղ ժողովուրդների ազատ, բնականոն զարգացման ու առաջադիմութեան. Նա հանդուրժում է մինչև մի յայտնի աստիճան միայն։ Գալիս է վաղ թէ ուշ վայրկեանը, երբ միահեծանի սատրապները թումբ են կանգնում ազգային առաջխաղացութեան դէմ, իրենց անողոք veto-ն դնելով այս կամ այն ձեռնարկի կամ հաստատութեան վրայ։

Խաղաղ, անարիւն էւօլիւսիօնը անհնարին է բռնապետութեան մէջ... Մարդկային պատմութիւնը իր պարբերական և արիւնալի ցնցումներով բազմի՛ցս արդէն վաւերացրել էր այդ ճշմարտութիւնը. և ահա Նոր, մաջառ սերունդն ևս, գիտակ նոյն դառն ճշմարտութեան, հրապարակ եկաւ... արդէն ոչ թէ խաղաղ ու լէգալ էւօլիւսիօնի, այլ ըմբոստացման և բռնի յեղափոխութեան նշանաբաններով։

Ծնունդ առաւ յեղափոխական կուսակցութիւնը։ Միանգամայն հայրենասէր, ազգային և դեմօկրատ, ժողովրդական։ Նա ունէր մի շարք հուժկու, երիտասարդ վարիչներ։ Բայց Նրա ամենափայլունն և ամենայայտնի

պարագլուխն էր—Կ օ շ ո ւ տ։ Ծագումով խորվատ՝ նա մեծցել ու սնուել էր ունգարական միջավայրում և նուիրել իր ուժերը Մաջառստանի վերածնութեան։ Այդ վերջինին նա ձգտում էր յեղափոխութեան ճանապարհով։ Ունգարիան պէտք է անջատուէր Աւստրիայից և կազմակերպուէր, իբրև ուրոյն պետութիւն։ Իբրև գրող, հրապարակախօս և շնորհալի հռետոր, իբրև մանաւանդ տաք ու ըմբոստ տեմպերամենտ և ազատութեան ու անկախութեան քարոզիչ, նա արագ արագ բարձրացաւ իր ընդարձակ կարիէրի մէջ, դարձաւ ժողովրդի, ամբոխի կուռքը, գրեթէ խաւարեցրեց Ցէչէնէիի հմայքը։

Երկու գաղափարական ախոյեանները, բնականաբար, ընդհարուեցին։ Սկսուեց տենդային բանակռիւ։ Ցէչէնէի յայտարարում էր, որ Կօշուտի ծրագիրներին ինքն ևս համակրում է, ինքն ևս դաւանում է յեղափոխական առաջնորդի աւետարանը, բայց մի բան, որ խորապէս դատապարտելի է չափաւոր և պատեհապաշտ կոմսի աչքում, դա Կօշուտի քարոզի տոնն է, նրա կրքոտ ու անխոհեմ ձևը։

Իսկ ունգարական Միրաբօն պատասխանում էր·

„Ի՛նչ. մենք, ուրեմն, համաձայն ենք ըստ էութեան և միայն ձև՛ն է ձեզ զբաղեցնում։ Ի՛նչ մի՞թէ իմ յօդուածների ձև՛ն է, որ յեղափոխութեան վտանգ է ծնում Ունգարիոյ համար։ Խոստովանեցէք, որ այդ յեղափոխութիւնը—եթէ նա պէտք է պայթի—ունենալու է աւելի խորունկ պատճառներ"…

Երբ պայթեց փետրուարեան Յեղափոխութիւնը Պարիզում և տարածեց իր ալիքները հարևան երկրների մէջ, Կօշուտ անյապաղ յայտարարեց իր կուսակցութեան անունից, որ Ունգարիոյ պահանջն է ոչ թէ այս կամ այն ռէֆօրմը, այլ անջատում, անկախութիւն։ Շտապ-շտապ կազմակերպուեց ազգային միլիս, զօրաբանակ և

1848 թ. մարտի 15-ին Կոշուտ, մաջառական մի պատուիրակութեան գլուխ անցած, դիմեց Վիեննա, պահանջելով ունգարական յատուկ մինիստրութիւն, ֆէօդալական իրաւունքների վերացում, մամուլի, խօսքի ազատութիւն ևայլն: Ըմբոստ հռետորի այդ սրարշաւ թատերամուտը այնպիսի որոտընդոստ ովսաննաներով ողջունեց երկրի մէջ և այդ հանգամանքը այն աստիճան շշմեցրեց միապետին, որ սա շտապեց... զիջել: ընդունեց Կոշուտի բոլոր պահանջները, հաստատուեց շուտով մաջառ կառավարութիւն Պրեսբուրգի մէջ, կոմս Բաթեանի, իբրև նախագահ և Կոշուտ, իբրև մինիստր ֆինանսների: Դա առաջին խոշոր քայլն էր դէպի կատարեալ անկախութիւն:

Հակամարտութիւնը, սակայն, շուտով ծայր տուեց երկուսի միջև, առաջինը՝ արիստօկրատ, երկրորդը՝ ժողովրդական, դեմօկրատիկ կուսակցութեան պարագլուխ:

Ներքին երկպառակութիւնների վրայ աւելացան քիչ յետոյ և արտաքին դաւերը: Աւստրիան չէր մարսում իր ահագին պարտութիւնն ու կորուստը, բռնակալները ե՞րբ են առանց արիւնհեղութեան զիջել իրենց իրաւունքները..

Մինչ այս մինչ այն, ապստամբութեան հրդեհն անցաւ և Իտալիա, որի մի մասը պատկանում էր նոյն Աւստրիային: Ոտքի ելան և չեխերը: Վերջապէս նոյն ինքը Վիեննան թատերաբեմ էր ժողովրդական ըմբոստացումների: Ստեղծուել էր պետութեան համար մի ահաւոր ճգնաժամ: Ու նա փորձեց ազատուել հին, մաքիավելլիկ հնարքներով.. Հպատակ ազգերին իրարու դէմ հանելով: Մայրաքաղաքի մէջ հրացանազարկ անելուց յետոյ գերման յեղափոխական առաջնորդներին, կենտրոնական կառավարութիւնը ձգտեց ոտքի հանել ընդդէմ մաջառ կառավարութեան՝ խորվատներին և

հարաւային այլ սլաւներին, որոնց ազգային իրաւունք-
ները սկսել էր արդէն ոտնահարել այդ նոր մաջառ
կառավարութիւնը։ Աւստրիան ինքն ևս բռնացել էր
միշտ այդ սլաւական իրաւունքների վրայ, այժմ սակայն
նեղն ընկնելով, շռայլում էր նրանց խոստումներ և
աջողում էր դէմ կանգնեցնել մաջառներին։

Միապետութիւնը նորէն հետզհետէ ամրացրեց իր
դիրքերը, ռէակցիան քանի գնաց, սաստկացաւ. Նշանակ-
ւեցին երկու բռունցքաւոր զօրավարներ, ապստամբու-
թիւնը ամբողջ կայսրութեան մէջ խեղդելու համար։
Գեներալ Վինդիշգրէց՝ ճամբուեց զօրքով դէպի Ուն-
գարիա, Ռադեցկի՝ դէպի Իտալիա (Լօմբարդիա)։ Ֆրանց
Յօզէֆի երկու դահիճներն էլ լաւ „հունձ“ արին։ Սր-
շաւեցին Ատտիլայի պէս „խռովարար“ նահանգների
վրայ, թողնելով իրենց ետևից արիւն ու աւերած։ Պա-
շարման վիճակ յայտարարեցին ամենուրեք և սկսեցին
կոտորել։ Չեխերին շուտ հանգստացրին։ Իսկ Ունգա-
րիայում „պատժիչ բանակը“ հանդիպեց ուժեղ դիմա-
դրութեան։ Կօշուտի համար հասան փառքի, հերոսա-
կան ձեռնարկների և ցաւագին պարտութեան օրեր։ Նա
իր ձեռքն առաւ ազգի ղեկը, եղաւ դիքտատօր, ծառա-
ցաւ բռնապետութեան դէմ իրեն պաշտող ժողովրդի
հետ, կազմակերպեց Ազգային պաշտպանութեան կօմիտէ,
և իբրև նոր Դանտօն, անցաւ նրա գլուխ։ Մաջառ բանակը
հասաւ շուտով 50,000-ի։ Նա սլացաւ թշնամու դէմ,
դուրս շպրտեց պաշարող զօրքը, ազատեց մայրաքաղաք
Բուդապեշտը, նրա հետ գրեթէ ամբողջ Ունգարիան։
Ապա Կօշուտ, վրէժի ու ցասման բուռն ժեստով յայ-
տարարեց Ունգարիան, իբրև իսպառ անջատուած Հաբս-
բուրգեան միապետութիւնից, իբրև անկախ հանրապե-
տութիւն։ Պարլամենտը ընտրեց Կօշուտին—Նախագահ
և ժամանակաւոր կառավարիչ հանրապետութեան։

Ծանր էր Ֆրանց-Իօզէֆի *) կացութիւնը։ Աւան-դական մակեավելիզմը, ժողովուրդներին իրարու դէմ հանելը, divide et impera-ի յանցաւոր քաղաքակա-նութիւնը, վերջապէս սեփական, գերման-աւստրիական զօրքը չ'օգնեցին նրան, չկարողացան յաղթահարել յե-ղափոխութեան հիդրային։ Իսկ ահա տեղի ունեցաւ թատ-րոնական մի հարուած, մի արտառոց ու հրէշաւոր անա-կնկալ։ Հաբսբուրգեան միապետութիւնը օգնութեան կոչեց... ցարին։ Այն ժամանակ Նիկօլայ I-ն էր, գոռոզ ինքնակալը և յեղափոխութեան դաժան թշնամին, որի պատկերը դիտեցինք նախորդ էջերի մէջ **)... Ցարը ձայնակցեց և ռուսական 80,000 բանակը Պ ա ս կ ե-վ ի չ ի առաջնորդութեամբ ***) 1849-ի յունիս 14-ին անցաւ Կարպատեան լեռներն ու եկաւ յետ նուաճելու Ունգարիան Աւստրիայի համար։ Կռիւը այնուհետև եր-կար չտևեց։ Մաջառ զօրքի մի մասը անձնատուր եղաւ ռուսներին, Կօշուտ փորձեց բանակցել Պասկևիչի հետ, խոստանալով Ունգարիայի թագը մի ռուսական իշխանի, սակայն չ'աջողեց և ստիպւեցաւ փախուստ տալ։ Ապաս-տանեց իր մարդկանցով — Թիւրքիա։

Այնուհետև սկսւեցին կարմիր խրախճանները։ Ուն-գարական ապստամբութիւնը խեղդւեց արիւնի մէջ։ հաստատւեցին զինւորական ատեաններ, արձակւեցին մահւան դատավճիռներ, հ ր ա ց ա ն ի բ ռ ն ե ց ի ն

---

*) Այժմեան հեզի՛ ու սահմանադրական թագաւորն է, որ 40-ական թւականներում, իրերի բերմամբ, մի բռնաւոր ինքնակալ էր։

**) Տես „Դեկաբրիստների ցոյցը“, սոյն գրքի էջ 150։

***) Կովկասեան նախկին կառավարչապետն է, Ներսէս Աշտարակեցու նենգաւոր հակառակորդը, որ ճնշել էր նաև 1830-ի լեհական ապստամբութիւնը։

ունգար նախարարապետին, կախաղան բարձրացրին բազմաթիւ զինուորականներ և շատերին էլ բանտարկեցին ու աքսորեցին։ Ծերունի Ցէշէնէր, հռչակաւոր կոմս-առաքեալը, որ նախատեսել էր այդ աղէտ-

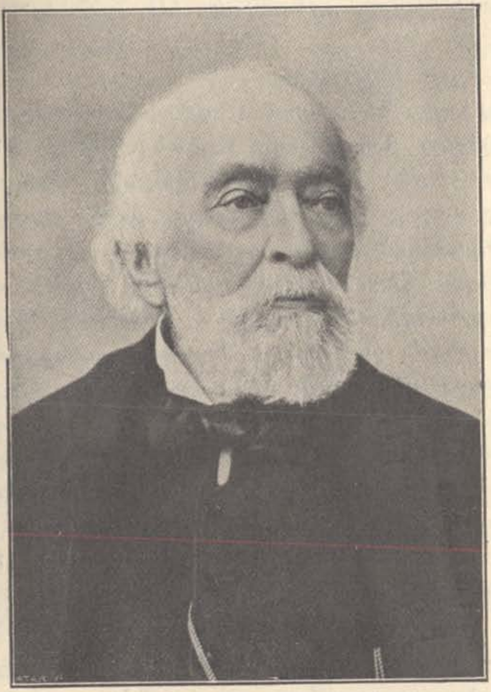

ԿՕՇՈՒԹ

ները, որոնցից ձգտել էր ազատել հայրենիքը իր երազական ծրագիրներով... Ծերունի Ցէշէնէի չկարողացաւ դիմանալ այդ սոսկալի հարուածներին—խելագարուեց և ողբալիօրէն ապրեց իր կեանքի վերջալոյսը բուժարանի մէջ...

Ահա թէ ինչպէս յաղթանակեց Վիեննայի կառավարութիւնը ցարի աջակցութեամբ։ Ահա թէ ինչպիսի սրտառուչ ձեւով գիտեն եղբայրանալ աշխարհի բռնաւորները, երբ հարկ է զսպել — մետերնիխեան արտայայտութեամբ — „յեղափոխութեան համաճարակը“…

Ի՞նչ եղաւ Կոշուտ։

Թիւրքիայից նա անցաւ Անգլիա, հաստատուեց ազատ և հիւրընկալ Լօնդօնում։ Այնտեղ յաճախ անում էր հրապարակային ատենախօսութիւններ ունգարական և ուրիշ քաղաքական խնդիրների մասին։ Մտաւ սերտ յարաբերութեան մէջ եւրօպացի նշանաւոր արմատական գործիչների հետ, մօտեցաւ ի միջի այլոց իտալական ծանօթ դաւադիր Մաձձինիին… Հիմնեցին Ջենօվայում միջազգային մի կօմիտէ, որ նպատակ ունէր շաղկապել եղբայրական միութեան մէջ՝ իտալացիներին, մաջառներին և լեհերին՝ ընդդէմ Աւստրիայի։ Վաթսունական թւականներին Կոշուտ արդէն մտերմական յարաբերութեան մէջ էր Լօնդօնի համբաւաւոր տարագիրների հետ, ռուս, լեհ, գերմանացի ևայլն։ Այդտեղ էին Մարքս, Հերցեն, Բակունին, Էնգելս և ուրիշներ։ Եւ 1864-ին, Ինտերնացիօնալի *) բացմանը, ի շարս այլ ծանօթ յեղափոխականների, մենք տեսնում ենք նաև մեծ, սգաւոր մաջառ ապստամբին, որ եկել էր իր բուռն համակրանքը ցուցադրելու բոլոր ազնիւ դատերի պաշտպաններին։

Անցան տարիներ։ Աւստրօ-ունգարական յարաբերութիւնները փոխուեցին, մեղմացան, յարաբերական ազատութեան ռէժիմի տակ — Կոշուտը, սակայն չվերադարձաւ։ Մշակեց երկու պետութիւնների միջև

*) Այդ մասին կը խօսենք յետոյ։

Ausgleich-ի սիստեմը, հաշտութեան, իրաւախոհութեան դուալիստական սիստեմը, որ շարունակւում է մինչև այսօր—Նոյն Ֆրանց-Յօզեֆ Թագաւոր-իշխանի վեհապետութեան տակ *):

Կօշուտին քանիցս հրաւիրեցին իր հայրենակիցները, քանիցս Նրան առաջարկեցին մեծ պաշտօններ կիսազատ Ունգարիայում—Կօշուտ մնաց անդրդուելի. Նա գերադասեց մնալ կամաւոր աքսորի մէջ, քան վերադառնալ դէպի մի հայրենիք, որ հաշտուել էր իր երդուեալ դահճի, Հաբսբուրգեան արքայատոհմի հետ:

Կեանքի մեծ մասը ապրեց տարագիր և մեռաւ տարագիր: 1894-ին կնքեց Նա իր մահկանացուն 92 տարեկան զառամեալ հասակում: Դիակը միայն գնաց հայրենիք: Սուգ էր հագել ամբողջ երկիրը, իր մեծագոյն զաւակի մահուան առթիւ:

Ունգարիան չի մոռանում իր Կօշուտին: Անկախութեան կուսակցութիւնը այսօր տակաւին գոյութիւն ունի մաջառ պարլամենտի մէջ և Նրանից դուրս: Նրա վարիչն է Ֆրանց Կօշուտ, մեծ հայրենասէրի որդին, որ… տարաբախտաբար, իր հօր անուան հմայքը միայն ունի և ոչինչ չի աւելացրել Նրան:

Հայրենի ժողովուրդը չի մոռանում Կօշուտին, — չի մոռանում և Հաբսբուրգեան արքայատոհմը իր ահեղ հակառակորդին: Եւ այսօր ուղևորը, որք կոխելով ունգարական մայրաքաղաքը, դիտելով բազմաթիւ ու հոյա-

---

*) Այսօր Աւստրիա և Ունգարիա ունին իւրաքանչիւրը իր պարլամենտն ու մինիստրութիւնը: Միայն երեք ճիւղերի մէջ կառավարութիւնը ընդհանուր է. այն է՝ 1) ֆինանսների, 2) Պատերազմական և 3) Արտաքին գործերի մէջ: Մէկ ընդհանուր մինիստր է վարում իւրաքանչիւրը այդ երեք ճիւղերից:

կ.պ կոթողները, զո՞ւր կը փնտրէ Կօշուտի մահարձանը։ Կը տեսնէք այն… միայն գերեզմանատան։ Վիեննան թոյլ չի տուել արձան կանգնեցնել քաղաքում և ունգարական ազնուականութիւնն ու բուրժուազիան, որ կացութեան տէրերն են և որ շատ էլ քնքոյշ չեն յեղափոխականների վերաբերմամբ—համակերպել են, գուցէ սիրով…

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ

Վիեննայի ապստամբութեան հետեւեալ օրը (մարտ 18) ալէկոծուեց Բերլինը։ Պաղ, խոհուն, ծանրաշարժ գերմանացիք առաջին անգամը նորագոյն պատմութեան մէջ դիմում էին բարրիկադների։ Ի՞նչ էր նրանց պահանջը։ Նոյնը, ինչ որ ամեն տեղ—ապրել ազատ, մարդավայել կեանքով, ազատ նախ և առաջ ֆէօդալական կաշկանդումներից։ Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը ջնջել էր նրանց, բայց դրացի և հեռաւոր երկրների մէջ դեռ կանգուն էր միջնադարեան այդ քստմնելի կառուցուածքը։

Սահմանադրութիւն, ազատ խօսք ու մամուլ, ազատ առևտուր ու արդիւնագործութիւն և ընդհանուր, ազգային միութիւն — ահա գերման յեղափոխական աշխարհի պահանջները 1848-ին։ Շարժումը չմնաց կղզիացած Պրուսիայի մէջ, նա ծաւալուեց ամբողջ Գերմանիայում, մանր ու մունր պետութիւնների մէջ և տարածեց սարսափը բազմաթիւ իշխանների վրայ։ Անողո՞ք էր նեմեզիդան։ Վսեմ, անմոռանալի, պատմական վայրկեաններ էին, երբ թագաւորանիստ քաղաքները մին միւսի ետևից անձնատուր էին լինում Յեղափոխութեանը և երբ նրանց երկչոտ հրամանատարները, ահա-

բեկուած, մի անկիւն էին փնտրում պատսպարելու իրենց յանցաւոր գոյութիւնը...

Ապստամբները, տիրանալով Բեռլինին, չուզեցին ջնջել միապետութիւնը — այդքան տակաւին չէին հասունացած գերմանացիք — բայց նրանք ուրիշ կերպ վրէժխնդիր եղան միապետից. մի օր նրանք բերին ազատութեան նահատակների դիակները, դարսեցին արքայական պալատի բակում, ապա գոռում-գոչումներով դուրս կոչեցին թագաւորին ու թագուհուն և ստիպեցին նրանց գլուխ խոնարհեցնել ի յարգանս մեռած յեղափոխականների...

Չենք ծանրանայ գերմանական այդ ցիրուցան շարժումների վրայ, որոնք ընդհանրապէս աւելի վատ էին կազմակերպուած և աւելի շուտ տեղի տուին ռէակցիայի գրոհի առջև, քան որևէ այլ երկրում։ Առաջապահը դարձեալ կազմում էր ազատամիտ մտաւորականութիւնը, կազմում էին համալսարանական տարրերը, գիտնականներ, պրոֆէսօրներ և ուսանողներ, որոնք ծրագրում էին ստեղծել, վերջապէս, Կեօրների ու Ֆիխտէի երազած գերմանական միացեալ, ազատ հայրենիքը։ Բաւական ուժեղ շեշտուած էր այդ շարժումների մէջ հանրապետական հոսանքը։ Նա ծայր առեց Ֆրանկֆուրտի հռչակաւոր պարլամենտի մէջ, ուր մի քանի հարիւր ժողովրդական ընտրեալներ—դարձեալ մեծ մասամբ յայտնի գիտնականներ ու ազատամիտ պրոֆէսօրներ *)—եկել էին մշակելու քաղաքական մի ազատ

*) Այդ շարքերում էր, ի միջի այլոց, Կարլ Ֆոխտ, մեծանուն գիտնական-փիլիսոփան, որ յետոյ մահուան դատապարտուելով, փախաւ Շվէյցարիա և իր համաշխարհային հմայքով տասնեակ տարիներ արտակարգ փայլ տուեց Ժընէվի համալսարանին։ (Մեռ. 1895 թ.)։

կազմակերպութիւն համայն գերմանական աշխարհի համար (այդտեղ պիտի մտնէին նաև Աւստրիայի գերման տարրերը)։ Դրեթէ, սակայն, ապարդիւն անցաւ այլ պատմական համագումարը, ուր արտասանեցին մի երկար շարք գեղեցիկ ճառեր, ձևակերպեցին տեսական տրակտատներ, բայց չկարողացան համաձայնութեան գալ գործնական խնդիրների շուրջը։ Երբ սկսեցին հալածանքներ Ֆրանկֆուրտի պարլամենտի դէմ, սա իր գաղտնի կոմիտէների միջոցով նիւթեց մի շարք խլըրտումներ Սաքսոնիայում, Բադէնում, Վիւրտեմբուրգում։ Սաքսոնիայի թագաւորը և Բադէնի մեծ իշխանը փախան և օգնութիւն խնդրեցին պրուսական թագաւորից։

Սակայն, Գերմանիայում ևս բռնակալութիւնը, մի վայրկեան զարհուրանք ու ճգնաժամ ապրելուց յետոյ, շուտով վերստին կազդուրւեց և դիմելով կորովի միջոցների, աջողեց խեղդել ապստամբութիւնը ամենուրեք։

Միապետութիւնը վերահաստատուեց... Բայց արդէն խոցոտուած էր, սասանուած իր հիմքերի մէջ։ Նա այնուհետև բռնեց արդէն զիջումների ճանապարհը։ Բայց մի բան, որ խորտակւեց 1848-ի յեղափոխական փոթորիկների մէջ—Գերմանիայում, ինչպէս նաև Աւստրիայում—դա ֆէօդալիզմի սիստեմն էր *)։ Այդտեղ ևս, ինչպէս 1789-ի Ֆրանսիայում, բուրժուազիան էր, որ գլուխ էր անցած յեղափոխութեան և նրա ձգտումն էր՝ ամենից առաջ ջնջել միջնադարեան աւատապետութեան տարկանոնութիւնները, խորտակել մաքսային և հազար ու մի այլ պատնէշները, որ բաժա-

---

*) Այսօր էլ դեռ գոյութիւն ունի գերման - աւստրիական աշխարհում, բայց ոչ այլ ևս իր վաղեմի զօրութեան մէջ։

նում էին ժողովուրդներին, ստեղծել ընդարձակ ու ընդհանրական մի շահաստան, ազատ սլացք հաղորդել առևտրին ու արդիւնաբերութեանը։ Վենչինները այնուհետև ահագին թռիչք արին և պատրաստեցին քայլ առ քայլ Գերմանական Միութիւնը, որ իրագործուեց 1871-ին Սեդանի և Պարիզի մարտադաշտերում, Բիսմարկեան „հրի ու երկաթի քաղաքականութեամբ“...

V

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄ

Սոցիալիզմը 1848-ի յեղափոխական մթնոլորտում. — Պրոլետարիատի կռիվը Ֆրանսիայում եւ Անգլիայում. — Չարտիզմ. — Մասսային ըմբոստացում եւ ռէակցիա. — Չարտիստական բողոքի էութիւնն ու պատմական նշանակութիւնը. — Սոցիալիզմի եւ Անարխիզմի թէորետիկոսներ. — Պրուդոն, Շտիրներ, Կարլ Մարքս. — Պրուդոնի դիրքը սեփականութեան եւ բուրժուական կարգերի հանդէպ. — Բողոք Աստուծոյ դէմ. — Մարդկութեան դարաւոր տառապանքների վրէժը. — Շտիրների բողոքը ընդդէմ բոլոր «հեղինակութիւնների». — Կոմմունիստական Մանիֆեստ. —

Սոցիալական, աւելի ճիշտ, սոցիալիստական բողոքն ևս — հնադարեան և բուրժուական արատաւոր կարգերի դէմ — շեշտւում էր հեռահեռէ Եւրոպայի գիտակից արմատական շրջաններում։ Բաբեօֆից, Սէն-Սիմոնից, Ֆուրիէ'ց Օվէնից և այլ վեհանձն առաքեալներից յետոյ շարունակում էին հրապարակ գալ այլ և այլ երկրներում ընկերվարական մտածողներ ու մարտնչողներ որ պատերազմ էին յայտարարում ընկերային տիրապետող կարգերի դէմ և միաժամանակ փորձում էին մշակել. տեսականապէս ձևակերպել աշխատաւոր և սոցիալիստ մարդկութեան իդէալները։

1848-*ի Յեղափոխութեան Նախօրեակին արդէն իսկ*

ուժեղ կերպով ծայր էր տալիս „սօցիալիստական խմորումը“։ Բլանկի, Բարբէս, Լուի Բլան, Կաբէ Պրուդօն, Մաքս Շտիրներ, Կարլ Մարքս, Էնգելս—ահա անունն՝ եր, որ այն ժամանակ արտասանում էին պատկառանքով բանւորների և մտաւորականների „ստորերկրեայ“, դաւադիր ժողովներում։ Անուններ, որոնցից իւրաքանչիւրը խորհրդանիշ էր մի ամբողջ հոսանքի, մի ամբողջ վարդապետութեան, — նոր, կարմիր, „աշխարհակործան“ վարդապետութեան...

Ֆրանսիայում — տեսանք արդէն — նոր հոսանքը իր գործօն դերը խաղաց քաղաքական վերիվայրումների ընթացքում, առաջադրեց վերջում իր ուրոյն պահանջները, պարզեց կարմիր դրօշակը և կատաղի ընդհարումներից յետոյ մարեց ժամանակաւորապէս Յունիսեան աղէտներում։

Իսկ այնտեղ, Լամանշի միւս կողմը փռւած բրիտանական մենաւոր կղզիների մէջ, ուր նորագոյն ճարտարարւեստը փթթւել էր ամենէն վաղ և ամենէն հզօր թռիչքներով և ուր նորագոյն կապիտալիզմը, գործարանային, մեքենային արդիւնաբերութիւնը ամենէն աւելի շուտ էր արտադրել իր աղէտաւոր հակասութիւնները, ուր սանձարձակ աճող հարստութիւնների հետ նոյնքան սանձարձակ աճում էր բանւորութեան զանգւածային թշւառութիւնը, — այնտեղ, Անգլիայում, բռնկւեց աշխատաւորական ամենամեծ շարժումը, իր յատուկ պահանջներով ու նշանաբաններով, իր առաջամարտիկ հերոսներով ու նահատակներով։

Նրա անունն էր — Չարտիզմ, Չարտիստական շարժում։ Նա սկսւել էր դեռ 1838-ին։ Հիմնւել էին ընկերութիւններ, կօմիտէներ, որոնք ձգտում էին մի ելք գտնել հարստահարւած բանւորութեան համար՝ կապիտալիզմի խեղդիչ ու այլասեռ

լաբիւրինթոսից։ Շա՛տ չափաւոր էր իր պահանջներով աշխատաւորական այդ անդրանիկ շարժումը, նա ուզում էր ձեռք բերել մի քանի բարելաւումներ պրօլետարիատի կացութեան մէջ, նա առաջադրում էր կառավարութեանը ժողովրդական իղձերի թուղթը, the people's Charter, *պահանջելով նրա գործադրութիւնը։ Այդ թղթի վրայ արձանագրուած էր, իբրև առաջնակարգ պահանջ ընդհանուր ընտրողական իրաւունք և գաղտնի ձայնատւութիւն։ Պէտք էր վերացնել աշխատաւոր դասակարգի թշւառութիւնը, իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ բարեփոխել քաղաքական կարգերը, վերացնել անգլիական արիստօկրատիկ Սահմանադրութիւնը և հաստատել ճշմարիտ ժողովրդապետութիւն... Այսպէս էին տրամաբանում չարտիստները։ (Նրանցից շատերը Ռօբերտ Օուէնի կողմնակիցներ էին)։*

Բուրժուազիան և լօրդերը խուլ մնացին այդ պահանջների հանդէպ, 1839*-ին պարլամենտը մերժեց անգամ քննութեան առնելու մի խնդրագիր, որ գալիս էր աշխատաւոր դասակարգից և ծածկուած էր մէկ միլիօն ստորագրութիւններով։ Այն ժամանակ աշխատաւորները դիմեցին բացարձակ ապստամբութեան և երկար ժամանակ Անգլիայի տնտեսական և քաղաքական կեանքը փոթորկւեց պարբերական խռովութիւններով։ Միթինգներ, մասսային գործադուլներ և մասսային յարձակումներ ամբողջ քաղաքների վրայ, ցոյցեր Նիւպօրտ, Բիրմինգամ և ուրիշ քաղաքներում։ Կառավարութիւնը ի վերջոյ զսպեց, պարագլուխներից մի քանիսը մահւան դատապարտւեցին, ուրիշները աքսոր։* 1848*-ին, սակայն, չարտիզմը վերսկսեց իր ագիտացիան, նորէն գործադուլներ ու մասսային ցոյցեր Լօնդօնում, Մանչեստրում, Էդինբուրգում, Գլազգօվում,—և նորէն ռէակցիայի հարւածներ։*

Աւելի քան տաս տարի սիստեմատիկ ձեւով առաջ տարեց չարտիզմը։ Զուտ պրօլետարական շարժում էր դա,—ասում է Զօմբարտ — առաջին կազմակերպւած պրօլետարական շարժումը *)։

Նախ այն պատճառով, որ աշխոյժ, եռանդուն պրօլետարներն էին կազմում՝ չարտիստների գլխաւոր խմբումները, երկրորդ՝ այն մտքով, որ նրանց առաջադրած պահանջները բղխում են ուղղակի պրօլետարիատի կենսապայմաններից։ Գլխաւոր տեղը բռնում է նրանց ձգտումը՝ բարեփոխելու հարստահարւած գործարանական բանւորների նիւթական կացութիւնը։ Արդէն այն ժամանակ պահանջ էր դրւած՝ սահմանել ժամերի *maximum*-ը (մեծագոյն թիւը) աշխատանքի համար։ Պրօլետարական է չարտիստների շարժումը և նրանով, որ կապիտալի ու աշխատանքի հակասութիւնը շատ անգամ երեւան է գալիս նրա մէջ սուր և որոշ կերպով։ „Կառավարութիւնը“, „տիրող դասակարգը“ նոյնանում են այդտեղ կապիտալիստների դասակարգի հետ։ Այդ նոյնութիւնը արտայայտւում է բնական ատելութեան մէջ դէպի ձեռնարկու տարրը, ատելութիւն, որ այն ժամանակ ամբարւած էր մասսաների ծոցում և դարձել էր մի պատերազմի կոչ։ O'Կօննօրի ճիչը՝ „անկցի՛ն թշւառականները, որոնք ձեր արիւնն են խմում, ձեր կանանց թշւառութիւնը հեշտասիրութեան գործիք են դարձնում և կշտանում են ձեր սեփական քրտինքով“—կենդանի յիշեցնում է մեզ այսօրւան պրօլետարիատի հրապարակական ժողովների ֆրազէօլոգիան։ Բարձրաձայն աղաղակը „աշխատելու իրաւունքի“ մասին մի բոլորովին պրօլետարական գիծ է. կռւում էին դեռ այն ժամանակ յանուն իրաւունքի՝ լիակատար արդիւնքն ստանալու աշխատանքից, յանուն „յաւելեալ արժէքի“, որ ձեռնարկուների գրպանն է անցնում։

Շարժումը վերջնականապէս դադար առաւ, բայց նա չ'անցաւ ապարդիւն։ Դա մի յուժկու ազդարարութիւն

---

*) Վ ե ր ն ե ր Զ օ մ բ ա ր տ, „Սօցիալիզմը և Սօցիալական Շարժումը *XIX* դարում։ Հայերէն թարգմանութիւն Մ. Վ., Հրատ. Ժընէվ, 1898 թ.։

էր Անգլիայի և ամբողջ Եւրոպայի համար։ Մի նոր վտանգ էր այդ՝ առանձնաշնորհեալ դասակարգերի հանդէպ, մի վտանգ, որ կառավարութիւնները չէին կարող հաշւի չ՚առնել... Մանաւանդ անգլիական հեռատես կառավարութիւնը, որ գիտէ առհասարակ տեղին, խելացի բարենորոգումներով առաջն առնել հանրային մեծ ցնցումների։

Ուշագրաւ երևոյթ։ Այն հեռաւոր օրերից ի վեր, բանւորական—քաղաքական շարժումներ գրեթէ այլ ևս չտեսանք Անգլիայի մէջ։ Եւ այսօր իսկ՝ սոցիալական շարժումը այնտեղ էապէս տնտեսական ու գործնական դրոշմ է կրում, trades-unions-ների հսկայածաւալ մարմինները իրենց ճնշող մեծամասնութեամբ դեռ հեռու են քաղաքական և զուտ ընկերվարական այն շեշտւած բնաւորութիւնից, որ մենք գտնում ենք ցամաքային երկրների, մասնաւորապէս Ֆրանսիայի ու Գերմանիայի մէջ *)։

Կառավարական ճնշումները չէին, որ մեռցրին չարտիզմը, այլ այն հանգամանքը՝ որ Անգլիան այնուհետև մտաւ ընդարձակ բարենորոգումների և տնտեսական անսովոր զարգացման ու բարգաւաճման մի շրջան։ Կապիտալիստական երկիրների մէջ Մեծ Բրիտանիան առաջինն էր, որ զգաց „սոցիալական խնդրի“ վտանգաւոր բնոյթը և հաստատեց գործարանային, աշխատաւորական լայն օրէնսդրութիւն, որ մի յայտնի չափով պահովում ու բարւոքում էր պրոլետարիատի գոյութիւնը։ „Ընկերային խնդիրը“ չլուծւեց, հարկաւ, դրանով, զանգւածային թշւառութիւնը չվերացաւ երկրից և այսօր

*) Պրոլետարական թոյլ ու տարտամ՝ շարժումները ծայր առին նաև Գերմանիայում, 1848—49 թւականներին, համաեւրոպական անցքերի ազդեցութեան տակ։

հետզհետէ աճում է սօցիալիզմը անգլիական բանւորութեան մէջ, բայց այդ ընդարձակ, համեմատաբար մարդասէր ու արդարամիտ օրէնսդրութեամբ Անգլիան կարողացաւ կանխել „աղէտաւոր" բռնկումները, որ կարող էին առաջ գալ կապիտալիզմի դասական հայրենիքում։

Սօցիալիզմի և սօցիալական յեղափոխութեան շատ թէ քիչ խոշոր տեսաբաններ ևս (թէօրետիկոսներ) չունեց Անգլիան։ Նրանք ծնունդ առան դարձեալ նոյն ցամաքային երկիրների մէջ, ուր դասակարգերի ներհակութիւններն ու բաղխումները աւելի ուժեղ էին և դրա հետ՝ կառավարութիւններն ու ռէժիմներն էլ չունէին բրիտանական ռէժիմի մի քանի հռչակւած առաքինութիւնները, Նրա աւանդական յարգանքը դէպի անհատի ազատութիւնը, Նրա լայն (համեմատաբար!) սահմանադրական ու ռամկավարական ոգին և Նրա զգաստ, հաւասարակշռւած, բանաւոր քաղաքականութիւնը։

Հաշւի առնելու է, անտարակոյս, նաև ազգերի տարբեր ցեղային առանձնայատկութիւնները, նրանց խառնւածքը ևայլն։

Ֆրանսիան տւեց մի Պ ր ո ւ դ օ ն, Գերմանիան — մի Կ ա ր լ Մ ա ր ք ս։

Երկուսին էլ տեսնում ենք 1848-ի փոթորիկների նախօրեակին, երկուսն էլ տենդային կերպով զբաղւած են կապիտալիստական կարգերի խարազանումով և գալոց հասարակութեան հրապուրիչ ծրագիրներով։

Երկուսը անհաշտ հակոտնեաներ են, մինը գրում է „Թշւառութեան փիլիսոփայութիւնը", միւսը (Մարքս) — ի պատասխան — գրում է շուտով „Փիլիսոփայութեան Թշւառութիւնը" (La Misère de la Philosophie). ծաղրելով ու խարանելով առաջինին։ Որքան էլ, սակայն, իր

մեծ ախոյեանին ծաղրի ենթարկէ Կարլ Մարքսը—որ յաճախ է անարդար եղել դէպի իր կարող հակառակորդները—իրողութիւնը կը մնայ այն՝ որ Պրուդոնը, չնայեած իր վրիպումներին (իսկ վրիպումներով շատ հարուստ է և Կարլ Մարքսի դօքտրինն ու տակտիկը *), մնում է ֆրանսիական և միջազգային սօցիալիզմի խոշորագոյն դէմքերից մինը։ Մարքս եղել է բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, անցել է դպրոց, համալսարան, մշակել է կուռ մտածողութեան դիսցիպլին, ձեռք է բերել փիլիսոփայական լայն աշխարհահայեացք և համակարգումի (*systématisation*) մեծ կարողութիւն. Պրուդօն եղել է մի թշուառ ինքնուս, զուրկ կրթութեան միջոցներից. բայց իր տոկուն ինքնաշխատութեամբ և արտակարգ իմացականութեամբ թափանցել է սօցիալական չարիքների արմատները և յայտարարել մի շարք ճշմարտութիւններ, որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել Ֆրանսիայի և Եւրոպայի ընկերվարական շարժման վրայ։

Զենք կանգ առնում երկարօրէն այս կարգի գնահատումների վրայ, որ դուրս են ներկայ աշխատութեան սահմաններից։

Անցեալ դարու 40-ական թւականներին երեք խոշոր դօկումենտներ, երեք ինքնատիպ, յեղափոխական աշխատութիւններ ցնցեցին ժամանակի արմատական, առաջադէմ մտաւորականութիւնը։

Առաջինը Պրուդօնի գիրքն էր Սեփականութեան մասին **), որ լոյս տեսաւ 1840-ին։

---

*) Տես երկուսի մասին ընդարձակօրէն՝ մեր „Հոսանքներ"-ի մէջ։

**) „Ի՞նչ է Սեփականութիւնը" խորագրով (*Qu'est ce que la Propriété?*)։

Երկրորդը Մ ա ք ս Շ տ ի ր ն ե ր ի հատորն էր, „Մենակը և իր Սեփականութիւնը“ վերնագրով *), որ հրատարակւեց 1845-ին։

Երրորդը հռչակաւոր „Մանիֆեստն“ էր, որ հրատարակեց Կարլ Մարքս 1847-ին։

Պ ր ո ւ դ օ ն

Երեք դէմքերն էլ—ուժեղ, կամքոտ և օրիգինալ—մարմնացած բողոք էին տիրող անիրաւութիւնների դէմ։ Մէկը—Մարքս—հիմնում էր, աւելի ճիշտ, շարունակում էր հիմնաւորել Բաբեօֆների և Սէն-Սիմօնների

*) *Max Stirner, Der Einzige und sein Eigenthum.*

հռչակած սօցիալիզմը։ Միւս երկուսը, Պրուդօն և Շտիրներ, հիմնում էին, իւրաքանչիւրը տարբեր տեսակէտով—անարխիզմը։

Երբեմն էլ դաւանում էին հեգելեանիզմ, պատկանում էին հեգելեան դպրոցի ծայր-ձախակողմեան թևին։ Իսկ Հեգելի փիլիսոփայական վարդապետութիւնը իր մի շարք ծանուցումներով հանդիսանում էր էապէս ժխտական, յեղափոխական մի աշխարհահայեացք։ Կայուն, տևական ոչինչ չկայ, ամեն ինչ ենթակայ է յարաժամ փոփոխութեան,—այսպէս էր ուսուցանում այդ վարդապետութիւնը։ Պետութիւն, հասարակութիւն, բարոյականութիւն, իրաւունք ու սեփականութիւն, կրօն ու աստուածութիւն,—մշտնջենապէս փոփոխւում ու յեղաշրջւում են, տեղի տալով նորանոր ձևերի, ծնունդ տալով նորանոր դաւանանքների։ Դա մի տեսակ փիլիսոփայական „նիհիլիզմ" էր, որ շեշտւում էր բոլոր աշխարհներում։ Nihilo—ժխտում եմ... Դա ժխտական վերաբերումն էր դէպի բոլոր գոյութիւն ունեցող „հեղինակութիւնները" *)։

Աստուած չէ ստեղծել մարդուն, այլ մարդն է ստեղծել Աստծուն—հեռո՛ւ ուրւականները... քարոզում էր Լուդվիգ Ֆօյերբախ, նա որ Շտրաուսի հետ քննում, վերլուծում էր Աստուծոյ և Քրիստոսի առեղծուածային էութիւնը՝ նորագոյն փիլիսոփայութեան և գիտութեան տւեալներով...

Պրուդօն, Շտիրներ և Մարքս ուշի ուշով ականջ էին դնում փիլիսոփայական նիհիլիզմի ռահվիրաներին և փորձում էին կիրառել այն՝ սօցիօլօգիայի, ընկերաբանութեան աշխարհում, իրենք ևս բացարձակապէս ժխ-

*) Մ. Վ. „Վերածնւող հայրենիքը"։

տական դիրք են բռնում դէպի այսպէս կոչուած „հասարակական խարիսխները“։

Ի՞նչ է սեփականութիւնը, հարցնում է Պրուդօն։ Եւ վերլուծելով նրա էութիւնը, քննելով այլ և այլ թէօրիաները, պատասխանում է.

— Սեփականութիւնը *) չի կարող հիմնուել ոչ գրաւումի, ոչ աշխատանքի վրայ, նա ոչ մի կերպ չի կարող արդարացուիլ, նա միանգամայն ապօրինի է, անբարոյական...

Պրուդօն չի կանգ առնում ամենածայրայեղ արտայայտութեան առջև և արձակում է ապշահար ժամանակակիցներին իր ցասկոտ դատավճիռը.

— „Սեփականութիւնը գողութի՛ւն է“, ասում է նա, *la propriété—c'est le vol!*

Մի ֆրազ, որ ահազանգի սթափեցուցիչ ղօղանջն էր այն ժամանակում..։

Քսան տարի յետոյ, Ֆերդինանդ Լասսալ պիտի բերան առնէ նոյն դարձուածը և պիտի կրկնէ գրեթէ հարազատ թարգմանութեամբ.

„Այսօրուան սեփականութիւնը ուրիշի վաստակ է“... *Das heutige Eigenthum ist Fremdthum!...*

Տնտեսագիտական հարցերը միայն չէին զբաղեցնում Պրուդօնին, այլ և աւելի ընդհանուր, տիեզերական կնճիռները, Աստուծոյ, ստեղծագործութեան, բարոյագիտութեան և այլն։ Եւ երկար որոճալուց յետոյ այդ խորախորհուրդ պրօբլեմները, նա մի օր նետում է այս դաժան կոչը մտածող աշխարհին.

„Աստուածը—չարիք է, ստութիւն և բռնութիւն“։

„Իմացական և ազատ մարդու առաջին պարտակա-

---

*) Խօսքը հողային և փողային, խոշոր, կապիտալիստական սեփականութեան մասին է։

նութիւնն է, ասում էր նա, դուրս քշել իր մտքից և խղճից Աստուծոյ գաղափարը։ Որովհետև Աստուածը, եթէ իրօք գոյութիւն ունի, էապէս թշնամի է մեր բնութեան։ Թող չ'ասեն մեզ այլ ևս, թէ Աստուծոյ ճամբաները անթափանցելի են։ Մենք թափանցել ենք այդ ճամբաները և կարդացել ենք այնտեղ Աստուածային անկարողութեան, եթէ ոչ չարամտութեան ապացոյցներ, գրուած արեան տառերով"։

Առաջ բերենք այդ մոլեգին և խարանող դարձուածները Պրուդօնի հարազատ լեզուով.

De quel droit Dieu me dirait-il encore: s o i s s a i n t, p a r c e q u e j e s u i s s a i n t? Esprit menteur, lui répondrai-je, ton règne est fini; cherche parmi les bêtes d'autres victimes. Pourquoi me trompes- tu? Pourquoi par ton silence as tu déchainé en moi l'égoïsme? Pourquoi m'as tu soumis à la torture du doute universel! doute de la vérité, doute de la justice, doute de la conscience, doute de toi-même. ô Dieu! Les fautes dont nous te demandons la remise, c'est toi qui nous les fais commettre: les pièges dont nous te conjurons de nous délivrer, c'est toi qui les a tendus; et le satan qui nous assiège, ce satan, c'est toi!

Nous etions comme des néants devant ta majesté invisible, à qui nous donnions le ciel pour dais et la terre pour escabeau. Et maintenant te voilà détroné et brisé. Ton nom, si longtemps le dernier mot du savant, la sanction du juge, la force du prince, l'espoir du pauvre, le refuge du coupable, et bien! ce nom désormais voué au mépris et à l'anathème, sera sifflé parmi les hommes. Car Dieu, c'est sottise et lâcheté; Dieu, c'est hypocrisie et mensonge; Dieu, c'est tyrannie et misère; Dieu, c'est le Mal.

„Ի՞նչ իրաւունքով Աստուած կ'ասէ ինձ. ս ո՛ ւ ր բ ե ղ ի ր, ք ա ն զ ի ե ս ի ն ք ս ս ո ւ ր բ ե մ։ Ստախօ՛ս ոգի—

կը պատասխանեմ ես նրան — քո տիրապետութիւնը վերջացած է. փնտրի՛ր այլ զոհեր յիմարների մէջ։ Ինչո՞ւ կը խաբես ինձ. ինչո՞ւ քո լռութեամբ շղթայազերծել ես իմ մէջ էգօիզմը. ինչո՞ւ մատնել ես ինձ տիեզերական կասկածի չարչարանքին. կասկա՛ծ ճշմարտութեան հանդէպ, կասկա՛ծ արդարութեան ու խղճի, կասկած անգամ քո վերաբերմամբ, ո՛վ Աստուած։ Այն մեղքերը, որոնց համար մենք քեզնից թողութիւն ենք խնդրում, — այդ մեղքերը դու ինքդ ես մեզ ներշնչել։ Այն որոգայթները, որոնցից աղերսում ենք ազատել մեզ, դու ինքդ ես նրանց լարել. և այն սատանան, որ պաշարում է մեզ - դու ինքդ ես։

„Մենք մինչև օրս ոչնչութիւն էինք քո աներևոյթ վեհութեան առջև, տալիս էինք քեզ երկինքն իբրև գահ և երկիրը իբրև պատուանդան։ Այժմ ահա՛ դու գահավէժ և խորտակուած։ Քո անունը, որ երկար ժամանակ վերջին խօսքն էր գիտնականի, նւիրագործումը դատաւորի, ույժը իշխանի, յոյսը թշուառի, ապաստանը մեղապարտի,— այսուհետև նա՝ մատնուած անէծքի ու արհամարհանքի՝ սուլոցո՛վ կը յիշւի մարդկանց միջև։ Որովհետև Աստուածը—դա յիմարութիւն է և վատութիւն. Աստուածը — դա կեղծիք է և ստութիւն. Աստուածը—դա բռնութիւն է և թշուառութիւն։ Աստուածը —դա ինքը յոռին է և Չարը"։

. . . .

Ein Fluch dem Götzen zu dem wir gebeten
In Winterskälte und Hungersnöthen!...

(Անէ՛ծք Աստուծուն, որին աղօթեցինք
Ձմրան ցրտերին, սովի ճանկերում)... —

Գրում էր, նոյն ժամանակաշրջանում, մի այլ թունոտ ու սկեպտիկ հանճար, գերմանացի բանաստեղծ Հայնէ, իր շանթարձակ „Ջուլհակներ"ի մէջ *)...

կարելի է երևակայել, թէ որպիսի ցնցող տպաւորութիւն էին գործում այն հեռաւոր օրերի մէջ Պրուդօնեան այդ անզուսպ ու մոլեգին շանթերը։ Հէգ, տան-

*) *Die Weber („Buch der Lieder").*

ջահար հոգիների ցաւագին պոռթկումներ էին դրանք, որ կուզէին վրէժխնդիր լինել մարդկութեան կրած դարաւոր բռնութիւնների ու տառապանքների համար...

Սօցիօլօգիայի աշխարհում Պրուդօն արծարծեց և մի այլ հիմնական ու ծանրակշիռ միտք. այն՝ որ անհատի ազատութիւնը լիակատար անելու համար, կառավարութիւնները աստիճանաբար պէտք է նւազին, սահմանափակւին և ի վերջոյ պէտք է անհետանան, տեղի տալով... Անիշխանութեան, Անարխիային։ „Անարխիա“ բառը Պրուդօնն էր, որ գործածեց առաջին անգամ, և այնուհետև նա դարձաւ անուն մի ամբողջ վարդապետութեան, որ այսօր նոյնպէս ունի իր գրականութիւնն ու մտածողների շարանը։ Պրուդօնի փաստաբանած այդ վարչական նիհիլիզմը (*le nihilisme administratif*) նշանաբան դարձաւ ոչ միայն յետագայ ճշմարիտ անիշխանականների, այլ և Սպենսերի ու Տօլստօյի համար։

„Կորչի՛ն բոլոր հեղինակութիւնները, որ բռնանում են իմ եսի վրայ“—աղաղակում էր Մաքս Շտիրներ։ „Անբարոյական է“ ոչ միայն սեփականութիւնն ու պետութիւնը, այլ և ամեն բան, որ ձգտում ունի սահմանափակելու իմ անհատական ազատութիւնը. անբարոյական է... նոյնիսկ ինքը բարոյականութիւնը։ Ո՛չ մի ճնշող պարտաւորութիւն իմ եսի վրայ, ոչ հայրենիքի ու հասարակութեան, ոչ այս կամ այն իդէալի. իմ եսից դուրս՝ ես ոչինչ չեմ ճանաչում, մա՛հ բոլոր կաշկանդիչ շղթաներին, մա՛հ բոլոր ճանաչւած հեղինակութիւններին...

Թողոքը հասնում է այդտեղ հիւանդագին և այլանդակ զառացանքի, „նիհիլիզմը“ զարնւում է իր գռեհիկ և արատաւոր ծայրայեղութեան մէջ... Թէպէտ և—պէտք

չէ մոռանալ—այստեղ ևս, Շտիրների այդ էգօիստ, հակաընկերային և պառանցող հոգու խորքում, նոյն դարերով հալածական, տրորուած ու խորտակուած ե ս ն է, որ վայո՜ւմ է ցաւագինօրէն, հակազդում է մոլեգնաբար իրական ու

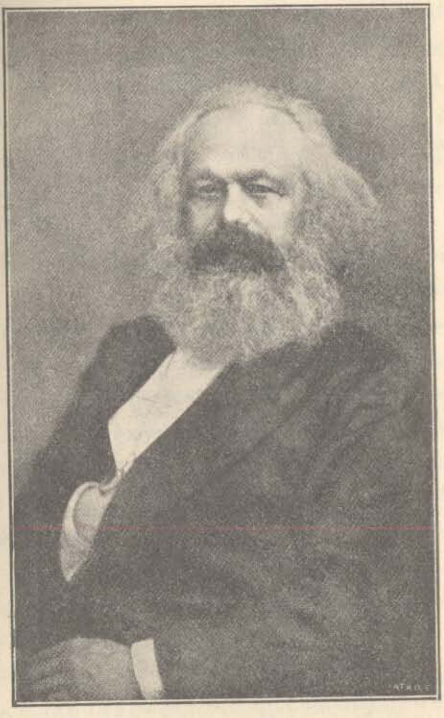

Մ ա ր ք ս

երևակայական դահիճների դէմ, ձգտելով ազատագրուել մի անգամ ընդմիշտ բոլոր խոչերից ու գրկանքներից...

Ահա և Մարքսը։

Աւելի դրական և իրապաշտ, քան երկու Նախորդ-

ները, աւելի սրատես և ուշադիր՝ հասարակութիւնները շարժող հիմնական խմբանների և ուժերի նկատմամբ։ Հեռու միանգամայն անիշխանական էգօիզմի ծայրայեղութիւններից և իդէալիստական անհող բանդագուշանքներից։

Մարքսն ևս բողոք է բառնում ժամանակակից ընկերային տարկանոնութիւնների ու չարիքների դէմ, մերկացնում է նրանց աղբիւր. պատճառները, վեր է հանում շ ա հ ի, ն ի ւ թ ա կ ա ն մ ղ ու մ ն ե ր ի դերը մարդկային ամբողջ պատմութեան ընթացքում և ցոյց է տալիս միակ իրական ճանապարհը, ուսկից պէտք է գնայ հարստահարուած մարդկային ընդհանրութիւնը՝ հասնելու համար գալոց երջանիկ, կօմմունիստական իրաւակարգին։

Դ ա ս ա կ ա ր գ ա յ ի ն կ ռ ի ւ ն է — այդ ճանապարհը։

Եւ ահա 1848-ի փետրուարեան Յեղափոխութեան նախօրեակին հնչում է Մարքս-էնգելսեան մանիֆեստի կոչը, որ կոչն է և ժամանակակից սօցիալիստ աշխատաւորութեան.

— „Պրօլետարնե՛ր բոլոր երկրների, միացէ՛ք“։

Բոլոր երկրների պրօլետարները պէտք է միանան՝ ընդհանուր ուժերով խորտակելու համար բուրժուակապիտալիստական հսկայ ռէժիմը, որ իր շինարար, քաղաքակրթիչ առաքելութիւնը կատարելուց յետոյ, դարձել է այժմ վնասակար ու կաշկանդիչ ընկերային պրօգրէսի համար, ճնշում է, ստրկացնում բանւորական զանգւածները, ամբարում է շարունակ հարստութեան լեռներ և ձգում է թշւառութեան անդունդներ, կենտրօնացնում դրամագլուխը միշտ աւելի և աւելի սակաւաթիւ ձեռքերի մէջ, և ի վերջոյ պիտի խորտակւի—ցաւով ու շառաչումով—նոյն այդ ներքին ճակատագրական հա-

կասութիւնների զօրութեամբ, պիտի ջնջւի մասնաւոր, կապիտալիստական սեփականութիւնը և բուրժուա հասարակութեան փլատակների վրայ պիտի բարձրանայ կօմմունիստական, համայնական իրաւակարգը…

Մթնոլորտը շատ էր լցւած ազգային-քաղաքական պայքարների նշանաբաններով և Մարքսեան այդ կօմմունիստական, միջազգայնական մանիֆեստը 1848-ի օրերում, յուզեց միայն արմատական երիտասարդութեան նեղ շրջանները։ Ո՞ւր գտնէր նա լայն արձագանք՝ Ժողովուրդները, դեմօկրատիզմը օրհասական կռիւ էին մղում իրենց տարրական ազգային իրաւունքների համար և քիչ յետոյ պիտի մարէին բռնապետութեան լախտի հարւածների տակ։ Ֆրանսիան էր, որ պիտի ձայնակցէր ամենից առաջ մանիֆեստի խանդավառող կոչերին, Ֆրանսիան, որ ծնել էր սօցիալիզմի մեծ հոսանքը և սօցիալիստ ռազմիկների լէգէօնը… Բայց Ֆրանսիան էլ շուտով ընկճւեց Նապօլէօն III-ի յետախաղաց ռէժիմի տակ, իսկ պարիզեան մարտնչող պրօլետարիատը, ինչպէս տեսանք, ճարակւեց Յունիսեան արեան բաղանիքների մէջ…

„Մանիֆեստը“, սակայն, անհետ չթաղւեց գրականութեան արշիւներում. 16 տարի յետոյ, նա նորէն բեմ նետւեցաւ — Ինտերնացիոնալի հիմնադրութեան միջոցին — իր երկու զինակից հեղինակների հետ. Ժամանակի ընթացքում աճեց հետզհետէ նրա ընթերցողների ու կողմնակիցների թիւը և այսօր նա, 1848-ի այդ հակիրճ ու կտրուկ հրովարտակը, թէև մասամբ հնացած, իր պատկառելի տեղն ունի համաշխարհային ընկերվարական գրականութեան ու շարժման մէջ, իբրև ընդհանուր սկզբունքների ու տակտիկի մի յուշարար…

VI

ՂՐԻՄԻ ԿԱՏԱՍՏՐՈՖԸ

ԵՒ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսական դաւերը Արեւելքում. — Անգլիա եւ Ֆրանսիա՝ Թիւրքիոյ հովանաւորի դերում.—Ղրիմի պատերազմը եւ հետեւանքները.—Ցարիզմը տագնապի մէջ.—Ազատատենչ գրականութիւն եւ ներքին ռէֆորմներ.—Յեղափոխական խմորում.—Մտաւորականութիւն եւ Զանգւած.—Ռուս „նիհիլիստի" մտայնութիւնը.—Հերցեն եւ „Կոլոկոլ".—Չերնիշեվսկի եւ իր նահատակութիւնը.—

Արևելեան մեծ խնդիրը շարունակում էր տանջել դիւանագէտներին։ Թիւրքիան շարունակ թատերաբեմ էր օտար դաւերի ու մրցումների և ռուսական ախորժակները բորբոքւում էին միշտ աւելի և աւելի։ Պոլիսը իր բացառիկ դիրքով ու նշանակութեամբ շատ էր հրապուրում ռուս վեհապետներին և Նիկոլայ կայսրը պատրաստում էր յափշտակել „հիւանդ մարդու" հարուստ ժառանգութիւնը։

Եւ որքան աւելի էին շեշտւում Ռուսաստանի յա-

ւակնութիւնները, որքան աւելի էր առաջանում ցարիզմը դէպի Պօլիս, այնքան աւելի էր յուզւում արեւմտեան Եւրոպան, մանաւորապէս Անգլիան։ Ամէն ոք զգում էր, որ ապագան յղի էր ահաւոր փոթորիկներով։

Իր հեռաւոր նպատակներին հետամուտ լինելով, Ռուսաստանը երբէք աչքից չէր թողնում նրանց հասնելու անհրաժեշտ միջոցը — Թիւրքահպատակ քրիստոնեայ ազգերի սէրն ու համակրանքը։ Եւ ռուս քաղաքականութեան մշտնջենաւոր հոգսն էր՝ զօրացնել, շեշտել աստիճանաբար իր „հովանաւորութիւնը“ բալկանեան քրիստոնեաների վրայ։ Հովանաւորութիւն՝ այն մտքով, որ այդ քրիստոնեայ ցեղերը ազատուեն Թիւրքաց հպատակութիւնից, բայց և այն մտքով, որ նրանք չապրեն անկախ, քաղաքական կեանքով... Ահա թէ ինչու, երբ փետրուարեան յեղափոխութեան ալիքները հասան Մօլդավ-Վալախիա և երբ այնտեղ եւս սկսուեցին սահմանադրական շարժումները, Նիկօլայ I, որ բնազդային սարսափ էր տածում դէպի յեղափոխութիւնը, շտապեց համաձայնութեան գալ սուլթանի հետ և 60,000 զօրք ղրկեց Բուքրէշ՝ ազատագրական շարժումը խեղդելու։ Ռուսաց հովանաւորութեան հակառակորդները չարաչար պատժուեցին և Ադրիանուպօլսի դաշնագրով զիջուած մի քանի իրաւունքներ, որոնք մի յայտնի ազատութիւն էին տալիս վալախ ժողովրդին — ոչնչացան։ Մօլդավ-Վալախիայի իշխանները զրկուեցին իրենց ընդհանուր պատգամաւորական ժողովներից և հօսպօդարներ ընտրելու իրաւունքից, որն այժմ անցնում էր ցարին ու սուլթանին։

Ռուսաստանը միշտ նորանոր պատրուակներ էր ստեղծում միջամտելու „հիւանդ մարդու“ գործերին։ 1848—1851-ին նրա գործակալները՝ պղտոր ջրում ձուկ որսալու նպատակով՝ աջողեցին խռովութիւններ յարուցանել տաճկահպատակ Բօսնիայում և Բուլգարիայում,

սակայն տաճիկները բարբարոսաբար ճնշեցին խռովարարներին և Ռուսաստանը ոչինչ չշահեց։

Բայց Նիկոլայ կայսրը անպատճառ խզել էր ուզում սուլթանի հետ, և ահա 1851-ին նա միջամտութեան մի նոր պատրւակ գտաւ։ Դա „Սուրբ վայրերի“ հսկողութեան խնդիրն էր Երուսաղէմում ու Բեթղէհէմում. Այդ հսկողութիւնը դարերից ի վեր պատկանում էր լատին կաթոլիկներին, որոնք գտնւում էին Ֆրանսիայի հովանաւորութեան տակ։ Ռուսաստանի վաղեմի ձգտումն էր՝ խլել լատիններից այդ իրաւունքը և յանձնել յունադաւաններին։ 1808-ին այդ ձգտումն իրագործւեց։ Ֆրանսիան՝ ներքին ալեկոծութիւններով կլանւած՝ մի վայրկեան մոռացութեան էր տւել իր շահերն արևելքում։

Բայց Նապոլէօն III, որ 1851-ին թագաւոր դարձաւ պետական հարւածով, որոշել էր անխախտ պահել Ֆրանսիայի պատմական իրաւունքները՝ ընդդէմ ռուսական ոտնձգութիւնների։ 1851-ին նա ուղղեց սուլթանին իր պահանջները Սուրբ վայրերի վերաբերմամբ։ Սուլթանը համակերպեց, բայց Ռուսաստանի սպառնալիքների առաջ ստիպւեց յետ առնել իր համաձայնութիւնը։ Սուլթանանիստ մայրաքաղաքում մի ճշմարիտ մենամարտ էր, որ սկսւեց Ռուսիայի և Ֆրանսիայի միջև։ Առաջինը բացորոշ նպատակ ունէր՝ ամեն կերպ դրդել Թիւրքիային դէպի պատերազմ... 1853-ի սկզբներում իշխան Մենշիկօվ Պօլիս ուղևորւեց ցարի կողմից յատուկ յանձնարարութեամբ։ Նա սկսեց յորդորել սուլթանին՝ գաղտնի դաշն կապել Ռուսաստանի հետ, որով այդ վերջինը ձեռք բերէր ներգործական հովանաւորութիւն Սուրբ Երկրի վրայ, միաժամանակ պարտաւորւելով ապահովել սուլթանին Ֆրանսիայի յարձակումների դէմ։ Թիւրք կառավարութիւնը՝ խրախուսւած Ֆրանսիայի և

Անգլիայի ներկայացուցիչներից՝ պատասխանեց, որ „յունագաւանութեան իրաւունքները յարգելով հանդերձ՝ անկարող է կապել մի այդպիսի դաշն, որ խախտում է նրա անկախութեան ու վեհապետութեան սկզբունքները“։

Մենշիկօվ հեռացաւ Պօլսից թունաւոր սպառնալիքներով։ Ցագնապը մօտ էր։ Յուլիս 3-ին (1853 թ.) ռուսաց զօրքը անցաւ Պրուտ գետը և գրաւեց Մօլդավ-Վալախիան։ Լուրը տարածւելուն պէս՝ անգլիական և ֆրանսիական նաւատորմերը շտապով դիմեցին դէպի Դարդանէլ։ Երկու արևմտեան պետութիւնները Ռուսաստանի համարձակ ու վտանգաւոր արշաւանքի դիմաց՝ համաձայնութեան եկան պաշտպանելու Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը, իսկ քիչ յետոյ դաշն կապեցին՝ յարձակողական ու պաշտպանողական։ 1854 փետրւար 4-ին դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզւեցին Ռուսաստանի ու երկու արևմտեան պետութիւնների միջև,— և պատերազմ սկսւեց, Ղրիմի սարսափելի, աւերիչ պատերազմը։ Հիւսիսի աշեղ „Վիթխարին“, որ այնքան յաղթական կռիւներ էր մղել թզուկ Տաճկաստանի դէմ՝ յետ նահանջեց անգլօ-ֆրանսական միացեալ գրոհի առջև։ Սեվաստօպօլի երկարատև և արիւնահեղ պաշարման միջոցին Նիկօլայ I յուսահատութիւնից „յանկարծամահ եղաւ“, ինչպէս գրում է փափկանկատ պատմագրողը։

Ղրիմի պատերազմը նշանաւոր եղաւ իր քաղաքական ու սօցիալական հետևանքներով։ 1856 փետրւար 25-ին գումարւեց Պարիզում պետութիւնների համաժողով, որ և ստորագրեց մի շարք կարևոր վճիռներ, բոլորն էլ ուղղւած ընդդէմ Ռուսաստանի. յօգուտ Թիւրքիայի. Սև ծովը չէզոք յայտարարւեց. Ռուսաց հովանաւորութիւնը վերացւեց Բալկանեան երկրներից և այս վերջինները ձեռք բերին կիսանկախ գոյութիւն Թիւրքիոյ

վեհապետութեան տակ։ Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութիւնը դարձաւ այնուհետև մի դօգմ միջազգային իրաւունքի և դիւանագիտութեան համար։ Թիւրքիան բարոյապէս կազդուրուեց և այնուհետև Անգլիայի ու Ֆրանսիայի շնորհիւ, պատուաւոր տեղ գրաւեց մեծ պետութիւնների շարքում։ Պէտք էր, որ մի կերպ վարձատրէր նա իր բարերարներին՝ նրանց մատուցած ծառայութեան համար։ Սուլթանը զգում էր այդ, ուստի և դիւրութեամբ զիջեց երկու պետութիւններին, որոնք րէֆօրմներ էին պահանջում՝ Թիւրքահպատակ քրիստոնեաների վիճակը բարելաւելու։

1856 փետրուար 18-ին հրատարակուեց Հատտը-Հիւմայունը, որով հռչակւում էր հաւասարութիւն բոլոր ազգութիւնների ու դաւանութիւնների և իրաւունք էր տրւում քրիստոնեաներին՝ մանելու ամեն տեսակ ծառայութեան մէջ, մինչև իսկ պետական խորհուրդ։ Սոսկ ձևականութիւն էր այդ հանդիսաւոր խոստումը, քանի որ ոչնչով չէր սրբագործւում։ Թիւրքիան կարող էր այն իրագործել կամ չիրագործել և վերջին դէպքում նա ենթակայ չէր ոչ մի բռնի միջամտութեան...

Այդպէս վերջացաւ Ղրիմի յիշատակելի պատերազմը։ Ռուսաստանի զինւորական մեծութիւնը խորտակուեց այդ պատերազմի մէջ, մինչդեռ Թիւրքիան արևմտեան Եւրոպայի ուսերի վրայ բարձրացաւ հպարտ, շարախնդաց, ամբարտաւան... Այնուհետև նա աւելի ևս բարբարոսացաւ, իբրև տիրապետող ուժ իր սահմաններում. այնուհետև նա աւելի անգթութեամբ սկսեց հալածել իր հպատակ քրիստոնեաներին, քանի որ ապահով էր այլ ևս ռուսական միջամտութիւններից...

Հատտը-Հիւմայունը դատարկ խօսք էր. 60-ական թւականներին Թիւրքիան նորէն ականատես

եղաւ մի շարք իրարու յաջորդող ներքին խռովութիւնների ու ապստամբական կռիւների։ Լիբանանի քրիստոնեաների ջարդը դրուզների ձեռքով՝ պատճառ եղաւ այդ երկրի ազատուելուն օսմանեան լծից (1860)։ Ֆրանսիան էր ազատարարը։ Կառավարող և կաթոլիկ մարօնիտները նրա հովանաւորութեան տակ էին։ 1861-ին ոտքի ելան սև-լեռնցի հռչակաւոր դիւցազունները Մ օ ն տ է ն է գ ր օ ս ու մ և մի փառաւոր ջարդ տուին 20,000 տաճկական կանոնաւոր զօրքին։ Դարձեալ Ֆրանսիան էր, որ եւրոպական միջամտութիւն հրաւիրեց և այնուհետև Մօնտէնէգրօյի անառիկ լեռներից ընդմիշտ վերացաւ սուլթանական վեհապետութիւնը։ Սև-լեռնցիների փայլուն յաղթանակով քաջալերուած՝ ապստամբեց Հ ե ր ց ե գ օ վ ի ն ա ն. 20.000 սպառազէն կտրիճներ չորս ամիս շարունակ դիմադրեցին թւով 60,000 տաճիկ զօրքին։ Բայց Մօնտէնէգրօյի բախտը չէր վիճակուած նրան։ Եւրոպան այս անգամ մնաց բաժանուած և տրամադիր չէր միջամտելու. Ֆրանսիան զբաղուած էր Մեքսիկայի պատերազմով։ Թշնամու թւական առաւելութիւնը յաղթեց վերջապէս և Հերցեգօվինան մատնեց ջարդ ու թալանի։ Բնակիչների մի մասը սրախողխող եղաւ, միւս մասը շարունակեց իր ստրուկ գոյութիւնը թիւրքաց լծի տակ, որը այնուհետև դարձաւ աւելի դաժան, աւելի ճնշող։

Ահա վերջապէս Կրէտէն, միշտ կռուող, բայց և միշտ ըմբոստ Կրէտէն, որ նոյնպէս փորձ է անում, այդ արիւնալի ժամանակներում, թօթափելու իր վրայ ծանրացող տիրապետութիւնը։ Առաջին անգամը չէր, որ նրա զաւակները գլուխ էին բարձրացնում. 1770, 1821, 1841 թւականները յեղափոխական արիւնով են արձանագրուած Կրէտէի տխուր պատմութեան մէջ։ Վաղուց նա փափագում էր միացած լինել մայր Յու-

նաստանին... Եւ ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս ապստամբ կղզին մնաց անօգնական։ Տասնեակ տարիներ պիտի անցնէին այն օրից, մինչև որ մարտիրոս կղզին իր զաւակների բուռն ճիգերով կըստանար իր բաղձալի անկախութիւնը, ապա և միացումը մայր-հայրենիքին։

Տարօրինակ էր Բալկանեան երկրների ճակատագիրը և եւրոպական պետութիւնների դիրքը 60-ական թւերին։ Մի տեղ՝ արիւն, միջամտութիւն և յաղթանակ։ Մի այլ տեղ՝ միևնոյն Բալկանեան աշխարհում՝ քրիստոնեաների ահռելի ջարդեր և եւրոպական անտարբերութիւն։ Մինչդեռ Կրէտէն, Հէրցէգօվինան՝ լքուած քաղաքակիրթ աշխարհից, մատնուած բախտի հարուածներին՝ ողբում էին իրենց դառն ճակատագիրը, Մօլդավ-Վալախեան և Սերբիան, եւրոպական միջամտութեան շնորհիւ թօթափում էին մահմեդական լուծը և կազմակերպւում, իբրև անկախ երկիրներ։ 1862-ին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի աջակցութեամբ Մօլդավիա և Վալախիա միացան, ձուլեցին ի մի անկախ պետութիւն (Ռումանիա)՝ ընդհանուր իշխանով ու մայրաքաղաքով։ Իսկ 1867-ին նոյն երկու պետութիւնների վրայ յենւելով՝ Սերբիան դուրս քշեց իր սահմաններից տաճկական զօրքի վերջին մնացորդները...

***

Ղրիմի պատերազմը մի խիստ ազդու դաս եղաւ ռուսական միապետութեան համար։ Նա մերկացրեց երկրի դարաւոր վէրքերը, ապացուցեց, որ սոսկ թ ի ւ ը դեռ ոյժ չէ, ցոյց տուեց, որ զօրքի կազմակերպութիւնը, զինւորական սիստեմը, երկրի արդիւնաբերութիւնը և ընդհանուր քաղաքական-սոցիալական կազմը հիւանդ են արմատից իսկ, և որ Ռուսաստանը կարօտ է խորունկ ռէֆօրմների։

Ամենաաղաղակող վէրքը, ամենամեծ արատը—ճորտութեան սիստեմն էր: Գրեթէ ամբողջ պատմական Ռուսաստանում հողը բաժանուած էր խոշոր, լայնածաւալ կալուածների, որոնց տէրերն էին՝

1. Թագաւորը:
2. Արքայական ընտանիքը
3. Ազնուականները (մօտ 100,000 ընտանիք):

Եւ իւրաքանչիւր խոշոր կալուած բաժանւում էր երկու մասի. մինը շահագործւում էր բուն իսկ սեփականատիրոջ ձեռքով, միւսը տրւում էր գիւղական համայնքին՝ որից հողատէրը ստանում էր պատշաճ տուրք:

Մի դաժան օրէնքի զօրութեամբ—որ սահմանւել էր 16-րդ դարի վերջերում—գիւղացի աշխատաւորը կապւած էր իր հողին, որից հեռանալու իրաւունք չունէր. դատապարտւած էր ապրելու միշտ, սերնդէ-սերունդ հողատէր աղայի լծի տակ, կատարելու նրա բոլոր քմահաճոյքները, հնազանդւելու և ծառայելու նրան, որպէս ստրուկը՝ տիրոջ: Միջնադարեան ռէժիմն էր՝ միջնադարեան բարքերով *): Մի քանի գծեր յիշեցնում են նոյնիսկ հնադարեան ստրկութիւնը: Կալուածատէրը, „պօմէշչիկը“ կարող էր ծառայեցնել իր հպատակ ճոր-

---

*) Միայն թէ այդտեղ, Ռուսաստանում, գիւղական համայնքին տրւած հողը չէր բաժանւած մասնաւոր, անհատական սեփականութիւնների: Ռուս ճորտը մէկ մասնաւոր գոյք միայն ունէր—իր խրճիթը: Մնացածը—վարելահողեր, արօտատեղեր, անտառներ և ջրեր—կազմում էր գիւղի ընդհանուր, համայնական սեփականութիւն: Մարգագետիններն ու վարելահողերը բաշխւում էին գիւղացիների միջև, մի յայտնի ժամանակամիջոցով. այդ վերջինը լրանալուց յետոյ՝ վերստին միացնում էին հողերը և վերստին բաշխում վիճակով:

տին, ինչպէս ուզէր՝ իր տան մէջ, կամ դաշտերում՝
կարող էր ծեծել նրան—և այդ վայրագ սովորութիւնը
գործադրւում էր ամենալայն չափերով — կարող էր
նոյնիսկ սպանել, ենթարկել տանջանքների, բռնաբարել
նրա կինն ու աղջիկը և այլն։

Երեսուն միլիոն ճորտեր ապրում էին այդ քստմնելի
վիճակում։

Ահա այդ վէրքն էր ամենից առաջ, որ հարկաւոր էր
դարմանել։ Ռուս մտաւորականութիւնը, յանձին իր
ընտիր ներկայացուցիչների, սկսել էր արդէն պայքարը,
19-րդ դարու 30-ական թւականներից։ Գոգոլ, Տուր-
գենև, Հերցեն և ուրիշ փայլուն հանճարներ նկարա-
գրել էին իրենց գրւածքներում ճորտութեան մռայլ
էութիւնը և նշաւակել ու խարանել։

Խնդիրը հասունացել էր։ Գրականութիւնն ու մտաւոր
առաջադիմութիւնը դրել էին այն՝ ամբողջ մտածող
Ռուսաստանի առջև. Ղրիմի պատերազմը եկաւ իր հեր-
թին ցնցելու մտքերը և համոզելու անգամ երկրի կոյր,
մոլեռանդ հրամանատարներին, որ անհրաժեշտ է դէն
շպրտել միջին դարերի այդ անպատիւ աւանդը, վե-
րացնել ճորտութեան հաստատութիւնը և ազատել
Ռուսաստանի միլիոնաւոր գիւղացիներին։

Տագնապալի և աղէտաւոր պատերազմից յետոյ ակ-
ներև էր — նոյնիսկ այդ կոյր վարիչների համար —
տնտեսական հինաւուրց կարգերի վնասակարութիւնը։
„Պէտք է խորտակել ճորտութեան ռէժիմը, որ կաշ-
կանդում է ուժերի ազատ, ներդաշնակ խաղը, և այնու-
հետև կը բազմանան ազատ աշխատաւոր ձեռքերը, կը
զարգանայ մասնաւոր նախաձեռնութիւնը, կը բարգա-
ւաճին արդիւնագործութիւնն ու առևտուրը և ժողովրդի
նիւթական բարեկեցութեան մակարդակը բարձրանալով՝
կը ծաղկին նաև պետական ֆինանսները — այդ խոշոր

գրաւականը պատերազմի աջողութեան — կ'աճի ու կը ծաւալի զինուորական ուժը, կը լռեն, վերջապէս, ներքին ըմբոստ տարրերը“... Այսպէս էր, անշուշտ, տրամաբանում պաշտօնական Ռուսաստանը, երբ ցար Ալէքսանդր II 1861 թ. փետրուար 19-ին իր նշանաւոր մանիֆեստով ծանուցեց Ռուսաստանին ճորտութեան սիստեմի վերացումը։

Ձեռնարկւեցին և մի շարք ուրիշ ռէֆօրմներ—դատաստանական, կրթական, զինուորական և այլ աշխարհներում, իրագործւեց բուն ռուսական նահանգներում տեղական սահմանափակ ինքնավարութիւն (Զէմստվօ) եայլն։ Այդ բոլոր ռէֆօրմները, սակայն, մի նշանախեց անգամ չփոխեցին միահեծան բռնապետութեան սիստեմը և թագաւորը մնում էր ըստ առաջնւոյն ինքնակալ ու գերագոյն տնօրէն լայնածաւալ կայսրութեան ճակատագրի։ Շշուկներ եղան մի վայրկեան, թէ „մեծ ռէֆօրմների շրջանը“ պիտի պսակւի... Սահմանադրութեան շնորհումով, թէ Ալէքսանդր II յօժարակամ պիտի ընծայէր Ռուսաստանին պարլամենտ, յօժարակամ պիտի որոշէր սահմանափակել իր իրաւունքները... Միամիտ պատրանքներ էին։ Տվէր քաղաքի ազնւականութիւնը յանդգնեց խնդրել մի աղերսագրով, որ սահմանւի համայն Ռուսաստանի պատգամաւորական ժողով —և խիստ կոպիտ մերժումն ստացաւ. Նրա անդամներից 13 հոգի ձերբակալւեցին, իբր ըմբոստներ...

Յեղափոխական պրօպագանդը նոր թափ առաւ ռէֆօրմների հետ։ „Դէկաբրիստների“ հռչակաւոր „ապըստամբութիւնից“ ի վեր՝ Ռուսաստանը արել էր որոշ քայլեր մտաւոր առաջադիմութեան ասպարիզում։ Հին բռնկւող նիւթերին աւելացել էր մի նոր ու հզօր գործօն, որ յարաժամ խթանում էր մտքերը և միշտ աւելի ու աւելի աճեցնում քննադատող և ըմբոստ մտաւորա-

կանութեան լեգէօնը։ Դա ազատաշունչ գրականութիւնն էր։ 30-ական ու 40-ական թուականները տուել էին արդէն մի փայլուն պլէադ գրողների ու մտածողների, որոնք սոսկումով էին անդրադառնում իրենց Հայրենիքի կուլտուրական ու քաղաքական յետամնացութեան վրայ և ձգտում էին դուրս բերել Ռուսաստանը միջնադարեան ճահճից ու մղել այն դէպի արևմտեան քաղաքակրթութեան աւազանը։ Պետրոս Մեծը 18-րդ դարու սկզբներին կացնի հարուածներով փորձել էր խորտակել հնաւանդ, բորբոսնած ռուտինը, մտցրել էր փոքր ինչ թարմ, արևմտեան հոսանք, բայց այդ վերջինը կորել էր հնութեան ու փտութեան ովկիանի մէջ և ահագին կայսրութիւնը — մանաւանդ Նիկոլայ I-ի երկարատև թագաւորութեան շրջանում — դեռ մի անեզր ճահիճ էր և մի վիթխարի ու դժնդակ Բաստիլ…

Գրականութիւնը — մի բուռն ազատատենչ մտաւորականութեան թևերի վրայ — դուրս եկաւ պատերազմելու այդ ահարկու Բաստիլի դէմ։ Բանաստեղծներ, երգիծաբան-վիպասաններ և կրիտիկոս-գրողներ։ Պուշկին, Լերմոնտով, Գոգոլ, Գրիբոյեդով. ապա Բելինսկի և ուրիշներ։ Միւս կողմից ահա երիտասարդ իմաստասէրների մի խումբ — Ստանկեվիչ, Գրանովսկի, Բակունին, Հերցեն, Օգարեօվ — որ տակաւին 30ական թուականներում, Մոսկուայի մէջ տենդով կարդում է ու արծարծում հեգելեան փիլիսոփայութիւնը, իսկ վերջին երեքը ներշնչւում են միաժամանակ Սէն-Սիմոնի և Ֆուրիէի ընկերվարական վարդապետութեամբ։ Նրանք կը դառնան շուտով յեղափոխական շարժման նախաձեռնող և ղեկավար։ Դրանք բոլորը այսպէս կոչուած „զապադնիկ“-ներն էին (արևմտական). սպառազինուած արևմտեան քաղաքակրթութեան նշանաբաններով՝ նրանք անհաշտ կռիւ էին

յայտարարել սլաւօֆիլներին, հին, աւանդապաշտ Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին (Աքսակով, Խոմեակով և ուրիշներ)։

Քիչ յետոյ հրապարակ են գալիս և ռուսական գրականութեան ու մտքի տիտանները — Տուրգենեվ, Դոստոյեվսկի։ Խորապէս ժողովրդասէր, ռամկավար՝ նրանք մի դաժան ռէալիզմով նկարագրում են ճնշուած ու կորած զանգուածների թշուառութիւնը, նկարագրում են խեղճ ու կրակ մուժիկին, աշխատաւորին, պրպըտում են խորունկ կարեկցութեամբ և յաճախ ձանձրալի, յոգնեցուցիչ տոկունութեամբ (Դոստոեվսկի) նրա հոգու բոլոր խորշերը և ձգտում են նոյնպիսի ջերմ համակրանք ստեղծել դէպի թշուառն ու անարգուածը իրենց բոլոր ընթերցողների, ամբողջ ռուս հասարակութեան մէջ։ Այդտեղ է ռուսական հանճարների և նրանց ստեղծած գրականութեան հզօր ու ինքնատիպ գիծը։ Վէպը դառնում է այն օրերից ի վեր մի գերազանց զէնք ընդդէմ տիրապետող խաւարի ու բռնութեան։ Վէպի միջոցով աւելի դիւրին է հրապարակախօսել, յայտարարել վարագուրուած ձևերով ազատական գաղափարները և խուսափել ամենակարող ցենզուրի հարուածներից։ Վէպի մէջ ռուս գրողը դնում էր իր բոլոր երազներն ու ցասումները և յաճախ նաև իր քաղաքական ծրագիրները։ Վէպի միջոցով պիտի ազդէին յետագայում և հռչակաւոր նարօդնիկները, և ինքը Լեվ Տօլստօյը և անգամ յեղափոխական մեծ պարագլուխը — Չերնիշևսկի։

Գրական շարժման հետ զուգընթացաբար թափ էր առնում յեղափոխական խմորումը՝ գլխաւորապէս համալսարանական երիտասարդութեան մէջ։ 1848-ի պարիզեան անցքերը թոյլ արձագանք գտան անգամ Ռուսաստանում։ 1849-ին բացւեց Պետրաշևսկու խմբի դաւադրութիւնը, որին մասնակից էին մի շարք զինւո-

րականներ *)։ Անփորձ երիտասարդներ էին, առանց շատ թէ քիչ լուրջ ծրագրի ու կազմակերպութեան։ Գումարում էին գաղտնի ժողովներ և զբաղւում Սէն-Սիմօնի, Օուէնի և այլ ժամանակակից արևմտեան սօցիալիստների ընթերցանութեամբ։ Զուտ ընկերվարական բնոյթ ունէր այդ գաղտնի ընկերութիւնը և քաղաքական պրօբլեմները շատ էլ չէին հետաքրքրում նրան։ Պետրաշեվցիները որդեգրել էին ժամանակի ամենաառաջաւոր վարդապետութիւնը և նոյնիսկ արևմտեան սահմանադրական ռեժիմի մասին խօսում էին արհամարհոտ անտարբերութեամբ... Նա „բուրժուական“, առանձնաշնորհեալ ռեժիմ էր... Ուշագրաւ է այդ գիծը, որ մենք կը հանդիպենք ռուս յեղափոխական շարժման բոլոր յետագայ էտապների մէջ։ Ցիշենք, որ 1825-ի նշանաւոր „դէկաբրիստներն“ էլ պահանջում էին հ ա ն ր ա պ ե տ ո ւ թ ի ւ ն, այսինքն դարձեալ այն ժամանակւայ ամենաառաջաւորական հասարակակարգը...

Ճորտերի ազատութիւնը նոր ու հուժկու զարկ տւեց յեղափոխական խմորումներին։ Սակայն — մի այլ ուշագրաւ հանգամանք — մի շարք ռուս յեղափոխական դէմքեր իրենց ըմբոստ քննադատութիւնների ու յարձակումների մէջ, ուղղւած խոշոր-կալւածատիրական ռեժիմի դէմ՝ ոչ միայն խնայում էին Թագաւորի անձնաւորութիւնը, այլ և նոյնիսկ կոչ էին անում նրա բարի զգացումներին, յորդորում էին շարունակել ու լրացնել ժողովրդի, բազմամիլիօն գիւղացիութեան ազատագրման գործը։ Թագաւորը իր 1861-ի փետրւար 19-ի ժեստով — որի պատճառները մատնանշեցինք քիչ առաջ — փաստակել իր մեծ ժողովրդականութիւն՝ անգամ մաս-

*) Դրանց շարքումն էր Դ օ ս տ օ ե վ ս կ ի (1821—1881), որ ինչպէս յայտնի է, աքսորւեց Սիբիր։

ւորականութեան առաջապահ շարքերի մէջ և շատերը մի սին, ծայրայեղօրէն միամիտ պատրանքով թագաւորից էին սպասում բնապետական կարգերի խորտակումը և ժողովրդի ազատութիւնը։

Այդ չարաշուք պատրանքով տարուած էր և ռուս անդրանիկ յեղափոխական հրապարակագիրը, նա, որ առաջին անգամը հաստատելով արտասահմանում ռուսական ազատ տպարան, իր հզօր գրչով սթափեցրեց մտքերը լայնածաւալ Ռուսաստանի մտաւորական խաւերի մէջ և գրաւեց այդ երկրի պատմութեան մէջ մօտաւորապէս նոյն դիրքը, ինչ որ Ռուսսօն Ֆրանսիայի պատմութեան մէջ։ Մեր խօսքը Հ ե ր ց ե ն ի մասին է, որի վրայ հարկ է փոքր ինչ կանգ առնել, քանի որ նրա ազդեցութիւնը տարածւում է անգամ ներկայ սերնդի վրայ և քանի որ այդ անձի մէջ, նրա հաւատամքի ու տակտիկի մէջ՝ մենք գտնում ենք այն մի քանի էական առանձնայատկութիւնները, որոնք բնորոշում են ժամանակակից ռուս յեղափոխականին։

***

Նիցցայի շքեղ հանգստարանում, Château-ի տիրական և գեղանկար բարձունքի վրայ, Գամբետտայի գերեզմանից ոչ հեռու, մի համեստ, բրօնզէ արձան է կանգնած — մի կարճահասակ ծերունի, ռուսական դիմագծերով, որ ձեռքերը կրծքին ծալած, տխուր, վշտատանջ աչքերը գետնին է յառել և խորասուզուել ծով մտքերի մէջ *)... Ասես այդ չքնաղ երկնքի տակ համաշխարհային վիշտն է մարմնացնում ու որոճում. ասես այդ մշտածիծաղ դրախտի մէջ դեռ ողբում է իր ազատոր

*) Հերցեն ծնուել է 1812 թւին, Ռուսաստանում, վախճանուել է 1870-ին Պարիզի մէջ և թաղուել է Նիցցայում։

Հայրենիքի ողբը և տանջւում Նրա ազատութեան հսկայ ու անմեկնելի առեղծւածով...

Առեղծւած—արդարև։ 60 տարի է անցել Հերցենի քարոզչական գործունէութեան առաջին օրերից—և այսօր տակաւին Նրա խօսքը պահպանում է իր տխուր այժմէութիւնը, Նրա ազատաշունչ քարոզը պահպանում է իր Թարմութիւնը, Նրա բազմաթիւ յօդւածները և սրտայոյզ կոչ ու յորդորները դեռ ունին, առաքախտաբար, իրենց գոյութեան իրաւունքը. Այսօր դեռ հարկ է զանգահարել մեծ աքսորականի բարձրաղօղանջ „Կոլոկոլը“, զանգահարել երկար, անդուլ, յարատև, որովհետև սլաւօնական վիթխարի Համրը դեռ քնած է լեթարգիական մրափով, որովհետև 60 տարւայ ազատագրական քարոզը դեռ չի խռովել Նրա մահաշունչ, ստրկական անդորրութիւնը և բռնութեան խարազանը դեռ գործում է Նրա անզգայ, համբերատար մէջքի վրայ՝ այն ժամանակ, երբ ամբողջ մարդկութիւնը, անգամ ասիական ճահիճ-աշխարհը, համակւել է սահմանադրական ու հանրապետական վերիվայրումների տենդով.

— „Կուզէ՞ք, որ ուղեկցեմ Ձեզ դէպի մեծ ռուս յեղափոխականը“—շշնջում է ինձ ֆրանսիացի գերեզմանապահը, Գամբետտայի շիրմի առջև ինձ հետ երկար սպասելուց յետոյ։

„Մեծ յեղափոխական“ — այդպէս էլ անւանում են Հերցենին, թէ իր հայրենիք Ռուսաստանում, թէ Եւրոպայում։ Բառը, սակայն, շատ էլ տ ե ղ ի ն չէ, եթէ ըմբռնենք այն իր դասական իմաստով։ Հերցեն չ'եղաւ յեղափոխական մի Ռուսսօյի, մի Դանտօնի, մի Մաձձինիի, մի Կօշուտի եղանակով։ Միապետական կարգերի հանդէպ Նա չբռնեց այն ժխտական և արմատական դիրքն ու ուղղութիւնը, որ յատուկ է բոլոր ճշմարիտ յեղա-

փոխականներին։ Նա յետ մնաց իր խօսքով ու գործով նոյնիսկ իր հայրենակից „դեկաբրիստներից", մի Պեստելից, մի Ռիլէեվից, որոնք 1825-ին, ֆրանսիական յեղափոխութեան շունչով բոցավառուած՝ փորձում էին

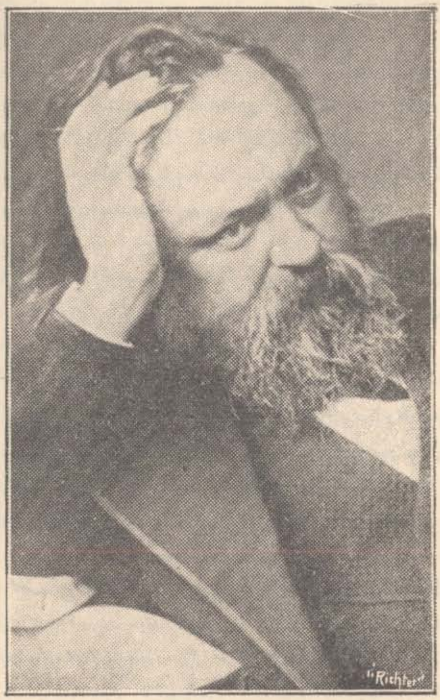

Հ ե ր ց ե ն

զինուորական ապստամբութեամբ վայր գլորել անիծակուռ միապետութիւնը և հիմնել նրա փլատակների վրայ ժողովրդավար հանրապետութիւն... Հերցեն և յետագայ ռուս կարող իդէօլօգներն ու գործիչները, ամբողջ ռուսական շարժումը ապացուցին, տարաբախ-

տարար, որ պէստէլների այդ խանդավառ, հրաբխային հոգեբանութիւնը մի հաւագիտ երևոյթ էր Ռուսաստանի լայնածաւալ յեղափոխական անապատի մէջ։ Ատելութիւնը, անհաշտ ու թունոտ ատելութիւնը դէպի միապետական կարգերը և դրա հետ շաղկապուած ըմբոստութեան, ապստամբութեան կրակը այն հեռաւոր ու յիշատակելի օրերից ի վեր, երբէք քիչ-շատ լայն չափերով ծայր չտուեց՝ ոչ բանակի ու ժողովրդի մէջ, ոչ էլ կրթուած հասարակութեան մէջ. հին, կլասիկ յեղափոխութեան այդ „հրեղէն հոգեբանութիւնը“ պաշարեց միայն անհատներին և ցանցառ ու հաւագիտ խմբումներին,—նա դուրս մնաց զ ա ն գ ւ ա ծ ն ե ր ի ց...

Այդ մոլեգին ատելութիւնը և այդ հրեղէն խառնուածքը միանգամայն օտար մնաց և Հերցենին, ռուսական մեծագոյն, տաղանդաւոր հրապարակագրին։ Նա „յեղափոխական“ քարոզիչ եղաւ զուտ ռուսական եղանակով. նա հարազատ նմուշն եղաւ այն ինքնատիպ ու տարապայման հոգեբանութեան, այն երազուն և լաւատես իդէալիզմի ու ուտօպիզմի (ցնորականութեան), այն մեղկ, հաշտարար, անդարմանելիօրէն կրաւորապաշտ քաղաքականութեան, որ մատնել է գրեթէ միշտ և մատնում է այսօր ևս այդ զարմանալի ժողովուրդը յանձին իր առաջադէմ, „արմատական“ գործիչների, տաղանդաւոր գրողների ու քարոզիչների և հարիւր միլիոնաւոր զանգուածների։ Հերցեն հանդէս եկաւ խորապէս համակուած այդ ցնորական գաղափարայնութեամբ, այդ լաւատես և կրաւորապաշտ իդէալիզմով ու ուտօպիզմով. նա ըմբռնեց „յեղափոխութիւնը“ լոկ խաղաղ վերանորոգմ ն, բարոյական ներգործութեան, լոկ խօսքի ու յորդորի ճանապարհով... „ի վերուստ“ թափուելիք մանանայի, բռնապետական „վեհանձն պարգևի“ կերպարանքով։ Եւ նա ուղղեց իր տենդոտ յոր-

գործերը․․ Ռուսաստանի միապետներին։ Նա ուղղեց նոյն յորդորները անգամ ագնուականութեան—այն քստմնելի, ժողովրդակուլ դասակարգին, որ եղել է միշտ բռնապետութեան ամենամուր պատուանդանը և որի նմանը դժուար է գտնել համաշխարհային պատմութեան մէջ։ Կոչերով ու յորդորներով, խօսքով ու խրատով՝ Հերցեն ուզում էր համոզել բռնապետական կարգերի այդ տիպար-ներկայացուցիչներին՝ որ յօժարակամ թողնեն իրենց հարստահարութեան ու կեղեքման խարազանը, երջանկացնեն ժողովուրդը, ազատեն գիւղացիութիւնը ճորտութեան պատուհասից և այլն։

Եւ երբ Ղրիմի աղէտալի պատերազմից յետոյ ճորտութեան ամօթալի սիստեմը վերացաւ կայսերական մի հրովարտակով, իբրև մի հաստատութիւն, որ հիմնական պատճառներից մէկն էր կրած պարտութեան և որի գոյութիւնը մշտնջենաւոր արգելք էր երկրի արդիւնաբերութեան զարգացման, տնտեսական, դրամական բարգաւաճման և զինուորական վերակազմութեան համար,— գտնուեցին միամիտ մարդիկ, որ վերագրեցին այդ խոշոր ռէֆորմը Հերցենի քարոզներին, թագաւորի վրայ ունեցած նրա խօսքի ազդեցութեան։ Եւ Լեվ Տօլստոյ—որ դարձեալ մի նմուշ է նոյն ռուսական ինքնատիպ „յեղափոխականութեան“ —հիացմունքով ու ափսոսանքով էր յիշում Հերցենին. „Ափսո՜ս, ասում էր, որ շուտ մեռաւ. եթէ ապրէր, Ռուսաստանի զարգացման ընթացքը այլ ուղղութիւն կըստանար“…

Եւ երէկ Հերցենի ծննդեան 100-ամեակին, կադէտ Ռօդիչեվ, իր բազմաթիւ համախոհների հետ կրկնում էր Տօլստոյի այդ խօսքը, ինքն ևս հաւատալով, որ եթէ Հերցեն քիչ աւելի ապրէր, Ռուսաստանը այլ ընթացք կը բռնէր, այլ կերպարանք կունենար ներկայումս…

Այսինքն չէր առաջ գայ „Նարօդնայա Վօլիա"-ի և յաջորդների բանի յեղափոխութեան քարոզն ու տակտիկը, չէին յայտնւի քաղաքական հրապարակի վրայ ռումբարձակ Ժելեաբօվներն ու Սազօնօվները, չէին լինի անգամ այն թոյլ ու դժգոյն զանգւածային բռնկումները, ապստամբական այն հազւադէպ թռիչքները, որոնք „միայն գրգռում են իշխողներին և ամրապնդում հալածանքի ռեժիմը"... Չէր լինի այդ բոլորը... որովհետև Հերցեն սոսկ իր գրչով ու խօսքով կը կարողանար ազդել բռնապետութեան վրայ, կը կարողանար պատրաստել ռուսական ընդհանրութիւնը խաղաղ վերիվայրումի ու նւաճումների համար...

Ահա դարձեալ մի պերճախօս ապացոյց նոյն ցեղային, բացասական, անդարմանելի հոգեբանութեան... Եւ գուցէ սխալ չէր լինի բացականչել. „քերեցէ՛ք ռուս ազատականին, ամենակարմիր յեղափոխականին — և դուք կը գտնէք իւրաքանչիւրի մէջ մի խոշոր դոզ տօլստօյականութեան"։ Այդ դժբախտ գիծը կարմիր ժապաւէնով անցնում է ամբողջ ռուս յեղափոխութեան պատմութեան միջից։

Այդ բնորոշ, ցեղային տօլստօյականութեան մի այլ գիծն է — համբերողութիւնը դէպի ժողովրդի թշնամիները։ Յայտնի են արդէն մի քանի դրւագներ Ռուսաստանի վերջին շարժումներից, երբ տագնապի ամենավճռական վայրկեաններին ռուս յեղափոխականները, սօցիալիստները իրենց կողմն ունենալով ժամանակաւոր յաղթանակը, մի անըմբռնելի „վեհանձնութեամբ" խնայել են ծունկն ընկած թշնամուն և դրա շնորհիւ քիչ յետոյ վիժեցրել յեղափոխութեան աջողութիւնը... մի հանգամանք, որ այսօր դառնացած սրտով խոստովանում են նոյնիսկ իրենք ռուս սօցիալիստները։

Համբերողութեան ու „վեհանձնութեան" այդ գիծը

նոյնպէս մասամբ գալիս է Հերցենից։ Վեհանձնութի՛ւն թշնամու հանդէպ, անգամ արիւնռուշտ, երդուեալ թըշնամու՛... Հերցեն չէր համակրում Ֆրանսիական Յեղափոխութեան հերոսներին, տերրորիստներին, որոնք չէին կամեցել բարոյապէս ազդել, „համոզել“ բռնաւորներին։ Բռնի յեղաշրջումներ չէր սիրում Հերցեն։ Նա յորդորում էր և իր լեհ բարեկամներին, յեղափոխականներին—1863 թուականի նախօրեակին—չդիմել ապստամբութեան։ Նա գերադասում էր դիմումներ անել ցարին ու ազնուականութեան։ 1855 թ. մարտ 10-ին նա գրում է զգացուած, սրտառուչ նամակ Ալէքսանդր II-ին, ուր նուաստօրէն մատնացոյց է լինում գիւղացիների ազատման անհրաժեշտութեան վրայ և յայտարարում է, որ եթէ ցարը յանձն առնէ իրագործելու այդ ռէֆօրմը և դրա համար ցանկանայ, որ Հերցենը լռէ, ժամանակաւորապէս դադարեցնէ իր ազատագրական քարոզչութիւնը,—նա պատրաստ է համակերպել և լռել *)։ Նամակն, ի հարկէ, պատասխանի չ'արժանացաւ։

Մի ուրիշ գիծ ևս գտնում ենք ռուսական շարժման ռահվիրայի մէջ, մի գիծ, որ դարձել այդ շարժման հարազատ սեփականութիւնն է, նրա ուրոյն, բացասական յատկանիշը։

Դա քաղաքական անտարբերութիւնն է, աւելի ճիշտ՝ անտարբերութիւնը՝ պետական կազմի ձևերի նկատմամբ (*apolitisme*)—մի հանգամանք, որ այսօր ցոլում է նաև ռուսական խոշոր ու գործօն յեղափոխական կուսակցութիւնների դաւանանքի և մանաւանդ տակտիկի մէջ։

Գրեթէ կատարեալ անտարբերութիւն՝ դէպի կառավարական սիստեմները... Հանրապետութիւնը Հերցենի աչ-

---

*) Տես „Րէչ“ 1912 թ. № 83։

քում աւելի հրապուրիչ չէ, քան միապետութիւնը: Ֆրանսիայի նուաճած հանրապետական իրաւակարգը նրա կարծիքով բարձր չէ նախնի ֆէօդալ-միապետականից և նոյնիսկ շեշտում է, „որ այդ հանրապետութիւնը նուաճելու համար չ'արժէր իսկ թափել ոչ միայն արիւն, այլ նոյնիսկ մելան“:

Որովհետև... դա „բ ո ւ ր ժ ո ւ ա կ ա ն հանրապետութիւն է“: Եւ Հերցեն մի գերագոյն արհամարհանք էր տածում դէպի արևմտեան այդ բուրժուական կեանքի „մեշչանութիւնը“, գռեհկութիւնը. և նա խանդավառուած իր հայրենի ժողովրդի բազմահռչակ „առաքինութիւններով“, երազում էր, թէ այդ ժողովուրդը իր բնածին կօմմունիստական սովորութիւններով ու բարքերով, իր „միր“ի, „արտէլի“, համայնական կազմակերպութիւնների սիստեմով կոչւած է մի օր „ուսուցանելու“, առաջնորդելու մեշչանական, բուրժուական Եւրոպային: Դա ռուս „նարօդնիկների“, ժողովրդասէրների ծանօթ հաւատամքն է, որ քանի գնում խորտակւում է իրականութեան արհամարհոտ և տրորող հարուածների տակ:

Հերցեն սիրեցեալ նահապետն է այդ շնաշխարհիկ նարօդնիկների, որոնք ահագին դպրոց ստեղծեցին Ռուսաստանի մէջ և որոնք մշակւած են նոյն հերցենեան ապաքաղաքական (ապօլիտիկ) հրահանգներով, նոյն դժբախտ քաղաքական անտարբերութեամբ, որի շնորհիւ (թերևս գլխաւորապէս) այսօր տակաւին զուրկ ենք մնում հսկայածաւալ Ռուսաստանի մէջ սահմանադրական իրաւակարգի ամենատարրական երաշխիքներից...

Միջին ռուս յեղափոխականը, սօցիալիստը, սօցիալ-դեմօկրատը արիւն ու մարմին է դարձրել իր մէջ այդ կորստաբեր տրամադրութիւնը և այդ յաւակնոտ արհամարհանքը դէպի արևմտեան սահմանադրութիւնները, դէպի արևմտեան բուրժուականութիւնն ու „մեշչանութիւնը“... և այդ այն ժամանակ՝ երբ սեփական հայ-

րենիքը իր բազմամիլիօն ժողովրդով լողում է աշխարհի ամենախեղդուկ ճահճի մէջ, անկարող լինելով մի առնական ժեստ անելու և դուրս նետւելու դէպի ազատ ու թարմ մթնոլորտ...

***

Այո, անցեալ դարու 50-ական թւականներին արդէն ծայր էին տալիս Նորաբողբոջ ազատագրական շարժման մէջ՝ մեր յիշատակած այդ մի շարք ձախորդ, բացասական գծերը—քաղաքական անտարբերութիւն, ուտոպիզմ, կրաւորականութիւն, բուն յեղափոխական քարոզի բացակայութիւն, „բուրժուական կարգերի“ ու „մեշչանութեան“ արհամարհում և սեփական ուժերի անտեղի չափազանցում—որ տակաւին այսօր եւս գերակշռող են ռուսական կուսակցութիւնների մէջ։ Սակայն Հերցեն լոկ այդ ձախորդ գծերով չէ, որ ներկայանում է քննադատող աչքերի առջև։ Նա իրաւամբ մեծարւում ու փառաբանւում է իր երախտագէտ յետնորդների կողմից, իբրև ռուսական ազատ խօսքի հիմնադիրը և իբրև ռուսական բողոքի ամենամեծ, ամենահուժկու շեփորող-հրապարակագիրը։ Նա վօլտէրեան գրիչ ունի, սուր, կծու, ծաղրող և խարանող։ Իր ժամանակւոր կեանքը դեռ շատ վաղ մշակել էր իր մէջ բողոքողի ու խարանողի այդ գծերը։ Դեռ մատաղ հասակի մէջ՝ իջաւ նրա վրայ բռնապետութեան հարւածը, նա աքսորւեց դէպի Սիբիրի սահմանները։ Վերադարձին՝ արդէն գիտակից ըմբոստ է, նրան սկսում է խեղդել հայրենի իրականութիւնը և նա նետում է ինքզինքը Եւրոպա։ Գալիս է Պարիզ 40-ական թւականներին, ծանօթանում է Պրուդօնի ու այլ հռչակաւոր յեղափոխականների հետ, նետւում է խանդավառութեամբ պարիզեան փոթորկոտ կեանքի ալիքները, աշխատակ-

ցում է սօցիալիստական թերթերին։ Յունիսեան ջարդերից և միապետութեան նոր յաղթանակից յետոյ, Հերցեն դուրս է քշւում Պարիզից, դառն հիասթափութեան մէջ, փշրւած յոյսերով, գնում է դէպի մի աւելի ազատ կայան, դէպի Լ օ ն դ օ ն։ Այնտեղ հիմնում է տպարան և լոյս է ընծայում 1857-ից — Օգարեօվի, աւելի ուշ, Բակունինի աշխատակցութեամբ — իր հռչակաւոր „Կօլօկօլը“ (Զանգ)։ Ծանօթանում է այդտեղ, Լօնդօնում, աշխարհահռչակ յեղափոխական առաջնորդների հետ, — Մաձձինիի, Գարիբալդիի, Կօշուտի և ուրիշների։

Ահագին աղմուկ յարուցեց Ռուսաստանում ազատ խօսքի այդ առաջին ազդարարը, ահագին զարկ տւեց նա — Հերցենի թևաւոր ու կրակոտ գրչի շնորհիւ — մտքերի սթափման գործին, մի յայտնի իրարանցում ձգելով նոյնիսկ կառավարական շրջանների մէջ։ „Զանգ“ի հրատարակութեան 1857 — 1862 ժամանակամիջոցը պատմական, անմոռանալի մի շրջան է ռուս ազատութեան տարեգրութեան մէջ։ Մեծ աքսորականը, սօցիալիստ Հերցեն, նոր խօսք էր հնչեցնում իր ստրկացած հայրենակիցների ականջներին, — ազատութեան ու վերանորոգութեան խօսքը։ Նա գնում էր դէպի Ռուսաստանի բոլոր անկիւնները, հազարաւոր արձագանքներով շրջան էր անում կրթւած, լուսամիտ հասարակութեան մէջ, գործում էր իր ազդեցութիւնը նաև իշխող տարրերի վրայ, յարուցանում էր երկիւղ ու պատկառանք…

Այդտեղ է Հերցենի մեծ, պատմական նշանակութիւնը, իբրև ազատութեան մեծատաղանդ առաքեալի ու հրապարակախօսի։

Հերցեն, սակայն, չգոհացաւ լոկ լրագրային հրապարակախօսութեամբ։ Օժտւած խոշոր ընդունակութիւններով, տէր ահագին զարգացման, էրուդիցիայի, ծանօթ համաշխարհային գիտական-փիլիսոփայական գրականու-

թեան՝ նա շօշափում էր իր բազմաթիւ գրուածքների մէջ նաև ընդհանուր, վերացական բնոյթ ունեցող, հասարակագիտական խնդիրներ և այդտեղ, այդ ընդհանուր մարզանքների աշխարհում նա արծարծում էր ռուսական Սուբ'եկտիվիզմի ծանօթ թէզիսները. նա ինքը, կարելի է ասել, հիմք էր դնում հռչակաւոր „սուբ'եկտիվիստ դպրոցին", որի հիմնական խորհուրդն ու նպատակն է՝ կ ռ ի ւ յ ա ն ո ւ ն ա ն հ ա տ ա կ ա ն ո ւ թ ե ա ն, կռիւ յանուն մարդ-անհատի լիակատար ազատութեան՝ ընդդէմ այն բոլոր խոչընդոտների ու կապանքների, որ դնում են պետութիւնը, հասարակութիւնը, և սխալ, մոլար, ծայրայեղօրէն օբ'եկտիվիստ վարդապետութիւնները, որոնք առանձնապէս բարգաւաճում էին այն ժամանակ և հակուած էին զոհաբերելու անհատին յօգուտ ու յանուն հաւաքականութեան, հասարակութեան, պետութեան...

Անհատի և հասարակութեան փոխ-յարաբերութիւնը, իբրև մէկը և թերևս դժուարագոյնը ժամանակակից ընկերաբանութեան կնճիռներից՝ ամբողջ կեանքի ընթացքում զբաղեցրին սօցիալիստ Հերցենին—սօցիալիստ՝ ոչ այնքան դօքտրինով. վարդապետութեամբ, որքան իր կծու, անողոք քննադատութեամբ, ուղղուած ընդդէմ բուրժուազական կարգերի: Անհատի երջանկութիւնը պէտք է լինի առանցքը և վերջնական նպատակը հասարակական էւօլիւցիայի. անհատը—այդ կօնկրետ, շօշափելի էութիւնը՝ իր այլազան պահանջներով ու տենչերով պէտք է ստանայ, պէտք է նուաճէ հնարաւորութիւն՝ լիակատար ու բազմակողմանի կերպով զարգացնելու իր մտաւոր, հոգեկան, ֆիզիկական կարողութիւնները... Ահա այն մեծ թեզիսը, որ յետագայում աւելի հանգամանօրէն պիտի արծարծեն Լավրօվ, Միխայլօվսկի և ռուսական սուբ'եկտիվիզմի այլ ականաւոր

ներկայացուցիչներ։ Դա Շտիրներեան կոպիտ անհատապաշտութիւնը չէր, դա անհատի սանձարձակ, էգօիստական պոռշտամունքը չէր, որ մտածում է սոսկ եսի հաճոյամոլ ախորժակների և անզուսպ վայելքների մասին, արհամարհելով ամեն իդէալ և ամեն մի հեղինակութիւն, ոտնահարելով ուրիշ մարդկանց նոյնքան սուրբ իրաւունքները, ծաղրելով ու նշաւակելով „հասարակութիւն“, „բարոյականութիւն“, „գաղափար“, „պարտականութիւն“ և այլ նման „կուռքեր“...

Ընդհակառակը, Հերցեն, Լավրօվ, Միխայլօվսկի, ամբողջ ռուսական սուբ'եկտիվիստ դ պ ր ո ց ը չափազանց բարձր է դասում ի դ է ա լ ն ե ր ը և նրանց հետ կապուած պարտաւորութիւնները, քարոզում է անդադար զրկանք ու զոհողութիւն, քարոզում է գրեթէ միջնադարեան նահատակութիւն յանուն իդէալի, ժողովրդի, հասարակութեան... Նա չի զատում անհատը հասարակութիւնից, չի տեսնում անտիթեզ, թշնամութիւն, հակօրինութիւն այդ երկու կատէգորիաների միջև, չի հակադրում էգօիզմը ալտրուիզմին, եսը հաւաքականութեան, այլ միացնում, ձուլում է նրանց կեանքի միևնոյն ամբողջական յորձանքի մէջ, իբրև այդ կեանքի երկու տարրեր, հարազատ և հիմնական տարրերքներ—փոխադարձաբար լրացնող—երկուսն էլ հաւասարապէս ծանրակշիռ և անհրաժեշտ... Եթէ, հարկաւ, ըմբռնենք էգօիզմը իր ազնուագոյն իմաստով, իբրև շեշտուած մարդկային անհատականութեան իրաւունքների ու պահանջների և ոչ իբրև ջատագովում հակաընկերային, անսանական կրքերի ու թռիչքների։

***

Մի հարուստ, շքեղ անհատականութիւն, մի սուր ու մտրակող գրիչ, մի խորապէս ինքնատիպ ոճ, որ մէկն է

Ընկերային կամ սօցիալական գիծը գերակըշռում էր Ռուսաստանի Նորաբողբոջ շարժման մէջ, — չափազանց թոյլ էին այնտեղ՝ քաղաքական մտահոգութիւնները։ Եւ դա ունէր իր պատմական ու տնտեսական պատճառները *)։ Գիտակից մտաւորականութիւնը, խեղդուած իր հայրենի մթնոլորտում, ծարաւ ըմբոստ մտքի ամեն մի արտայայտութեան՝ դիւրութեամբ ենթարկւում էր արեւմտեան ամենածայրայեղ, արմատական հոսանքներին, այսինքն՝ սօցիալիզմին ու անարխիզմին։

Միւս կողմից էլ՝ երկրի տնտեսութեան զարգացման աստիճանը, նրա նահապետական խակութիւնը, դասակարգերի թոյլ շերտաւորումը արգելք էին լինում զուտ քաղաքական-սահմանադրական շարժումների առաջացման, որպիսի շարժումներ կատարուել էին արեւմտեան Եւրոպայում 1789, 1848 թւականներին։ Չկար Ռուսաստանում այն յատուկ դասակարգը, որ կրող ու առաջապահ հանդիսանար այդ աւելի չափաւոր շարժումների, չկար երրորդ դասակարգը կամ բուրժուազիան, որ իր հզօր արդիւնաբերական ու ֆինանսական կարողութեամբ ցանցապատէր ամբողջ երկիրը, իր ձեռքն առնէր հասարակութեան բոլոր կենդանի ոյժերը և ծառանար ամեն բան կաշկանդող միահեծան բռնապետութեան դէմ, պահանջելով ոչ թէ սօցիալիզմ ու հանրապետութիւն, այլ պարզ Սահմանադրութիւն։ Այդ կարեւոր դասակարգը չկար, տարաբախտաբար, նա տակաւին իր սաղմի մէջ էր, խակ ու խաւար մի սաղմ... Եւ մինչև օրս էլ ռուսական բուրժուազիան մնում է թոյլ ու ստորադաս վիճակում, քաղաքականապէս գրեթէ անչափահաս, անկարող՝ թելադրելու իր

*) Տես Մ. Վ. „Հոսանքներ“։

անունը, շրջապատուած գիտութեան և երկարատև, անօրինակ մարտիրոսութեան լուսապսակով, ամբողջ սերունդներ ներշնչեց ու դաստիարակեց, ամբողջ տասնեակ տարիներ իշխեց երիտասարդութեան մտքերի վրայ — և այսօր էլ Ռուսաստանի մի ծայրից մինչև միւսը՝ նա արտասանւում է խորունկ հիացմունքով։

Կղերական ընտանիքի զաւակ և կրթւած ու դաստիարակւած կղերական ճեմարանում՝ նա երիտասարդ հասակի մէջ „վարակւեց“ ըմբոստացումի համայնաճարակ „հիւանդութեամբ“։ Շիտակ, քննադատող միտք, հզօր ու ընդհանրացնող իմացականութիւն՝ նա շուտ թափանցեց այն չարիքների էութեան մէջ, որոնք կրծում էին հայրենիքի վիթխարի օրգանիզմը և առանց երկար տարուբերւելու՝ նետւեց դիմադրական բանակը, յարեց ընկերվարական վարդապետութեան։ Սկսեց իր կարիէրը գրական քննադատութեամբ. դարձաւ հոգին այն մեծ, պատմական հանդէսի — „Սովրեմեննիկ“ — որ 50-ական և 60-ական թւականներին ռուս առաջադիմական մտաւորականութեան դրօշակակիրն էր, որի շուրջը համախմբւած էին ժամանակի ամենաընտիր աստղերը՝ Դոբրօլիւբօվ, Միխայլօվ և ուրիշներ։

Ապա եռանդով նւիրւեց տնտեսագիտական ուսումնասիրութիւնների, սկսեց քննադատել անսովոր հմտութեամբ արևմտեան մեծ տնտեսագէտների (մասնաւորապէս Ջօն Ստիւարտ Միլլի) գործերը, փայլեց, որպէս խորունկ կրիտիկոս ու գիտնական, ստացաւ յետագայում Մարքսի անվերապահ ներբողը։ Բոլոր քննադատութիւնների մէջ ցոլում էր Չեռնիշեվսկու ըմբոստ ոգին, նրա անհաշտ թշնամութիւնը արևմտեան լիբերալիզմի հանդէպ և նրա բուռն համակրանքը՝ դէպի կօմմունիզմը, ընկերվարութիւնը։ Եւ իբրև կօմմունիստ՝ նա ոգևորւում էր ռուս համայնքով, „միր“ի, „արտէլի“ զուտ ռուսա-

կան կազմակերպութեամբ, հողերի ընդհանուր, համայնական սեփականութեամբ (որ նրա կարծիքով իդէալ էր արևմտեան ժողովուրդների համար) և նրա վրայ կառուցանում էր գալոց հոյակապ կօմմունիստական շէնքը։ „ինչ փոփոխութիւններ ու յեղաշրջումներ էլ որ առաջ գան տնտեսական զարգացման ընթացքում,—գրում էր

Չ ե ր ն ի շ ե վ ս կ ի

նա — մենք չպիտի յանդգնենք ձեռք տալ մեր երկրի սրբազան ու փրկարար սովորութեան, չպիտի յանդգնենք բռնանալ համայնական հողատիրութեան վրայ“ *).

„Ստորերկրեայ“ կեանքը եռում էր Պետերբուրգի մէջ,

*) Տ ո ւ ն, Ռուս Յեղափոխական Շարժման Պատմութիւնը, էջ 35։

կազմակերպւում էին նոր-նոր գաղտնի ընկերութիւններ (Ամենախոշորը—„Հող և Ազատութիւն“ անունով, „Ջեմլիա ի Վօլիա“), բոլորն էլ սօցիալիստական վառ գունաւորութեամբ, հրատարակւում էին անվերջ ու բոցաշունչ թռուցիկներ, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում էին միշտ Հ ո ղ ը և Ժ ո ղ ո վ ո ւ ր դ ը։ Ռուս սօցիալիստները ապստամբութեան կոչ էին անում այդ ժողովրդին, առանց որևէ նախապատրաստական, կազմակերպական աշխատանք կատարելու, մի տարօրինակ, ծայրայեղօրէն միամիտ երիտասարդական մտայնութեամբ։ Եւ այդ բոլոր թռուցիկները կորչում էին հարիւր միլիոնաւոր զանգւածի սառցային անտարբերութեան մէջ, յուզելով միմիայն մտաւորականների սահմանափակ շրջանները։

Շարժման սկիզբն էր դեռ և այդ կարմրավառ թռուցիկները ունէին իրենց պատմական նշանակութիւնը։ Ահա մի քանի քաղւածներ, որ գաղափար են տալիս նրանց ընդհանուր ոգու մասին։

Ահա թէ ինչ էր գրւած նշանաւոր յեղափոխական Մ ի խ ա յ լ օ վ ի մի թռուցիկի մէջ, ուղղւած „Նոր Սերնդին“.

Մեզ պէտք չէ ցար ու կայսր, Աստուծոյ օծեալ, ժառանգական անկարողութիւնը ծածկող ծիրանի... այլ պէտք է ընտրովի գիւղական տանուտէր, ռոճիկով... Եթէ Ալեքսանդր II չի հասկանում այդ և չի ուզում յօժարակամ զիջումն անել ժողովրդին,—աւելի վատ իրեն համար... Նո՛ր սերունդ, մի՛ մոռացէք, որ մենք գլխաւորապէս ձեզ ենք դիմում, ձեր մէջ ենք տեսնում մարդիկ, որոնք ընդունակ են զոհաբերել իրենց անձնական շահերը երկրի բարօրութեան... Մենք կուզենք, որ հողը պատկանէ երկրին և ոչ անձին, որ իւրաքանչիւր համայնք ունենայ իր հողաբաժինը. մենք կուզենք պահպանել համայնական հողատիրութիւնը...

Մի այլ թռուցիկի մէջ գրւած է.

Հողը պատկանում է ուրիշ ոչ ոքի, այլ միայն ժողովըր-

դին... Նրան յայտարարել են ազատութիւն. բայց այդ ազատութիւնը խօսքով է միայն և ոչ գործով... Ժողովուրդը լսում է գեներալներին ու չինովնիկներին, բայց չի ըմբռնում, թէ այդ ի՞նչ ազատութիւն է, առանց հողի և չինովնիկների ու կալուածատէրերի հարուածների տակ *)...

Մի երրորդ Թռուցիկի մէջ յեղափոխականները համոզում են ժողովրդին, որ ցարը խաբել է նրան, որ „ազատարար“ մանիֆեստից յետոյ ռուս գիւղացիները դատապարտուած են աւելի ծանր գերութեան. ապա բացատրում են գիւղացիներին, թէ ինչ է ճշմարիտ ազատութիւնը, օրինակ են բերում Ֆրանսիան և Անգլիան, ուր ժողովուրդն է կառավարում երկիրը, ընտրում ու հեռացնում է թագաւորներին ևայլն։ Ի վերջոյ յորդորում են ռուս ժողովրդին՝ գաղտնի կազմակերպուել, պայմանաւորուել ու պատրաստուել, մինչև որ կը հնչէ ընդհանուր ապստամբութեան ազդանշանը։

Այդ վերջին Թռուցիկը վերագրեցին Չերնիշեվսկիին։ Չկարողացան այդ ապացուցանել, սակայն պարզ էր ամենքի համար, որ „նիհիլիստական“ այդ ամբողջ ագիտացիայի հոգին նա էր — Նիկօլայ Չերնիշեվսկի։ 1862-ին նա ձերբակալուեց, 2 տարի պահուեց նախնական բանտարկութեան մէջ, ապա դատապարտուեց տաժանակիր աշխատանքի և քշուեց Սիբիր։ Բանտի մէջ գրեց նա իր նշանաւոր սօցիալիստական վէպը. „Ի՞նչ անել“, որ տասնեակ տարիների ընթացքում ռուս մտաւորական երիտասարդութեան աւետարանն եղաւ։

Այնուհետև սկսւում է այդ մեծ մարդու համար տառապանքի ու խաչելութեան մի սոսկալի շրջան։ Կատորգայի (տաժանակիր աշխատանք) եօթ տարին լրացնելուց յետոյ՝ Չերնիշեվսկի աքսորուեց Եակուտեան նահանգի ամենահիւսիսային և անմարդաբնակ գաւառներից մինը

*) Տուն, Ռուս. Յեղ. Շարժման Պատմութիւն էջ 38—39։

—Վ ի լ ի ւ յ ս կ, ուր մնաց երկար տարիներ վայրենի եակուտների հետ, մի կատարեալ մտաւոր անապատում, մշտապէս ժանդարմական հսկողութեան տակ։ Ռուսական, գուցէ և ամբողջ համաշխարհային յեղափոխական տարեգրութեան մէջ դժւար է գտնել մի այլ օրինակ այնպիսի աղեխարշ նահատակութեան, որին ենթարկւեց այդ մեծ հանճարը Ալէքսանդր II-ի ազատամիտ կոչւած կառավարութեան ձեռքով։ Քսան տարի շարունակ ապրեց նա այդ անօրինակ պայմաններում, կտրւած իր ընտանիքից և ամբողջ լուսաւոր աշխարհից, կենդանի թաղւած Սիբիրեան ձիւներում։ Փորձեց յարաբերութիւն հաստատել եակուտների հետ, բայց — ապարդիւն... Առողջութեան հետ քայքայւեց աստիճանաբար՝ ո ւ ղ ե ղ ը։ 1889-ին ազատեցին նրան, բայց արդէն կատարեալ աւերակ էր, թէ ֆիզիքապէս և թէ հոգեպէս։ 1880-ին մեռաւ Աստրախանի մէջ — և այդպիսով ընդմիշտ չքացաւ այն հսկայ դէմքը, որի ահաւոր ուրուականը այնքան տարիներ դողացրել էր Ռուսաստանի վեհապետներին։ Չերնիշեվսկիի կեանքը, նրա ցաւոտ արտասւեցնող նամակները սիբիրեան իր ձիւնեղէն գերեզմանից՝ մի յաւիտենական ու ցնցող մեղադրագիր են բռնապետութեան անհոգի դահիճների դէմ...

VII

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ

Italiam! Italiam!...

Virgilius

Ալֆիէրի եւ բռնակալութեան պրոբլեմը. — Ֆրանսիական Յեղափոխութեան ազդեցութիւնը. — Յոյսեր եւ յուսախաբութիւններ. — Կարբոնարիզմ. — Իտալիան աւստրիական լծի տակ. — Յեղափոխական գրականութիւն. — Մաձձինի. — Դաւեր եւ խլրտումներ. — Պիէմոնտի դերը. — Կավուր եւ Նապոլէոն III. — Ֆրանկո-իտալական դաշնակցութիւն եւ պատերազմ. — Գարիբալդի. — Թափառումներ եւ արկածներ. — Հազարի արշաւանքը. — Վենետիկ եւ Հռոմ. — Կապրէրա. —

Իտա՜լիա... Գոչե՛նք մենք ևս Վիրգիլիոսի հետ՝ լի հիացմունքով ու երախտագիտութեամբ դէպի այն երկիրը, որ հինաւուրց ու փարթամ մի քաղաքակրթութեան օրրանն է, արուեստի ու գրականութեան մեծահռչակ հայրենիքը, ուր ամեն մի քայլափոխում դուք զարնւում էք անցեալի շքեղապանծ կոթողներին, ուր աւերակներն իսկ այնքա՜ն խօսուն են, գեղեցիկ ու կախարդիչ, ուր բանաստեղծը, փիլիսոփան, վիպասանը, հնախոյզը, ընկերաբանը՝ գտնում են մի անսպառ աղ-

բիւր ներշնչումի ու խանդավառութեան, մի հսկայ շտեմարան ամեն տեսակ գանձերի—իմացական և նիւթական—մի ամբողջ ծով տպաւորութիւնների, յոյզերի ու խոհերի...

Գուցէ ոչ մի այլ հայրենիք Եւրոպայում չի ճաշակել օտար լուծն ու տառապանքը այնքան խոշոր չափերով, բայց և գուցէ ոչ մի ուրիշ հայրենիք չի ունեցել այնքան չքնաղ դիւցազնամարտ, այնքան փսեմ դրւագներ ազգային վերածնութեան, այնքան շքեղ ռահվիրաներ, նահատակներ և հերոսներ... Ա լ ֆ ի է ր ի ն դեռ մռընչում է ազատասէր մարդկութեան ականջներին, յորդորելով բնաջինջ անել բոլոր թագակիր դահիճներին։ Կ ա ր բ օ ն ա ր ի զ մ ը դեռ նիւթում է ստորերկրեայ նկուղների մէջ իր դժոխային դաւերը։ Մ ա ձ ձ ի ն ի ն, Դաւադրութեան և Տերրօրի յաւիտենական Ոգին, դեռ իշխում է կարմիր ըմբոստների աներեւոյթ դարաններում։ Իսկ Գ ա ր ի բ ա լ դ ի ն — դեռ համաշխարհային, լեգենդական Ձիաւորն է, ազատութեան ու կռւի անզուգական ասպետը, խնկարկւած և գուրգուրւած երկրագնդի բոլոր ծայրերում, — Ասպետը, որին ոչ ոք չի հաւասարել առաքելական վեհութեամբ, ապստամբական թռիչքների յանդգնութեամբ ու մեծութեամբ, և որ այսօր էլ Ջանիկօլօի բլրակից, ուր կանգնած է իր հոյակապ յուշարձանը, դեռ հմայում է, հիպնօզում, քաջալերում բոլոր ըմբոստ հայրենիքների առաջամարտիկ հերոսներին...

Բ ո ղ ո ք ը բռնութեան դէմ առանձնապէս կատաղի է, երբ բռնաւորն ու իշխող ցեղը օտար են, դրսէն զոռով ներմուծւած, հարկադրւած։ Իտալիան ամենամեծն է և ամենակիրթը այն երկիրներից, ուր վաղուց, դարերից ի վեր բոյն էին դրել այդ օտար բռնաւորները՝

լիան՝ մի շարք տիրանների իշխանութեան տակ։ „Ամենաընդարձակ իտալական պետութիւնն էր Նապոլի ու Սիցիլիայի իշխանութիւնը, որ ունէր մօտ 6 միլիօն ազգաբնակութիւն։ Այդ դժբախտ երկիրները աներևակայելի չափերով կեղեքւում էին սպանիական տիրապետութեան տակ։ Իշխողները ծծում էին հպատակ ժողովրդին՝ առանց բնաւ հոգալու նրա բարեկեցութեան մասին։ Երբ 18-րդ դարի սկզբում սպանիացիք հարկադրուած էին թողնել Նապօլն ու Սիցիլիան, նրանք թողին այդ երկիրները առանց ոևէ ճարտարարուեստի, առանց առևտրի ու հաղորդակցութեան ճամբաների։ Կարճատև աւստրիական տիրապետութիւնից յետոյ հաստատւեց այնտեղ ֆրանսիական Բուրբօնների նոր իշխանատոհմը... Սիցիլիայում—որ ամենէն յետամնացն էր, կտրուած բոլորովին եւրոպական քաղաքակրթութիւնից —1,200,000 ազգաբնակութիւնից գրեթէ 800,000-ը ճորտեր էին խոշոր հողատէրերի ձեռքում. կային դրա հետ 63,000 քահանաներ, աբեղաներ և կուսաններ... Ժամանակ առ ժամանակ ապստամբում էր տգէտ ու սովալլուկ ժողովուրդը—ինչպէս, օրինակ, 1773-ին — սակայն իշխանութիւնը դիւրութեամբ հանդարտեցնում էր նրան“ *)...

Վրէժն ու Թոյնը ամբողջ դարերով էին կուտակւել այդ մեծ ժողովրդի ծոցում,—վրէժն ու թոյնը ոչ թէ անբան ու անգիտակ ստրկի, ոչ թէ իներտ ու որոճող մարդ-գրաստի, այլ հպարտ, գիտակից հայրենասէր էակների մէջ։ Այդպէս էր իտալական մ տ ա ւ ո ր ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը։ Այդպէս էր Թուով չնչին, բայց սրտով մեծ՝ յեղափոխական փոքրամասնութիւնը։ Այդ-

*) *Pietro Orsi, Das Moderne Italien.*

լիան՝ մի շարք տիրանների իշխանութեան տակ։ „Ամենաընդարձակ իտալական պետութիւնն էր Նապոլի ու Սիցիլիայի իշխանութիւնը, որ ունէր մօտ 6 միլիօն ազգաբնակութիւն։ Այդ դժբախտ երկիրները աներեւակայելի չափերով կեղեքւում էին սպանիական տիրապետութեան տակ։ Իշխողները ծծում էին հպատակ ժողովրդին՝ առանց բնաւ հոգալու նրա բարեկեցութեան մասին։ Երբ 18-րդ դարի սկզբում սպանիացիք հարկադրւած էին թողնել Նապօլն ու Սիցիլիան, նրանք թողին այդ երկիրները առանց ոեւէ ճարտարարւեստի, առանց առեւտրի ու հաղորդակցութեան ճամբաների։ Կարճատեւ աւստրիական տիրապետութիւնից յետոյ՝ հաստատւեց այնտեղ ֆրանսիական Բուրբոնների նոր իշխանատոհմը... Սիցիլիայում—որ ամենէն յետամնացն էր, կտրւած բոլորովին եւրոպական քաղաքակրթութիւնից —1,200,000 ազգաբնակութիւնից գրեթէ 800,000-ը ճորտեր էին խոշոր հողատէրերի ձեռքում. կային դրա հետ 63,000 քահանաներ, աբեղաներ և կուսաններ... Ժամանակ առ ժամանակ ապստամբում էր տգէտ ու սովալլուկ ժողովուրդը—ինչպէս, օրինակ, 1773-ին — սակայն իշխանութիւնը դիւրութեամբ հանդարտեցնում էր նրան“ *)...

Վրէժն ու թոյնը ամբողջ դարերով էին կուտակւել այդ մեծ ժողովրդի ծոցում,—վրէժն ու թոյնը ոչ թէ անբան ու անգիտակ ստրկի, ոչ թէ իներտ ու որոճող մարդ-գրաստի, այլ հպարտ, գիտակից հայրենասէր էակների մէջ։ Այդպէս էր իտալական մ տ ա ւ ո ր ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը։ Այդպէս էր թւով չնչին, բայց սրտով մեծ՝ յեղափոխական փոքրամասնութիւնը։ Այդ-

*) *Pietro Orsi, Das Moderne Italien.*

պիսի պարագաներում հայրենիքը մի հրաբուխ է, որ վաղ թէ ուշ պիտի ժայթքի սաստնեցուցիչ որոտումներով։ Այդպիսի պարագաներում պատմական քարոզը չափ, սահման չի ճանաչում. կրակը արծարծւում է ամեհի չափերով, ատելութիւնը ճնշող տիրապետութեան դէմ շղթայազերծւում է անողոք և աւերիչ, խօլական և վայրենի։ Իտալացի յեղափոխականները—գուցէ աւելի հին, քան ֆրանսիականները—տուել են մեզ, բոլոր մեծ ու փոքր ազգերին, որոնք կռւել են և դեռ կռւում են օտար լուծերի դէմ—տուել են, կարելի է ասել, յեղափոխութեան կլասսիկ հաւատամքը՝ դաժան, արիւնալի և արհաւրալի։ Տերրորի և քաղաքական սպանութեան գաղափարը Իտալիայում էր, որ արծարծւեց, դեռ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնից առաջ։ Գաղտնի, խորհրդաւոր ընկերութիւնները այնտեղ է, որ ստացան ամենամռայլ գունաւորումը (կարբօնարի՛զմ)։ Արեան ու վառօդի սրբազան հիմնը այնտեղ է, որ երգւեց ամենամոլեգին շեշտերով։ Դաւադրական տենդը, ժակոբինեան հաւատոյ հանգանակը, անձնուրացութեան և կամաւոր նահատակութեան բնազդը, հայրենիքի ու ազատութեան խանդավառ պաշտամունքը և թունաւոր ատելութիւնը դէպի Օտարն ու Նրա լուծը, դէպի ճնշումն ու բռնութիւնը,—այդ բոլորը մի հզօր ու ահարկու ալացք առաւ Իտալիայի յեղափոխական դպրոցի մէջ...

„*Cacciar i stranieri!*“ — „Դո՛ւրս քշել օտարներին“ — այդ ճիչը լսւում էր Իտալիայում դեռ Պետրարկայի *) օրերից, նա եղաւ Մաձձինիի մշտնջենական կոչը և նա դարձաւ յետագայում կարգախօս բոլոր

*) Իտալ. հռչակաւոր բանաստեղծ, ծն. 1304 թ.։

ստրուկ, օտարահպատակ ազգերի յեղափոխական տարրերի համար։

Դո՛ւրս քշել օտարին և ստեղծել ազատ, անկախ հ ա յ ր ե ն ի կառավարութիւն, ըստ կարելւոյն դեմօկրատիկ, ռամկավար հիմերի վրայ, ի գործ դնել ամեն միջոց՝ նպատակին հասնելու համար, — այսպէս եղաւ նշանաբանը իտալացի յեղափոխականների և ազգային նշանաւոր գրողների ու հրապարակագիրների։

1777-ին լոյս է տեսնում Ալֆիէրիի *) ցնցող գըրւածքը բ ռ ն ա կ ա լ ո ւ թ ե ա ն մասին — *Della Tirannide.* Ազդւած էր իր հայրենակից Մ ա կ ե ա վ է լ ի ի ց **), բայց սրա հակադիր բևեռն էր։ Մինչ Մակեավէլլի փաստում ու գրւատում է միահեծան, ինքնակալ բռնապետութիւնը, Ալֆիէրի՝ ազատ ոգու մի մոլեգին թռիչքով ծառանում է բռնաւորի, միապետի իշխանութեան դէմ, անհաշտ կռիւ է յայտարարում նրան և նոյնիսկ ջատագովում է քաղաքական սպանութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ ա ր ք ա յ ա ս պ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը։ Այդ սարսափելի քարոզները հնչւում էին Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնից 12—15 տարի առաջ։ 16 տարի յետոյ Պարիզի մէջ պիտի գլխատւէր ժողովրդական դատի որոշումով՝ այդ բացարձակ միապետութեան մի տիպարներկայացուցիչը — Լուդովիկոս XVI։ Հարկաւ, Ֆրան-

---

*) *Vittorio Alfieri,* իտալ. յայտնի թատերգակ (1749 թ.—1803)։

**) *Niccolo Machiavelli,* իտալ. աշխարհահռչակ պատմաբան, որ 1515-ին հրատարակած „*Il Principe*“ գրւածքի մէջ հիմնաւորում ու ներբողում էր բացարձակ, միահեծան թագաւորի սկզբունքը, նրա մէջ միայն գտնելով դարմանը Իտալիայի վէրքերի և միջոցը նրա վերածնութեան։

սիացի յեղափոխականները չէին ազդուած Ալֆիէրիից, ընդհակառակը, այդ վերջինն էր հաւանականօրէն ներշնչուած ֆրանսիական էնցիկլօպէդիստների, մասնաւորապէս Ռուսսօի, քաղաքական-ընկերաբանական գրուածքներով։ Բայց ուշագրաւ է իտալացի յեղափոխական գրողի ոճն ու ոգին—աւելի բուռն ու մոլեգնոտ, աւելի անհաշտ ու արմատական։

Նա վերլուծում է բռնակալութեան սկզբունքը, նրա էութիւնը։ Այդ սկզբունքը միշտ չար է, անբնական, հակամարդկային, անկախ բռնաւորի անձնաւորութիւնից, նրա լաւ կամ վատ յատկութիւնից։ Լինի դեսպօտը չար կամ բարի—նրա կառավարութիւնը միշտ քստմնելի է ու աղէտալի, քանի որ մարդկանց, հազարաւոր ու միլիօնաւոր հպատակների ճակատագիրը կախուած է միահեծանի քմահաճոյքից... Բռնաւորն ինքն է, որ կարող է ստեղծել, փոփոխել, քանդել օրէնքները... Դա մի սարսափելի ոյժ է, որ անսահմանօրէն և անպատիժօրէն վնասելու կարողութիւն ունի.. Սարսափը միակ պատւանդանն է բռնակալական այդ չարաշուք կառուցուածքի, սարսափը այն միակ կապն է, որ շղթայում է բոլոր հպատակներին բռնաւորի ոտքերի տակ... Ժողովուրդը, որ հանդուրժում է մի այդպիսի բռնակալութեան, ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ոչխարների մի զազիր հօտ (*vile branco di pecore* *)։

„Բռնակալութեան“ պրօբլեմը դառնում է առանցքը Ալֆիէրիի քաղաքական խոհերի։ Բռնակալութեան կատեգօրիայի մէջ նա մտցնում է և պ ա պ ո ւ թ ի ւ ն ը, որին ջերմ հակառակորդ են եղել գրեթէ բոլոր հին ու նոր իտալացի յեղափոխական գրողները։ Բռնակալութիւնը, ասում է Ալֆիէրի, սահմանել են յօժարակամ

---

*) *Vittorio Alfieri, Della Tirannide.*

իրենք զանգուածները և եթէ նրանք կամենան, կարող են վերստին բնաջնջել անել ամեն բռնութիւն։ Բայց ամենից առաջ այդ զանգուածները պէտք է զգան, գիտակցեն այդ բռնութեան ճնշող, աղէտաւոր բնոյթը։

Չկայ կռիւ առանց զոհողութեան։ Բռնակալութիւնը կործանող պատերազմի մէջ պէտք է գրկել նահատակութեան ծանր խաչը։ Եւ Ալֆիէրի ոգևորուած ներբողում է նահատակութիւնը, որ „երբէք ապարդիւն չի անցնում“, ներբողում է ինքնայորդոր, յօժարակամ մահը, որ հազար անգամ գերադասելի է ստրկական գոյութիւնից։ Իւրաքանչիւր նահատակ իր վսեմ օրինակով ցնցում է ուրիշներին, ցանում է սերմերը ապագայ ազատաքեր հունձերի համար...

Ազատութեան մի մոլեռանդ տենդով համակուած՝ Իտալիայի մեծանուն ողբերգակը կսկծում էր, դառնապէս գանգատւում, որ իր ժամանակի սերունդը մանր է և տափակ, որ նա չի արտադրում հին Հռոմի ու Յունաստանի պէս հերոսներ... Ալֆիէրի իր թատերական գըրուածքների մէջ ոգեկոչում է այդ հերոսներին՝ խթանելու, արթնացնելու համար իր ժամանակի թմրած երիտասարդութիւնը։

Բռնակալութեան պատուհասը և Ազատութեան սէրը բանաստեղծ դարձրին մի այլ նշանաւոր իտալացու — Ֆոսկոլոին *)։ Նա էլ՝ Ալֆիէրիի պէս կրքոտ ու ցասկոտ, բուռն, մարտական խառնուածքի տէր, ատող կղերի ու բռնապետութեան, համոզումով հանրապետական։ Նա էլ ցաւով ու ցասումով էր դիտում զանգուածների ագէտ ու խեղճ վիճակը և անդունդը մաս-

---

*) *Ugo Foscolo* 1777 թ.—1827։

ւորականութեան ու ժողովրդի միջև։ Նա էլ երգում ու փառաբանում է իր գրուածքների մէջ հայրենիքի սէրը, խթանում է ազգային ինքնագիտակցութիւնը։

***

Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնն էր, սակայն, որ ուժգին զարկ տուեց Իտալիայի վերազարթումին, ինչպէս ամբողջ մտածող և զգացող երկրագնդին։ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը ոչ միայն իր ազատարար գաղափարներով էր, որ պատրաստեց գետինը իտալական գալոց շարժումների, այլ և այն տնտեսական պայմաններով, որ նա ստեղծեց մասնաւորապէս Իտալիոյ մէջ։

Ի՞նչ էր Իտալիան երկար դարերի ընթացքում, հռոմէական կայսրութեան (արեւմտեանի) անկումից ի վեր։ Մի դժբախտ, քաօսային, բաժան-բաժան գոյութիւն, մի տեսակ եւրոպական Հայաստան, մատնուած գիշատիչ դրացիների պարբերական խուժումներին, ենթակայ մերթ գերման, մերթ ֆրանսիական ու սպանիական, մերթ աւստրիական տիրապետութեան. կային և մի շարք փոքրիկ, անկախ հանրապետութիւններ. բայց Ամբողջը մի չտեսնուած քաօս էր, առանց ազգային գիտակցութեան ոեւէ հետքի, ներքին անդուլ ու արիւնահեղ մրցումներով ու կռիւներով, որոնց մի խոշոր դրւագը իր կարմիր զարհուրանքներով լցրել է դժոխաշունչ էջերը Դանտէի „Աստուածային Կատակ“ի...

Անտագօնիզմը տիրողի և հպատակի միջև բորբոքւեց և հետզհետէ աւելի և աւելի սուր բնոյթ առաւ այն ժամանակից, երբ հին, կուլտուրական ժողովրդի մէջ սկսեց արթնանալ ազգային գիտակցութիւնը։ Մինչ այդ՝ Իտալիոյ ժողովրդային զանգուածները և անգամ վերին, մտաւորական խաւերը ընտելացել ու համակերպել

էին իրենց վիճակին։ Մի ժամանակ նոյնիսկ—ասում է Գերվինուս—աւստրիական տիրապետութիւնը Լոմբարդիայում, մասնաւորապէս Վենետիկում, համեմատաբար շատ մեղմ էր և կը նպաստէր որոշ չափով իտալացիների նիւթական ու մտաւոր առաջադիմութեան։ Դա մի տեսակ ոսկէ դար էր, հաշտ, միաբան ապրում էին աւստրիացիք և իտալացիք, ոչ մի կասկած ու անտագօնիզմ իշխողի ու հպատակի միջև. իտալացի պետական մարդիկ յարգի էին Վիեննայում և փոխադարձաբար աւստրիացիները Միլանում. իտալական երաժշտութիւնը անցնում էր Վիեննա, գրականութեան կենտրօն էր դառնում Միլանը... և այդպիսով անուղղակի նպաստաւորւում էր իտալական ազգայնութիւնը... Ոչ մի ըմբոստացում. ոչ մի անջատական ձգտում *)...

Բայց ահա վրայ հասաւ Ֆրանսիական Յեղափոխութիւնը և նրա հետ ազատական, հանրապետական գաղափարների յորձանքը դէպի Իտալիա... Նապօլէօնեան բանակների միջոցով իսկ... Սկսւեց հայրենասիրական ուժգին խմորումը Ապենինեան թերակղզու մէջ և դրա հետ միասին փոխւեց նաև աւստրիական կառավարութեան ս ի ս տ ե մ ը... Տիրեցին բացառիկ օրէնքները, ճնշումն ու հալածանքը։ Դա նոյն բնական, տրամաբանական volte-face-ն է, որ արել են հայկական ճակատագրի վերաբերմամբ Թիւրքիան և Ռուսաստանը։ Թէ մէկ և թէ միւս բռնապետական կայսրութեան մէջ հայութիւնը ունեցել է իր այսպէս կոչւած „ոսկէ շրջանը“, վայելել է մի որոշ ժամանակ տիրող, օտար ռէժիմի հովանաւորութիւնը, զարկ է տւել իր ազգային կուլտուրային, իր դպրոցին ու գրականութեան... Շու-

*) *Gervinus, Geschichte des XIX Jahrhunderts, I B·* էջ 446—448.

տով, սակայն, վրայ է հասել ռէակցիան, իշխողը նորէն փականք է դրել ազատախօս լեզուներին, հէնց որ հպատակը մտել է ազգային վերազարթումի „վտանգաւոր" ճանապարհը... Դառնանք Իտալիային։

Միահեծան իշխանների հովանիի տակ ազնուականութիւնն ու կղերը տիրում էին ամենուրեք երկրի մէջ, ինչպէս Ֆրանսիայում, Մեծ Յեղափոխութիւնից առաջ։ Բայց XVIII-րդ դարի վերջերում առևտուրն ու ճարտարարուեստը թափ առան հիւսիսային Իտալիայի մէջ, դրա հետ միասին սկսեց արագօրէն զարգանալ պատմական երրորդ դասակարգը, բուրժուազիան, որին և վիճակուած էր գլուխ կանգնել նորաբողբոջ ազգային շարժման։ Ֆրանսիական նոր տիրապետութիւնն էլ աւելի ևս նպաստաւորեց Իտալիայի տնտեսական և կուլտուրական յառաջխաղացութիւնը։ Ինչպէս յայտնի է, ֆրանսիական զօրքերը Բօնապարտի առաջնորդութեամբ եկան գրաւեցին նաև Ապեննինեան թերակղզին։ Մաքսային ու այլ խոչընդոտները վերացան, երկրագործութիւնը, առևտուրն ու արհեստները անկաշկանդ թռիչք առան, բացւեցին հաղորդակցութեան ճամբաներ, խրախուսւեցին գիտութիւնն ու արուեստը.. Տիրեց միաժամանակ յարաբերական ապահովութիւն կեանքի ու գոյքի։ Այդ բոլորը, բնականաբար, նպաստում էր ազգային միութեան, հարթում էր տարբերութիւնները և մեղմում անտագօնիզմը միևնոյն հայրենիքի այլ և այլ հատուածների միջև։ Նոյն էւօլիւցիան կրել է և նորագոյն Գերմանիան։

Աճեց աստիճանաբար իտալական բուրժուազիայի հարստութիւնն ու ազդեցութիւնը, աճեց հետզհետէ և նրա իղձերի թարգման գրողների ու հրապարակագիրների փաղանգը, որ անդուլ արծարծում էր ժողովրդի, երիտասարդութեան մէջ հայրենասիրութեան կրակը,

ազգային անկախութեան գաղափարը... Ամէն բան կար— հայրենիք, լեզու, գրականութիւն, պատմական մեծաշուք անցեալ,—չկար միայն անկախութիւնը։ Պէ՛տք էր նուաճել այն։ Պէտք էր պատրաստել ժողովուրդը զանգուածային ապստամբութեան համար, „դո՛ւրս քշել օտարներին, թօթափել ստրկութեան լուծը հին, փառապանծ հայրենիքի պարանոցից և ստեղծել նոր Իտալիան՝ սահմանադրութեան ու ազատութեան նշանաբանով“...

Ֆրանսիական, Նապօլէօնեան տիրապետութիւնը նոր, թարմ հոսանք բերելով, մի վայրկեան ոգևորեց իտալացի հայրենասէրներին։ Ֆրանսիական զօրքերի հետ սախ մի նոր, զովարար, սթափեցուցիչ հով էր փչում Ալպերից, որ կազդուրում ու խրախուսում էր ազատատենչ սրտերը։ Մի մեծ յոյս էր ճառագայթում երկրի վրայ, իտալացի հայրենասէրներին թւում էր, թէ հասել է ժամը, երբ պիտի խորտակւին ստրկութեան շղթաները և պիտի իրագործւի Իտալական Միութիւնը Մեծ Յեղափոխութեան զօրքերի աջակցութեամբ։

Ցնծութեամբ դիմաւորեց ժողովուրդը բօնապարտեան լէգէօններին, մինչդեռ Իտալիայի տէրերը ահ ու դողով համակւեցին։ Եղան մի շարք ժողովրդային խլրտումներ։ Բօնապարտը քշեց բազմաթիւ իշխաններին, հաստատեց շատ տեղերում հանրապետական կառավարութիւններ, տապալեց Վենետիկում ու Ջենօվայում հին, օլիգարշիկ, ազնւապետական հանրապետութիւնը և սահմանեց նրանց տեղը աւելի ռամկավար, հանրապետական մի ռէժիմ։ Ասացինք արդէն, որ ֆրանսիացիների մուտքը զգալի յեղաշրջում առաջ բերեց նաև տնտեսականկուլտուրական կեանքի մէջ։ Վերացան ֆէօդալական կապանքները, գրաււեցին վանքապատկան ահագին հողերը, ճամբաներ ու ջրանցքներ շինւեցին, առևտուրը

ազատ շունչ առաւ և դրա շնորհիւ սկսեց բարձրանալ նոր դասակարգը, աշխատասէր և ձեռներէց բուրժուազիան, որ իր ձեռքն առաւ գրաւուած կղերական հողերի մի խոշոր մասը։

Սակայն, մեդալի միւս կողմը կար։ Երկար չտևեց Ն ա պ օ լ է օ ն ե ա ն դ ե մ օ կ ր ա տ ի զ մ ի իդիլլիան։ Երկիրը մտնեց շուտով նոր հրամանատարների կամայականութեան։ Ռամկավար հանրապետութիւնները չքացան, քանի որ նրանց ստեղծողը ինքն արդէն հռչակւեց շուտով միահեծան Թագաւոր (1804-ին)։ Չքացան յեղափոխական փրազները, որ Նապօլէօն սիրով արտասանում էր իր արշաւների մեծ ճամբու վրայ և նրանց տեղը հռչակւեցին տիրանների սովորական հրահանգները՝ „կարգ, հնազանդութիւն, անդորրութիւն“... Ամբողջ Ապենինեան Թերակղզին ենթակայ էր այժմ պարիզեան Դեսպոտի և նրա բազմաթիւ տեղապահների քմահաճոյքին։

Յուսախաբութիւնը մեծ եղաւ իտալացի հայրենասէրների շրջաններում։ Տարիները անցնում էին անձկալի սպասումի մէջ։ Ազգային Միութիւնն ու Անկախութիւնը չէին գալիս։ Նապօլէօն ընկաւ, գումարւեց Վիեննայի պատմական դեսպանաժողովը, գլուխ եկաւ տխրահռչակ „Սրբազան Դաշնակցութիւնը“, Եւրոպայի քարտէզը վերստին յեղաշրջւեց, Իտալիան վերստին ենթարկւեց լծի — աւելի ծանր, աւելի բիրտ ու անհանդուրժելի։ Նրա բախտը դրւած էր այժմ Մետերնիխի ոտքերի տակ *)։ Յեղափոխութիւն, ազգերի վերածնութիւն ու անկախութիւն — բոլորը ենթարկւեց մի զարհուրելի օստրակիզմի, հակայեղափոխական, բռնապետական ուրացանը փչեց կատաղութեամբ բովանդակ Եւրոպայի,

*) Տես գրքիս նախորդ էջերը։

մասնաւորապէս Իտալիայի վրայ, որի ամբողջ Հիւսիսային մասը ընկաւ վերստին աւստրիական տիրապետութեան տակ։

Սակայն, *Risorgimento*-ի հերոսները, իտալական վերածնութեան ռահվիրաները չէին վհատւում։ Հայրենասիրական տենդը աւելի էր արծարծւում բռնակալութեան կռած հսկայական դագաղի մէջ. բանաստեղծները ողբում էին և յուսադրում, ներբողում էին հայրենիքի հին փառքերը և աղի արցունք թափում ներկայի վրայ...

Ի՜նչ աղէկտուր շեշտերով էր ողբում հայրենիքի անկեալ վիճակը մեծն Լեոպարդի, 1818-ին գրած իր ծանօթ ոտանաւորի մէջ—*All' Italia*.

O patria mia, vedo le mura e gli archi
E le colonne e i simulacri e l'erme
Torri degli avi nostri,
Ma la gloria non vedo,
Non vedo il lauro e il ferro ond'eran carchi
I nostri padri antichi. Or fatta inerme,
Nuda la fronte e nudo il petto mostri.
Oimè, quante ferite,
Che lividor, che sangue! Oh qual ti veggio,
Formosissima donna! Io chiedo al cielo
Et al mondo: dite, dite
Chi la ridusse a tale?
Sparte le chiome e senza velo
Siede in terra negletta et sconsolata
Nascondendo la faccia
Tra le ginocchia e piange.

Ո՜վ հայրենիք, տեսնում եմ մեր նախնիքների
Պարիսպներ, և կամարներ, ատրուշաններ և կոթողներ,

Մենարաններ ու աշտարակներ, բայց չեմ տեսնում
նրանց փառքեր
Նախնեաց սուր ու դափնիներ.
Կանգնած ես դու այժմ անզէն,
Մերկ ճակատով ու մերկ կուրծքով
Աւա՛ղ... քանի՛ վէրքեր, որքան արիւն,
Ի՞նչ օրի ես, ո՛վ հինաւուրց Գեղեցկուհի.
Երկի՛նք, երկի՛ր, ասացէ՛ք ինձ,
Ո՞վ նրան հասցրեց այդ օրին...
Շղթայակապ ու հերարձակ,
Սգաւոր և անյարդար
Նստած է նա գետնի վրայ
Եւ գլուխը ծնկների մէջ
Լալիս է անմխիթար...

***

Սկսեց բուռն, „ստորերկրեայ“, դաւադրական գործունէութիւնը։ Կ ա ր բ օ ն ա ր ի զ մ ը բեմ նետուեց— գաղտնի, աներեւոյթ խորշերում—ահ ու սարսափ նետելով Մետերնիխներին և բոլոր նրանց, որոնք յաւակնում էին պահել աշխարհը միջնադարեան խաւարակուռ դժոխքի մէջ։

Ի՞նչ էր Կ ա ր բ օ ն ա ր ի զ մ ը։ Նախընթաց գլուխների մէջ, խօսելով եւրոպական գաղտնի ընկերութիւնների մասին, յաճախ ենք յիշել կարբօնարիներին։ Հարկ է այժմ նկարագրել մանրամասնօրէն այդ վերին աստիճանի ուշագրաւ աղանդը, որ մի ժամանակ ահաբեկել էր Եւրոպայի հրամանատարներին։

Իտալիան պէտք է համարել կարբօնարիզմի հայրենիք, թէև ոմանք Ֆրանսիայի մէջ են փնտրում նրա

ծագումը,—Ֆրանսիական միջնադարում, երբ այս ու այն տեղ հիմնւել էին այսպէս կոչւած փ ա յ տ ա հ ա տ-ների (*bücherons*) գաղտնի ընկերութիւնները։ Նրանք դաւանում էին դեմօկրատիկ, ռամկավարական սկզբունք-ներ, պահանջում էին, որ ժողովուրդը ինքը վարէ իր սեփական գործերը. պահանջում էին հաւասարութիւն եւայլն։ Յիսուսը պատւաւոր նախագահ էր այդ ընկերութիւնների, որոնց նշանաբանն էր՝ Յոյս և Հաւատ։

Կարբօնարի, Կարբօնայօ (*carbonaio*) իտալերէն նշա-նակում է ա ծ խ ա գ ո ր ծ, որ հեռու չէ փ ա յ տ ա-հ ա տ ի կատէգօրիայից։ Այդպէս էին կոչւում այդ գաղտնի ընկերութիւնները, որովհետև նրանց մշտական ժամադրավայրը՝ ա ն տ ա ռ ն էր, նրանց ժողովները տեղի էին ունենում փայտահատների, ածխագործների աներևոյթ խրճիթներում։

Ե՞րբ է սկիզբ առել այդ խորհրդաւոր աղանդը իտա-լական երկնքի տակ—յայտնի չէ. գիտենք միայն, որ դարեր առաջ, երբ բռնկւել էր Իտալիայում Գվէլֆ-Գիբելեան հռչակաւոր պատերազմը *), վտարանդի գվէլֆները գիբելինների հալածանքից խուսափելու հա-մար՝ հաւաքւում էին ու խորհրդակցում հեռաւոր ան-տառների խորքերում։

---

*) Գվէլֆ և Գիբելլին—երկու հզօր կուսակցութիւններ էին, որոնց պայքարը ալէկոծեց և արիւնեց իտալական պատ-մութիւնը 12-րդ դարից մինչև 15-րդը, բաժանելով երկիրը երկու խոշոր ու հակամարտ հատւածների։ Գիբելինները կու-զէին գերման Թագաւորների տիրապետութիւնը Իտալիայում, իսկ Գվէլֆները մոլեռանդ կողմնակից էին պապի և իտա-լական անկախութեան։

Սակայն XVIII դարու վերջերումն էր և XIX-ի սկզբներում, որ կարբօնարիզմը, իբրև գերազանցապէս քաղաքական-յեղափոխական մի աղանդ, նշանաւոր դեր խաղաց թէ Իտալիոյ և թէ ամբողջ Եւրոպայի պատմութեան մէջ։ Նպատակն էր՝ ոչնչացնել ամէն տեղ բռնակալ իշխանութիւնը և սահմանել ամենուրեք ռամկավարական կարգեր։ Նպատակին հասնելու միջոցն էր— դաւադրութիւն և կռիւ։

„Ազատութի՛ւն կամ Մահ“, „Վրէ՛ժ“, „Հաւասարութիւն“, „Անկախութիւն“ և այլ դիւթիչ ու որոտուն բառերը կրկնւում էին յաճախ այդ սարսափելի աղանդաւորների մօտ, որոնց գաղտնի առեանները իրենց ընդարձակ ճիւղաւորութեամբ մի ժամանակ ցանցապատել էին ամբողջ Հարաւային Իտալիան։ Հազարաւորնե՛ր էին նրանք, որ ուխտել էին բռնակալութեան ոչնչացումը, կապւել էին եղբայրական դաշինքով և երդումի սրբազան արարողութեամբ։ Մի հոյակապ Ուխտ էր դա, մի հսկայ դաշնադրութիւն։ Ֆրան-Մասօնիզմին նման էր շատ կողմերով։ Կարբօնարիները նոյնպէս ունէին մի շարք ծէսեր ու էմբլէմներ, մի ահագին, խստապահանջ կանոնադրութիւն, մի ամբողջ ցերեմօնիալ։ Նրանք ևս ունէին իրենց սիմվօլիկ, պայմանական լեզուն, որի բառերը փոխառած էին ածխի առևտրից։ Գաղտնի ժողովի տեղը կոչւում էր խրճիթ, իտալերէն — *baracca*, ժողովի վայրը կոչւում էր ծմակ — *Bosco*, իսկ ժողովի պայմանական անունն էր՝ վ ա ճ ա ռ ք — *Vendita*։ „Մաքրել անտառը գայլերից“ — կարբօնարիզմի բառբառով նշանակում էր ազատել երկիրը բռնակալներից։

Ընկերութեան կանոնադրութիւնը մահով էր պատժում դաւաճաններին ու մատնիչներին, մահով նաև— ուխտադրուժներին, ռէնէգատներին։ Սրբազան գործը, իբրև աջողութեան գերագոյն պայման, պահանջում էր

բացարձակ գաղտնապահութիւն և իւրաքանչիւր կարբօնարի, ընկերութեան մէջ ընդունելիս՝ երդւում էր չմատնել ոչ ոքի Ընկերութեան գաղտնիքները, հնազանդւել կուրօրէն ղեկավար չէֆերին, կատարել սրբութեամբ ստանձնած պարտաւորութիւնները, զոհաբերել Սուրբ Գործին իր անձը և իր գոյքը, պայքարել անվհատ Հայրենիքի ու Ազատութեան համար։ Իւրաքանչիւր կարբօնարի պարտաւոր էր իր հաշւով ձեռք բերել նաև սուր ու հրացան։

Փոքր ինչ աւելի կանգ առնենք այդ զարմանալի աղանդի վրայ, որ տւել է, կարելի է ասել, գաղտնի կազմակերպութեան կլասիկ ձևը բոլոր երկրների մարտնչող տարրերի համար... Մեր համեստ իրականութեան մէջ ևս ծլել ու զարգացել է—երբեմն հզօր չափերով—կարբօնարիզմի թունաւոր, բայց և փրկարար ծաղիկը, զարգացել են գաղտնի կազմակերպութեան մօտաւորապէս նոյն ձևերը, նոյն „ուխտի“ հանգամանքով, նոյն երդումի արարողութեամբ, նոյն խորհրդաւոր պայմանական նշաններով, էմբլէմներով... Հայ դաւադիրը, տերրօրիստը, հայ ֆէդային — մանաւանդ շարժման սկզբներում — եղել է „կարբօնարի“, առանց երբէք այդ անունը լսած լինելու...

„Եղբայրներ“ էին անւանում իրենց գաղտնի Ուխտի անդամները, աւելի ճիշտ, հօրեղբօրորդի (buona cugina) — այդ մտերմական անունն ենք գտնում և մի շարք ուրիշ կրօնական աղանդների մէջ։ Խորապէս կրօնական էր և կարբօնարիզմը. աւետարանի լաւագոյն առաքինութիւնները յանձնարարւում էին անդամներին, պէտք էր լինել մաքուր, ազնիւ, անխարդախ՝ կարբօնարի դառնալու համար։ Այդպէս էր պահանջում բարձրագոյն մարմինը։ Իրենց դիրքով, բնականաբար, հաւասար չէին

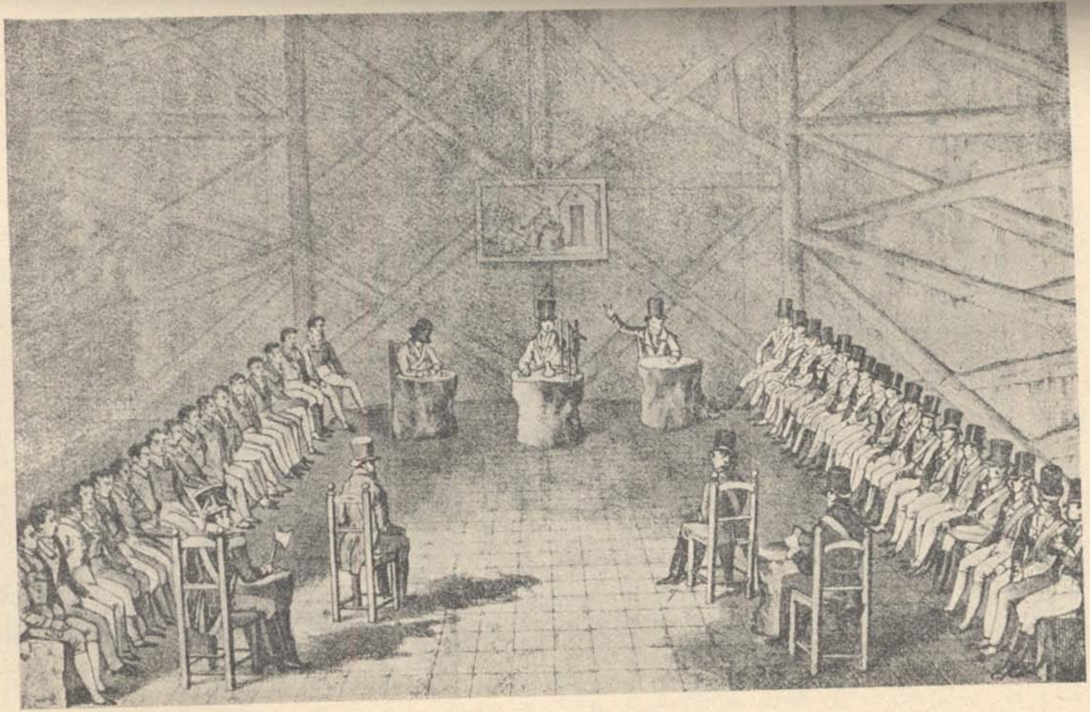

ԿԱՐԲՕՆԱՐԻՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ

կարբօնարները. կար մի յայտնի երարխիա, կային երեք աստիճաններ, ինչպէս վաղեմի համքարական գրութեան մէջ։ Մեծամասնութիւնը աշկերտներ էին (քարգահ, *apprenti*), ապա գալիս էին վարպետները և նրանց բոլորին ղեկավարում էր Մեծ Վարպետը (*Gran Maestro*)։

Ժողովատեղին ներկայացնում էր եռանկիւնի մի սենեակ, մի մութ ու խուլ քարայրի մէջ, պատած ներքուստ ամբողջապէս փայտէ ձողերով։ Նախագահում է Մեծ Վարպետը։ Նա բազմած է արևելեան կողմը դրուած յատուկ աթոռի վրայ։ Ճակատին երկայն, կարմիր, չալմայաձև թաշկինակ, գօտիին կապած ունի մէկ կացին և մէկ դաշոյն։ Աջ ու ձախ նստած են ընտիր հռետորներ։ Նրա առջև զետեղուած են այլ և այլ խորհրդանշաններ.— աղ, ջուր, մի խաչ, փայտերի մի կապոց, կրակ, հող, ճերմակ փշերից հիւսուած մի պսակ և այլն։ Սենեակի մէջ այլ և այլ զէնքեր։ Դրան առջև սուրը ձեռին կանգնած են երկու պահապաններ։ Աթոռներն ու նստարանները պատած են կարմիր պաստառներով։

Բազմաթիւ աշկերտները նստած են երկու շարքով, նախագահի աջ ու ձախ կողմ։ Պէտք է ընտրել նրանցից նոր վարպետներ՝ ճիւղաւորելու և բազմացնելու համար Սուրբ Ուխտը։

Հանդիսաւոր է ժողովի բացումը։ Խօսում է Մեծ Վարպետը, „Մեծ ընտրեալը“։ Նա բացատրում է կարբօնարիզմի խորհուրդը, նրա ծագումն ու նպատակը, բացատրում է, թէ ինչպէս բնութիւնը ծնել է մարդուն ազատ ու երջանիկ, բայց ամեն տեղ նա գտնւում է շղթաների տակ, ամեն տեղ՝ „մարդը մարդուն գայլ“։ Կոչ է անում՝ կազմակերպւել և փշրել այդ շղթաները։ Ապա բացատրում է կարբօնարիական սիմբօլների նշանակութիւնը։ Կռիւը զոհ է պահանջում, նահատակու-

թիւն—և խաչը նշան է այդ նահատակութեան։ Ջուրը՝ մաքրելու համար է մեր հոգիների ժանգը, աղը՝ պիտի փրկէ կարբօնարիներին՝ փճացումից, ապականութիւնից... և այլն և այլն։ Խաչը նմանապէս նշան է, որ բռնակալները պէտք է ենթարկւին խաչելութեան և փշեայ պսակը պիտի ծակոտէ նրանց յանցաւոր գլուխները *)...

Խօսում է Մեծ Վարպետը և ճառը լի է խորհրդաւոր այլաբանութիւններով.

— Ժամը քանի՞ է, բարի եղբայր, հարցնում է նա ընտիրներից մէկին և վերջինը պատասխանում է.

— Բարձրապատիւ Մեծ Ընտրեալ, ահազանգը հընչում է ամեն կողմից և տալիս է իր արձագանքը մեր քարայրի խորքերում. ես կարծում եմ, որ դա ազդանշանն է ազատ մարդկանց ընդհանուր վերազարթումի։

— Բարի եղբայր, ժամը քանիի՞ն պիտի սկսւին մեր գաղտնի աշխատանքները.

— Կէս գիշերին, Մեծայարգ Ընտրեալ, երբ ժողովըրդային զանգւածները մեր համախոհների ղեկավարութեամբ պիտի հաւաքւին, կազմակերպւին ու գրոհ տան բռնակալութեան դէմ։

— Եղբայրնե՛ր, դուք պահապան-հրեշտակներ մեր ապաստանի, արդեօք վստա՞հ էք, որ ոչ մի օտար մարդ չի մուտք գործել մեր շարքերը. և արդեօք ընդհանուր շարժման համար կոչւած բոլոր ղեկավար-կարբօնարիները իրենց դիրքերո՞ւմ են.

— Այո՛, Մեծայարգ Ընտրեալ, հսկիչները կատարել են ճշտութեամբ իրենց պարտքը, օտար տարրեր չկան

*) *Memorie sulle Società Segrete dell' Italia Meridionale.*

մեր մէջ և բոլոր ղեկավարները երդուել են նահատակուել կամ յաղթել…

Ապա Նախագահը հրաւիրում է նշանաւոր հռետորներից մէկին ճառել ու բացատրել աւելի երկարօրէն կարբօնարիզմի նպատակը։ Հռետորը նկարագրում է երբեմնի ոսկէ դարը, երբ մարդիկ հնազանդւում էին միայն բնութեան օրէնքներին, պարզ էին, բարի, առաքինի. ապա նկարագրում է գեղեցիկ Աւզօնիայի (իտալական հայրենիքի) թշուառ կացութիւնը, մատնուած 30-ի չափ մանր ու խոշոր տիրաններին։ „Նրանց լուծը տապալելու համար է, ասում է, որ մեր պապերը հիմնել են Կարբօնարիան… Տարագրուած աշխարհից, անկարող առայժմ հրապարակ նետուել,—ազատութիւնը փախել, ապաստանել է անտառների մէջ, թագնուել է հեռաւոր քարանձաւներում և այնտեղից սրում է իր դաշոյնը, երդուելով բնաջինջ անել հայրենիքի բոլոր դահիճներին“…

Ահա մի քանի հատուածներ կարբօնարիական մի ճառից, որ ամբողջապէս տպագրուած է պատմական մի վաւերագրի մէջ *).

„Իմացէ՛ք, վերջապէս, որ մեծայարգ Կարբօնարիայի նպատակն է վերադարձնել քաղաքացիներին այն ազատութիւնն ու իրաւունքները, որ բնութիւնը պարգևել է նրանց և որ բռնութիւնը խլել է նրանցից։ Այդ նպատակին հասնելու համար՝ պէտք է մշակել առաքինութիւն, պէտք է միացնել բոլոր քաղաքացիներին… Ո՛վ մարդիկ, չէ՞ք լսում միթէ Ձեզ կաշկանդող շղթաների շառաչը… Թագաւորները համարում են իրենց բոլորից բարձր և կարծում են թէ իրաւունք ունին

*) *Memorie sulle Società segrete...*

ուրիշի արիւնը ծծելու, ուրիշներին ստրկացնելու, պատւին ու գոյքին տիրանալու, կանանց ու աղջկանց սեփականելու... Եւ այդ դժոխային արարածներին դեռ պատիւ ու մեծարանք են շռայլում... Ո՜վ, մարդկային կուրութիւն... Վրէ՜ժ է գոռում այնքան անմեղ քաղաքացիների արիւնը, օգնութի՜ւն են աղաղակում բանտերի մէջ հեծկլտացող հարազատները... Կարբոնարիները, որ գիտեն ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը, որ ունին զգայուն, մարդկային սիրտ, մի օր, անշուշտ, վրէժխնդիր պիտի լինին"...

Ճառը աւարտելուց յետոյ, Նախագահը բարձրաձայն արտասանում է երդման բանաձևը.

Երդւում եմ՝ տալ յաւիտենօրէն բոլոր բռնակալներին ու նրանց արբանեակներին, երդւում եմ ամեն միջոց ի գործ դնել, արիւնս անգամ չխնայել՝ նրանց բնաջինջ անելու համար... Եթէ երբ և իցէ դժբախտութիւն ունենայ դրժելու իմ երդումը, թո՛ղ որ այդ դէպքում կարբոնարիները սպանեն ինձ ամենատանջալի ձևերով, թո՛ղ խաչեն ու փշեայ պսակով զարդարեն ճակատս. Թո՛ղ ողջ-ողջ յօշոտեն մարմինս, այրեն փորոտիքս և անթաղ շպրտեն մարմնիս բեկորները"...

Ամենքը միաբերան աղաղակում են.

— „Երդւո՜ւմ ենք“։

Եւ Մեծ Ընտրեալը փակում է նիստը այս խօսքերով.

— „Աստուած ունկնդիր է ձեզ, եղբայրներ. ահա լսում է նրա որոտը, ձեր երդումները ընդունւած են, ժողովուրդը պատրաստ է կռւելու և նա կը տանի յաղթանակը։ Վա՜յ ձեզ, եթէ դաւաճանէք ժողովրդին"...

Ահա կարբոնարիզմը։ XIX-րդ դարու սկզբներում, մասնաւորապէս հարաւային Իտալիայում, նա արագօրէն զարգացաւ, ճիւղաւորւեց։ 1820-ին նա ար-

դէն նիւթում էր Նապօլի ժողովրդային ըմբոստացումը, որով ստիպեց թագաւորին ստորագրել սահմանադրութիւն։ Քիչ յետոյ, „Սրբազան դաշնակցութեան“ հրահանգով վրայ հասաւ աւստրիական զօրքը, խեղդեց շարժումը և վերականգնեց միահեծան ռէժիմը։ Կարբօնարիզմը ժամանակաւորապէս խեղդւեց նաև Պիէմօնտում ու Իտալիայի այլ վայրերի մէջ, Բայց նա անցաւ Ալպերը և շուտով բուն դրեց Ֆրանսիայում ու այլ բռնապետական երկրներում։

Մի վայրկեան խզենք յեղափոխական շարժման էւօլիւսիոնի թելը և տեսնենք թէ ինչ էր ներկայացնում իտալիան աւստրիական լծի տակ։ Վիեննայի վեհաժողովը տուել էր աւստրիացիներին Իտալիայի հիւսիսային մասը, ամենահարուստը և համեմատաբար ամենակիրթը. իտալական հիւսիսի տէրը իրօք տէր էր ամբողջ երկրի. բոլոր միւս իշխանութիւնները քիչ թէ շատ ենթարկւած, ստորագրւած էին Աւստրիային։

Լ Ո Ւ Ծ Ը.

Նոյնն էր ինչ որ Ունգարիայում ու այլ հպատակ երկրներում։ Մի տեսակ նահապետական բռնապետութեան իրաւակարգ էր, ասում է Գերվինուս, մի սիստեմ, ուր թագաւորի սանձարձակութիւններին միացած էին երկու արտօնատէր դասակարգերի—ազնւականութեան ու կղերի—նոյնքան սանձարձակ հարստահարութիւնները։ Ազնւականութիւնը ունէր իր ձեռքում երկրի հողերի մեծագոյն մասը, ինչպէս նաև պետական բարձր պաշտօնները։ Բիրտ, ձրիակեր մի դասակարգ, առանց կրթութեան ու քաղաքական դաստիարակութեան, թշնամի ժողովրդի, բարեկամ եզուիտների, երդ-

ւեալ հակառակորդ լիբերալիզմի ու ամեն տեսակ նորոյթների։

Ասացինք արդէն, թէ ինչպէս մի ժամանակ, երբ տակաւին չէր բողբոջել հայրենասիրական ու յեղափոխական շարժումը, աւստրիացիք համեմատաբար լաւ էին վարւում իրենց իտալացի հպատակների հետ և նոյնիսկ որոշ չափով նպաստում էին նրանց ազգային վերածնութեան։ Ռէժիմը, սակայն, հիմնականապէս փոխւեց, հէնց որ ծայր տուին Լոմբարդիայում ու Վենետիկում անկախութեան ձգտումները։ Ֆէօդալ-բռնապետական իրաւակարգը պատնէշ կանգնեց յեղափոխական խմորումների դէմ. դադարեց ամեն շփում արտասահմանի հետ, գրաքննութիւնն ու լրտեսութիւնը իշխեցին ամենուրեք, լրտեսութիւն—անգամ դպրոցներում, ուր ուսուցիչները աւտօմատներ էին, հլու, անձայն պաշտօնեաներ։ Այնտեղ, դպրոցի մէջ, ամենայն խնամքով մշակում էին միահեծան բռնապետութեան սկզբունքը, հրամայում էին մանուկներին՝ սիրել Թագաւորին, ինչպէս իրենց հարազատ հօր, քարոզում էին, որ Թագաւորը բացարձակ տէր է հպատակների գոյքի ու կեանքի, քարոզում էին հնազանդւել նրան ստրկօրէն.

Տիրեց „բացառիկ օրէնքը“ Իտալիայում, հալածւեց իտալական գրականութիւնը, լեզուն, արգելւեցին անգամ կլասսիկ երկերը, արգելւեց պրոֆէսորներին մետաֆիզիկա աւանդել և կրօնական հարցեր շօշափել. բնագիտութեան դասերն անգամ ենթարկւեցին կաշկանդումների։ Գաղտնի ոստիկանութիւնը հրէշաւոր չափեր առաւ. աճեց կասկածն ու ատելութիւնը իշխողի ու հպատակի միջև. անխնայ հալածւեց հայրենասէր երիտասարդութիւնը, մանաւանդ կարբոնարիներն ու ֆրան-մասոնները... Դա ռուսական ռէժիմն էր, Նիկոլա

I-ի դաժան, զարհուրելի ռեժիմը, որ ամեն կերպ խեղդել էր ուզում ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը։

Կաշկանդումներ—նաև նիւթական, տնտեսական աշխարհում. մաքսային ու այլ արուեստական պատնէշները անջատում էին գաւառ-գաւառից, արգելում էին ազգային կեանքի շրջանառութիւնը, անդամալուծելով առևտուրը։ (Ապրանքների փոխանակութեան հետ, կաշկանդւում էր և մտքերի փոխանակութիւնը գրականութեան շրջանառումը, ընդհանուր լեզւի միակութիւնը, ամեն մի գաւառ իր բարբառն ունէր և դեռ մի չնչին փոքրամասնութիւն միայն տիրում էր ընդհանուր գրական լեզւին, որ Բօկկաչիօի ու Դանտէի օրերից ի վեր հռչակւած էր իբրև գերազանց ու անհրաժեշտ գործիք Համաիտալական Միութեան)։

Հարկային սիստեմի մասին չենք էլ խօսում։ Արքայական պալատը բացարձակ տէր էր իր հպատակների. նա ոչ միայն օրէնքներ էր սահմանում, այլ և մտնում էր կամայականօրէն հպատակների առօրեայ կեանքի ու մտահոգութիւնների մէջ, ամեն ինչ միահեծանօրէն կանոնաւորելու, տնօրինելու համար։ Ամեն բան կենտրոնացած էր Վիեննայում—և այնտեղից մինիստրները կառավարում էին, աւելի ճիշտ՝ թալանի ու աւերածի մատնում հեռաւոր „Ծայրերը", այնքա՛ն տարբեր ցեղային, լեզւական ու հոգեկան առանձնայատկութիւններով։ Մինիստրներն իսկ—անկամ, անսկզբունք խամաճիկներ էին, պաշտօնէութիւնը — բիրտ, տգէտ, կաշառակեր *)...

„Մարդկային ցեղը շարժւում է անդադար դէպի առաջ. եթէ չենք կարող յետ մղել շարժման անիւը,

*) *Gervinus, Geschichte des XIX Jahrh. I B.*

գէթ աշխատելու ենք կանգնեցնել այն" — ասում էր աւստրիական Նախարարապետ Մետերնիխ, բռնապետութեան տիպար-ռահվիրան... Եւ Մետերնիխեան դահիճները արշաւում էին կայսրութեան մի ծայրից միւսը, խուզարկում, բանտարկում, մահացնում։ Մի հսկայ ու անողոք պատերազմ էր դա ազատական շարժման դէմ։ „Լիբերալիզմը" պէտք էր խեղդել ամեն գնով և „մարդկային ցեղը ազատել"... Այդպէս էր ուխտել Մետերնիխ։ Բայց նա չէր կարողանում նոյնիսկ Աւստրիան ազատել „լիբերալիզմի" համաճարակից. նա դիմում էր յուսահատ, օրհասական միջոցների. մտքերը յուզուած էին ամենուրեք — Իտալիայում, Ունգարիայում, Բօհեմիայում, Գալիցիայում։ Բռնակալութիւնը կործանում էր շինելու համար, բաժանում, կռւացնում էր հպատակ ազգերը՝ երկրի ամբողջութիւնը պահպանելու և իր ռէժիմը յաւերժացնելու նպատակով։ Իտալական վաշտեր էր ղրկում՝ ունգարական շղթաները կռելու, միւս կողմից մաջառ, լեհ ու չեխ պատժական զօրքեր էր ղրկում՝ իտալացիների դէմ...

Ամբողջ երկիրը մի վիթխարի զնդան էր։ Բանտերը — լեփ-լեցուն կենդանի մեռելներով։ Մահւան էր դատապարտւում ամեն ոք, որ ճանաչելով կարբօնարիներին, չէր մատնում նրանց։ Ամեն ինչ թոյլատրուած էր բանտերի մէջ — և ծեծ, և չարչարանք ու անարգանք, և ամենաքստմնելի հաւատաքննութիւն։ Անցէ՛ք մի անգամ „Հառաչանքի Կամուրջից" — *Ponte dei Sospiri* — Վենետկի մէջ, մտէք մռայլ ներքնայարկը և դիտեցէք զարհուրելի նկուղներն ու չարչարանքի գործիքները, որոնցով մի ժամանակ պատժել են իտալացի հայրենասէրներին... Անօրինակ ոճիրներ են կատարւել մանաւանդ Շ պ ի լ բ ե ր գ ո ւ մ, աւստրիական բաստիլի մէջ։ Ահա բանտային հաւատաքննութեան մի երկու օրինակ.

Պատժւում էին ոչ միայն դաւն ու ձեռնարկը, այլ և մ ի տ ք ը, մտադրութիւնը։ 1820-ին ձերբակալւեց իտալացի հայրենասէր Պիետրօ Մարօնչելլի և նետւեց Վենետկի բանտը։ Փաստական ապացոյց չկար, բայց վճռել էին պատժել մարդուն։ Եւ ահա 18 ամիս բանտի մէջ տանջելուց յետոյ, սկսում են հարցաքննել նրան։

„Կուզէ՞իք արդեօք, հարցնում է քննիչը, որ Իտալիան ի տեղի բաժնւած մնալու բազմաթիւ իշխանների միջև, միացած լինէր մէկ ընդհանուր, անկախ ու սահմանադրական կառավարութեան ներքոյ“... Մեղադրեալը պատասխանում է, որ ինքը հարկ չի տեսնում պատասխանելու մի այդպիսի հարցի։ Քննիչը, սակայն, պնդում է։ Մարօնչելլի, ի վերջոյ, յայտնում է իր իսկական բաղձանքը։ Եւ այդ արդէն բաւական է դիտւում դատապարտման համար։

Մի այլ տեղ քննիչը հարցնում է իտալացի Ջիօվաննի Բաչէգօին — մի այլ թանկագին որս, որ չեն ուզում ձեռքից ձգել, բայց որի դէմ նոյնպէս չկան նիւթական ապացոյցներ.

— „Եթէ Իտալիան մի օր ազատագրւէր, իբրև անկախ ազգային պետութիւն, զէնք կը բարձրացնէի՞ք նրա համար“։

— Անտարակոյս, պատասխանում է սպան... Եւ պատժւում է 15 տարւայ տաժանակիր բերդարգելութեամբ. պատժւում է լոկ „դիտաւորութեան“, „տրամադրութեան“ յանցանքով *)..

---

*) *H. Misley, L'Italie sous la domination autrichienne, Paris, 1832.*

Այդպէս, ռէակցիան ճարակում էր ամբողջ Ապենինեան թերակղզին։ Բանտերով, շղթաներով ու անդադրում գլխատումներով ուզում էին կանգնեցնել մի մեծ ազգի յեղափոխական վերածնութիւնը, ուզում էին թումբ դնել Ազգային Գաղափարի յաղթական ընթացքի առաջ։ Ապարդիւն էին այդ օրհասական ճիգերը, ինչպէս որ ապարդիւն են անցել նրանք բոլոր ուրիշ երկրներում, պատմութեան բոլոր շրջաններում։

Տնտեսական և քաղաքական ճնշումների և նրանց յարուցած ընդհանուր դժգոհութեան հետ՝ աճեց հետզհետէ յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն գ ր ա կ ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը. բանաստեղծների ու վիպասանների թևերի վրայ անդիմադրելիօրէն առաջ սլացաւ իտալական անկախութեան Իդէալը։

„Ոտքի՛ ելէք, Իտալիայի զաւակներ“, — որոտում էր բանաստեղծ Բերքէ... Հողը մե՛րն է, ոտքի ելէք և ի զէ՛ն... Հասել է ժամանակը, որ պիտի փշրէ բռնաւորի լուծը Ալպերից մինչև Սիցիլիա... Բռնակալութեան աւերակների, խորտակւած գահերի վրայ պիտի անկե՛նք մեր եռագոյն դրօշը... Ոտքի՛ ելիր, Իտալիա՛“...

*Նոյն ըմբոստացման գաղափարն էր արծարծում — աւելի զգոյշ, չափաւոր ձևերով — մի այլ բանաստեղծ, իտալացի մեծ վիպասան Մ ա ն ձ օ ն ի *), որ ռոմանտիզմի ամենախոշոր ներկայացուցիչներից մէկն էր համաեւրոպական գրականութեան մէջ։ Նա գրում էր քնարերգական ոտանաւորներ, պատմական ողբերգութիւններ և պատմական վէպեր, ուր ոգեկոչում էր հայրենիքի անցեալ փառքերն ու ձախորդութիւնները, յորդորում*

---

*) *Manzoni* (*1785—1873 թ.*)։

էր միաբան լինել և ընդհանուր ու համերաշխ ճիգերով նուաճել ազատութիւնը։ Ահագին շառաչում ունեցան նրա „Նշանուածները“ (*Promessi Sposi*)։ Հերոսներ էր պատկերացնում—գաղափարական, առնատիպ—որոնց վրայ ծանրացած է օտար բռնակալութեան լուծը... Միշտ նոյն ջերմ, հայրենասիրական գաղափարն էր խթանում ու ղեկավարում նրան այդ երկերի մէջ. Մանձոնիի պրօզը սքանչելի էր, դիւթիչ ժամանակակից սերնդի համար։

Բայց իտալական շարժումը դեռ սպասում էր իր մեծագոյն Ռահվիրային, իր ճշմարիտ Առաքեալին, որ պիտի գար զինուած միանգամայն հրապարակախօսական խանդավառող գրչով և կարբօնարիզմի շանթահարող աւետարանով։ Նա պիտի գար պարզ, մատչելի բառբառով շեփորելու իտալական Միութեան ու անկախութեան երազը, և մի ընդհանուր, կործանարար հեղեղի մէջ միացնելու բոլոր խուլ դժգոհութիւնները, ըմբոստացման բոլոր հոսանքները։

Այդ մարդը հրապարակ եկաւ անցեալ դարու երեսնական թուականներին. Նրա անունն էր—Մաձձինի *)։ Դեռ գրեթէ պատանի էր, որ հայրենիքի ազատութեան գաղափարով վառուած, մտաւ նա, իբրև ուսանող, կարբօնարիների շարքերը, ձերբակալուեց ու մի քանի ամիս բանտ նստեց։ Բանտը աւելի հրահրեց յեղափոխական ու հայրենասիրական նրա եռանդը, Մաձձինի երկար մտածեց Իտալիայի ճակատագրի, նրա փրկութեան միջոցների մասին, համոզուեց, որ մինչայնօրեայ ազատագրական ձեռնարկները վիժել էին զանգուածների տգիտութեան, անտարբերութեան, անպատրաստութեան

*) *Giuseppe Mazzini* (*1805—1872* Թ.)։

շնորհիւ, որ հետեւապէս պէտք է կրթել, դաստիարակել ժողովուրդը գալոց շարժումների համար, արծարծել նրա մէջ ընդհանուր, իտալական հայրենիքի պաշտամունքը, նրա ազատութեան ու միութեան իդէալը։

Քարոզը, սակայն, ազատագրական պրօպագանդը, որքան էլ ազդու և արդիւնաւոր՝ դեռ բաւական չէր։ Պէտք էր միաժամանակ հիմնել գաղտնի, յեղափոխական մի ընդարձակ ընկերակցութիւն և դիմել անմիջապէս ըմբոստացման ձեռնարկների։

Զանգուածներն եւս դեռ բաւական չէին։ Որքան էլ նրանք մշակուած լինէին յեղափոխական պրօպագանդով, գիտակ իրենց սրբազան իրաւունքների՝ չէին կարող այնուամենայնիւ վար տապալել մի շարք անհարկու բռնապետութիւններ։ Հարկ էր ունենալ զինուած մի ոյժ, թէկուզ մի փոքրիկ նահանգ-պետութիւն, կանոնաւոր բանակով և ֆինանսական ու այլ միջոցներով, հարկ էր ունենալ մի այդպիսի կորիզ, որի շուրջը համախմբուէր ամբողջ թերակղզու գիտակից, հայրենասէր ընդհանրութիւնը — ազատագրւող Իտալիայի բախտը տնօրինելու համար։

Եւ Մաձձինի աչքերը յառեց դէպի Պիէմօնտ։ Միակ նահանգն էր, որ դեռ պահպանում էր Ալպեան լեռների տակ իր անկախութիւնը, զուտ ազգային, իտալական արքայատոհմի իշխանութեան տակ։ Նա կոչուած էր Իտալիայի ազատագրութեան դրօշակակիրը և առաջապահը դառնալու։ Սակայն նա ստանձնեց այդ դերը երկար վարանումներից ու բազմաթիւ հարուածներից յետոյ։ Պիէմօնտի թագաւորն էր այն ժամանակ Կարլօ Ալբերտօ, որ երբեմն անդամ էր գրւել կարբօնարիների ընկերութեան, բայց յետոյ վերստին „խելօքացել էր“ և կառավարում էր իր երկիրը գրեթէ նոյնքան բռնակալօրէն, ինչպէս և օտար իշխանները։

Երեսնական թուականների սկզբներում Կարլօ Ալբերտօ, Պիէմօնտի իշխանը, ստացաւ Մարսէյլից մի երկար ու անանուն գրութիւն, որ մի շանթոտ յորդորական էր։ Անյայտ հեղինակը կոչ էր անում իտալազգի իշխանին՝ ձեռնարկել անյապաղ ընդհանուր հայրենիքի ազատագրութեան. Նա գրում էր՝

„Արքա՛յ. Մի՞թէ երբէք չէք ունեցել այն արծւային հայեացքը, որ մի ամբողջ աշխարհ է գտնում, մի՞թէ երբէք չէ՞ք անդրադարձել մեր գեղածիծաղ հայրենիքի վրայ, որ հպարտ է քսան դարերի վսեմ յուշերով, — մեր հանճարի հայրենիքի վրայ, որ կարօտ է մի հզօր կամքի ու մի քանի քաջ սրտերի՝ փրկւելու համար օտար բռնութեան անարգանքից... Մի՞թէ երբէք չէք խորհել՝ ստեղծելու այդ քաօսից մի նոր աշխարհ, տիրելու այդ աշխարհին, երջանկացնելու 20 միլիօն իտալական ժողովուրդը... Դուք ունեցաք, այո՛, մի ժամանակ այդ խոհերը և նրանց շնորհիւ դուք դարձաք ժամանակաւորապէս դաւադիր... Մի՛ կարմրէք... Չկայ աւելի սուրբ կոչում այս աշխարհում, քան դաւադրի կոչումը — Դաւադիրը, որ մարդկութեան վրիժառուն է և կատարողը բնութեան յաւերժական օրէնքների... կանգնեցէ՛ք ազգի գլուխ և գրեցէ՛ք Ձեր դրօշի վրայ. Միութիւն, Ազատութիւն, Անկախութիւն։ Դարձէ՛ք ազգի վրիժառուն, նրա իրաւունքների պաշտպանը, նրա անկախութեան վերականգնողը. ազատեցէ՛ք Իտալիան բարբարոսներից, ստեղծեցէք ապագան, տւէք Ձեր անունը մի ամբողջ դարու, բա՛ց արէք նոր դարագլուխ...

Արքա՛յ. եթէ դուք չգործէք, միևնոյն է, ուրիշները պիտի գործեն առանց Ձեզ և ընդդէմ Ձեզ... Ես Ձեզ ասացի ճշմարտութիւնը. ազատ մարդիկ սպասում են Ձեր պատասխանը գործի մէջ... Ինչ էլ անէք, լաւ իմացէք. գալոց աշխարհը պիտի դատէ ու գնահատէ Ձեզ. — Դուք պիտի լինիք կամ առաջին մարդկանցից, կամ լժէ վերջինը իտալական բռնակալներից։ Ընտրեցէ՛ք“։

Ստորագրուած էր „Մի իտալացի“։ Անանուն գրողը

Մաձձինին էր։ Այն ժամանակ ընդամենը 26 տարեկան երիտասարդ էր նա, բայց արդէն հոգին ու ղեկավարն էր ազատագրական շարժման։ Հայրենիքի բռնաւորներից ազատուելով, նա ապաստանել էր Մարսէյլ, ուր և հիմնել էր իր հռչակաւոր գաղտնի ընկերութիւնը, որին անդամագրւում էին պրօֆէսօրներ, փաստաբաններ, զինուորականներ, բժիշկներ և այլն։ Մի թովիչ անուն զարդարում էր այդ ընկերութեան ճակատը. Նա կոչւում էր—„Երիտասարդ Իտալիա“, *La Giovine Italia*։ Նոյն անունով սկսեց հրատարակւիլ և յեղափոխական օրգանը, Մաձձինիի խմբագրութեամբ։ Հիմնեց վերջապէս ազգային ֆօնդ։

Այնուհետև շարժման ռիթմը արագացաւ, յեղափոխական տենդն աճեց ժողովրդականութեան ու զանգուածների մէջ, նոր-նոր ուժեր զինուորագրւեցին ապստամբական դրօշակի տակ, նոր-նոր կտրիճներ շտապեցին իրենց գլուխը դնելու հայրենիքի խորանի առջև։ Եւ ամբողջ իտալական երկրում, խաւարի ու ստրկութեան համատարած մթնոլորտի մէջ, հոգեպարար, կազդուրիչ շեշտերով արձագանքեց „Երիտասարդ Իտալիա“ի կոչը և հոլովւեց ամենուրեք մարգարէի խորհրդաւոր ու կախարդիչ անունը—

— „Մաձձի՛նի“։

Պիէմօնտի թագաւորը խուլ մնաց երիտասարդ առաքեալի թախանձագին կոչի հանդէպ և նոյնիսկ հրամայեց ձերբակալել նրան, եթէ յայտնւէր իշխանութեան սահմաններում։ Խստութիւնները ազատական շարժման դէմ աւելի ևս աճեցին Պիէմօնտում։ Մաձձինի ցասումով դրժեց միապետութիւնը և պարզեց հանրապետական դրօշը։ „Երիտասարդ Իտալիա“ի ծրագիրն եղաւ—„Հայրենիքի անկախութիւն և Միութիւն՝ դեմօկրատիկ, ժողովրդավար ռէժիմի տակ“։

Այդ իդէալն էր, որ սկսեց գաղտնի տարածել ջենովացի հռչակաւոր Դաւադիրը։ Նա միանգամայն օժտուած էր այդ վսեմ առաքելութեան համար. ունէր կամք, եռանդ և անսասան հաւատ՝ դէպի իր գործը, նրա վերջնական յաղթանակը։ Միստիկ էր, խորհրդապաշտ, հաւատում էր բացարձակ Արդարութեան յաղթանակին, երազում էր համամարդկային եղբայրութեան ոսկէ դարը, ունէր ինքնատիպ մի հաւատամք, որ ձևակերպւում էր երկու խօսքով. Dio e il Popolo, Աստուած և Ժողովուրդ.. Հաւատացող էր Մաձձինին, թէև թշնամի պաշտօնական եկեղեցու։ Ազգային շարժումը, նրա ըմբռնումով, պէտք է դառնայ մի տեսակ կրօն, ջինջ, հզօր և ծաւալուն։ Հաւա՛տ է պէտք նախ և առաջ, ասում էր նա, այն հաւատը, որ մեծացրեց ու շքեղացրեց Հռօմը, այն հաւատը, որ ներշնչեց քրիստոնէութիւնը, որ խթանեց Ֆրանսիական Յեղափոխութեան լէգէօններին, այն հաւատը, որ բարձրացնում, ուժեղացնում է թոյլերին.. Հաւատի հետ, սակայն, պէտք է և անձնուիրութիւն, անշահախնդիր հայրենասիրութիւն, զոհաբերելու մշտնջենաւոր պատրաստականութիւն... Այն կռիւը, որ սկսում ենք—ասում էր Մաձձինին իր հայրենակիցներին—պահանջելու է հազարաւոր կեանքեր, բանտ, աքսոր, թշուառութիւն, ընտանիքների կործանում, սիրելիների լաց ու հեծեծանք... պէտք է յանձն առնենք այդ բոլորը յանուն մեր մեծ Իդէալի. պէ՛տք է սեղմենք մեր կուրծքերին պարտքի և արիւնի Աւետարանը.—այդպէս է, որ պիտի փրկւի մեր թանկագին հայրենիքը"...

Այդ հայրենիքը—ժողովուրդն էր, իտալական ժողովուրդը, որի համար Մաձձինին մի ճշմարիտ պաշտամունք ունէր. Նա էր, որ պիտի կատարէր ազգային յե-

ղափոխութիւնը *) և ոչ բարձր, ազնուական դասակարգը, որից երբէք սպասելու չէ փրկութիւն։

Աշագին էր „Երիտասարդ Իտալիա“-ի հմայքն ու ազդեցութիւնը, գաղտնի ընկերութիւնները չտեսնուած ծաւալ առան, Մաձձինիի դրօշակի տակ համախմբուեց գրեթէ ամբողջ գաղափարական ու մարտնչող երիտասարդութիւնը։

Կենտրոնը Մարսէյլ էր։ Այնտեղ էր հաստատուել առաքեալը և այնտեղից ամենակարող դիքտատորի պէս, ղեկավարում էր շարժումը, անդադար քարոզում էր, կազմակերպում ու հրահանգում։ Այնտեղից նա տալիս էր և կուլի ազդանշան։ Լաւագոյն ձևը չէր, հարկաւ, այդ բացարձակ և անձնական կենտրոնացումը։ Ինչպէս միշտ և ամեն տեղ՝ նա վրիպում էր յաճախ, յարուցանում էր դժգոհութիւն կազմակերպութեան մանաւանդ հեռաւոր ճիւղերի մէջ, որոնք կուզէին լինել փոքր ինչ ինքնուրոյն, ապակենտրոն։ Որքա՜ն դժւար էր ղեկավարել շարժումը դ ր ս ի ց… Մաձձինիի հմայիչ դէմքը և աշագին ժողովրդականութիւնն անգամ չկարողացան արգելք լինել դժգոհութիւնների ծագման։

Այնուամենայնիւ շարժումը առաջ գնաց. Դաւադիրը նիւթեց մի շարք ապստամբութիւններ Իտալիայի այլ և այլ նահանգներում։ Գործի սկիզբն էր… վիժում էին մեծ մասամբ այդ խմբական ըմբոստացումները և դահճի ձեռքը մատնում հարիւրաւոր անձնուրացներ։ Մաձձինին չէր վհատում. նահատակների արիւնը, ինչ պայմաններում էլ թափուէր այն՝ երբէք ապարդիւն չէր. նա գե-

---

*) „*Le rivoluzioni hanno ad esser fatte pel popolo et dal popolo*“ (Յեղափոխութիւնները պէտք է կատարուին ժողովրդի միջոցով և ժողովրդի համար)։ *Mazzini, Scritti editi e inediti (Bolton King)*.

րագոյն միջոցն էր պարարտացնելու հայրենի հողը գալոց մեծ ապստամբութեան համար։ Մասնակի խլրտումները գերազանցապէս անհրաժեշտ էին ընդհանուր շարժում յարուցանելու... Այդպէս էր տրամաբանում մեծանուն յեղափոխականը և երբէք ձախորդութիւնը չէր լքում նրան։

Պ ա տ ր ա ն ք ը, հարկաւ, մեծ տեղ ունէր երիտասարդ առաջեալի խանդավառ լաւատեսութեան մէջ. Նրան թւում էր, թէ հաւատը իրօք կարող է լեռներ շարժել, թէ նոյնիսկ փոքրաթիւ անձնուրացներ, զինւած բուռն, գաղափարական ոգևորութեամբ, կարող էին խորտակել բռնապետութեան լուծը։ Մաձձինին շարունակում էր զինւորագրել այդ անձնուրացներին, պատրաստում էր նրանցից շրջիկ-պրօպագանդիստներ և ղրկում էր երկրի բոլոր ծայրերը, պատրաստում էր դաւադիրներ ու տերրօրիստներ, հրատարակում էր միաժամանակ յեղափոխական կոչեր, կարմիր, թևաւոր բրօշիւրներ, որոնք գնում էին գաղտնի ճամբաներով ողողելու գիւղերն ու քաղաքները։

Եւ մի օր ահա, այդ անդուլ որոնումների ճամբու վրայ, զինւորագրումի և կազմակերպութեան այդ տենդային աշխատանքի մէջ, նա հանդիպում է մի այլ երիտասարդ հայրենասէրի, որին վիճակւած էր յետագայում դառնալ ազգային շարժման Հրամանատար Զօրավարը և լցնել աշխարհը իր տիտանեան անձնաւորութեան հմայքով։ Մաձձինին գտաւ Գ ա ր ի բ ա լ դ ի ի ն... Այդ վայրկեանից, կարելի է ասել, Իտալիայի ճակատագիրը դարբնւած էր արդէն։ Մաձձինին—իբրև մտաւոր առաջնորդ, միանգամայն քարոզիչ և կազմակերպիչ, Գարիբալդին—իբրև ռազմիկ-խմբապետ, զինւորական հրամանատար... Երկուսն էր հզօր, արտակարգ դէմքեր, իւրաքանչիւրը իր կարիէրի մէջ, երկուսն էլ անխոցելի

և անպարտելի՝ ժողովրդեան աչքում։ Ջիւզեպպէ Գարիբալդի ջենօվական ծովագործի տղայ էր, երբ Մաձձինին հանդիպեց նրան։ Իտալացի գրողները բանաստեղծական գոյներով են նկարագրում այդ նախախնամական հանդիպումը երկու երիտասարդների, որոնք Պիէմօնտի հետ միասին պիտի կռուէին հայրենիքի բախտը... Երկար, անքուն մի գիշեր, գաղտնի տեսակցութեան մէջ, Մաձ-

Մ ա ձ ձ ի ն ի

ձինին բացատրում է իր առաքելութիւնը Գարիբալդիին, պարզում է նրան հայրենիքի օրհասական վիճակը, պարզում է յեղափոխական կռիւների անխուսափելի անհրաժեշտութիւնը և յորդորում է բերել իր բաժին աջակցութիւնը Երիտասարդ Իտալիային։ Այդտեղ է, որ անվեհեր զինուորականը, հմայուած վարպետի թովիչ քարոզներից, երկար ու լուռ ունկնդրելուց յետոյ, արտասանում է, իբրև պատասխան, իր լակօնիկ և վճռական ֆրազը.

— *Sono pronto, fratello, dite mi quando, dove, come!* Պատրա՛ստ եմ, եղբայրս, ասացէ՛ք միայն, ե՞րբ, ո՞րտեղ, ինչպէ՞ս...

Գարիբալդին անդամագրուեց գաղտնի Հայրենասիրական Ընկերութեան և սերտ յարաբերութիւն հաստատեց Վարպետի հետ։ Քսան տարի յետոյ է, որ նա պիտի կատարէ իր խօլական թռիչքները, հայրենիքի թշնամիների դէմ. առ այժմ թողնենք նրան և հետևենք Մաձձինիին։

Գարիբալդին միակ զինուորականը չէր, որ արձագանք տուեց մեծ Քարոզչի կոչին. վերջինը զինուորագրեց մի շարք ուրիշ սպաներ ևս. և նոյնիսկ մէկ երկու գեներալ խոստացան իրենց աջակցութիւնը։ Պրօպագանդը գաղտագողի առաջ էր գնում բանակի մէջ, գլխաւորապէս Ջենօվայում ու Ալեսսանդրիայում. Կառավարութիւնը հսկում էր. և մի օր նա յանկարծակի գրոհ տուեց դաւադիրների դէմ, ձերբակալեց ու բանտ նետեց շատերին և գազանաբար տանջելով, պահանջեց բաց անել Ընկերութեան գաղտնիքները։ Յեղափոխական գլխաւորներից մինը—Եակօբօ Ռուֆֆինի—որին առաջարկւում էր կամ մատնել իր ընկերներին կամ թէ ենթարկւել տանջանքների՝ բանտի մէջ ինքնասպանութեամբ վերջ տուեց իր կեանքին։ Տաս զինւոր և երկու քաղաքացի, բոլորն էլ Մաձձինիի հետևողներ, հրացանի բռնւեցին. բազմաթիւ ուրիշները դատապարտւեցին բերդարգելութեան։

Աղէտալի սկզբնաւորութիւն էր... Վարպետի սիրտը կսկծում էր հեռու աքսորի մէջ գաղափարակից աշակերտների այդ չարաչար նահատակութեան հանդէպ, բայց նա շարունակում էր ստոյիկեան արիութեամբ մրմնջալ իր դաժան, յեղափոխական հաւատամքը.

— „*Le idee maturano rapidamente quando sono*

nudrite dal sangue dei martiri!“... — „Գաղափար-ները արա՛գ են հասունանում, երբ սնւում են նահա-տակների արիւնով“...

Բռնութեան թաթը հասաւ, վերջապէս, և իրեն Մաձ-ձինիին. Ֆրանսիայի միապետական կառավարութիւնը սկսեց հալածել նրան Մարսէյլում. Աքսորման վճիռ արձակւեց նրա դէմ և տպարանը փակւեց. Բայց Դա-ւադիրը իր անսովոր ճարպկութեամբ կարողացաւ խույս տալ երկու հարւածներից էլ. Նա հաստատեց գաղտնի տպարան և ինքն էլ թագնւեց մի հաւատարիմ Ֆրան-սիացու տան մէջ. Տարին երկու անգամ էր միայն դուրս գալիս տնից և այն էլ գիշերը, կնոջ զգեստով.

1833-ին գնաց Ժընև, ուսկից կուզէր ապստամբու-թիւն կազմակերպել Սավուայում և գուցէ ամբողջ Պիէ-մոնտում, Կարլո Ալբերտոի ուխտադրուժ իշխանութեան դէմ, որ հեղինակել էր վերը յիշած գազանային ճըն-շումները. Այնտեղ, ազատ Շվէյցարիայում գտաւ նա բազմաթիւ օտարազգի աքսորականներ — լեհ, գերմա-նացի, Ֆրանսիացի — որոնց հետ վճռեց կազմակերպել միջազգային ռամկավարական մի Դաշնակցութիւն, ստեղ-ծել մի Ե ր ի տ ա ս ա ր դ Ե ւ ր ո պ ա՝ փրկելու հա-մար — յեղափոխական ճանապարհով — բոլոր ստրուկ ժողովուրդներին.

Սակայն, շվէյցարական կառավարութիւնն ևս, հզօր դրացիների ճնշման տակ, սկսեց նեղել իտալական ազա-տագրութեան Առաքեալին, խոչընդոտներ հանեց նրա ծրագիրների առջև. Վիժեց Սավուայի ապստամբութեան ծրագիրը, Մաձձինի ստիպւած եղաւ հեռանալ Շվէյցա-րիայից, գնաց Լոնդոն, բոլոր ըմբոստ աքսորականների ազատագոյն ապաստանը...

Վիժեցին Մաձձինեան ապստամբութիւնները Աբ-

րուցցայում, Ռօմանիայում, Կալաբրիայում։ Եղան վսեմ ու ողբերգական դրւագներ այդ յախուռն ըմբոստացումների միջոցին, տեղի ունեցան հերոսական անձնազոհութեան չքնաղ օրինակներ։ Ամենայուզիչ դրւագներից մինն է Բ ա ն դ ի է ր ա եղբայրների նահատակութիւնը, որ անջնջելի տառերով արձանագրւած է իտալական տարեգրութեան մէջ։ Երկու եղբայրներ էին, երկու սպաներ Վենետիկից—Ատտիլիօ և Էմիլիօ Բանդիէրա։ Երկուսն էլ յափշտակւած Մաձձինիի յեղափոխական քարոզներով, որոշում են զոհաբերել իրենց կեանքը Իտալիայի ազատութեան։ 1842-ին նրանք հաղորդում են իրենց որոշումը Մաձձինիին, կապւում են նրա հետ և լքելով աւստրիական բանակը, ուղևորւում են դէպի Կալաբրիա, ուր արդէն Մաձձինիի հրահանգով բռնկւել էր ապստամբութիւնը։ Նրանց միանում են 17 գաղափարակիցներ։ Սակայն, նախ քան նրանց տեղ հասնելը, շարժումը խեղդւում է արեան մէջ։ Կալաբրիա մտնելով, խումբը անմիջապէս մատնւում է և շրջապատւում թշնամու զօրքերով։ Տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ Ռօվիտօ հովտի մէջ. երկու եղբայրները կռւում են յուսահատ մոլեգնութեամբ և ի վերջոյ միւս գաղափարակից ընկերների հետ զարնւում են բուրբօնեան գնդակներից ու նահատակւում, վերջին անգամ աղաղակելով՝ *viva l'Italia!*

Վրէժի ու ցասման փոթորիկ հանեց Բանդիէրա եղբայրների մահը ամբողջ Իտալիայում։ Նոր զարկ տւեց նա յեղափոխական խմորումներին, բայց և միաժամանակ այլ և այլ կողմերից բարձրացան ձայներ, որոնք քարոզում էին թողնել Մաձձինեան արիւնոտ յեղափոխութեան ճանապարհը, խնայել երիտասարդ ուժերը, գործել զգուշութեամբ ու խոհեմաբար, դիմել նպատակին խաղաղ քարոզչութեամբ ու կազմակերպութեամբ։

Խոհեմութեան առաքեաների յաւիտենական վայնասո՜ւնը... Մաձձինին անգրգուելի էր. Նրա խորունկ համոզմամբ՝ արիւնն էր միայն փրկելու Իտալիան, խիզախ, տնքեհեր թուիչքներով էր, որ պիտի պատրաստուէր գալոց հսկայ վերիվայրումը, անդուլ գոհաբերութեամբ էր, որ պիտի ստեղծուէր նոր գաղափարական և առնական սերունդ ազատութեան պատերազմի համար։ Պատմութիւնը իրաւունք տուեց Մաձձինիին — և ոչ միայն իտալական արիւնաներկ պատմութիւնը, այլ և բոլոր ճնշուած ու պայքարող ժողովուրդներինը...

Մեծ էր այնուամենայնիւ „խոհեմութեան" քարոզի հմայքն ևս, ուժեղ էր նրա ազդեցութիւնը մանաւանդ բարձր դասակարգերի վրայ։ „Խաղաղ պրօպագանդի" նշանաւոր առաջնորդ էր Վինչենցօ Ջեօբերտի, որ յորդորում էր միացնել իտալացի իշխաններին պապի հովանիի տակ և ազատագրել հայրենիքը ընդհանուր ու խաղաղ ճիգերով։ Հրապարակ եկան այլ գրողներ ու աշխատութիւններ նոյն ուղղութեամբ — Չէզարէ Բալբօ, Մասսիմօ դ'Աձէլիօ և այլն։ Պապն էր, որ պիտի փրկէր Իտալիան.. Պապութիւնն էր, սակայն, որ եղաւ յետադայում ամենամեծ խոչընդոտներից մինը Իտալական Միութեան։

Այսպէս թէ այնպէս, հանրային կարծիքի մէջ, Ջեօբերտիի և այլոց քարոզների ազդեցութեան տակ, տեղի ունեցաւ շրջումն։ Իսկ որ ամենէն ծանրակշիռն էր՝ ինքը Պիէմօնտի թագաւորը, Կարլօ Ալբերտօ սկսեց ուշադրութեամբ ականջ դնել չափաւորների քարոզներին, հետաքրքրուել նրանց ծրագրով։ „Խաղաղ առաջադիմութիւն" էին քարոզում ամենքը — չափաւոր ազատականներ և Պիէմօնտի իշխան — բայց և ամենքն էլ ներքուստ խորապէս համոզուած էին, որ միմիայն բռնի, յեղափոխական ճանապարհով էր, որ իտալացիք պիտի „դուրս քշէին

օտարներին“ (*Cacciare i Stranieri!* — յիշենք Նորէն հայրենասէրների նշանաբանը)։ Ջափաւոր ազատամիտներն և Մաձձինիի կուսակցութեան պէս իրօք մղում էին Պիէմոնտի իշխանին դէպի պատերազմ, որ պէտք է ոտքի հանէր ամբողջ Իտալիան..

Կարլօ Ալբերտօ, որդեգրելով հանդերձ Իտալիայի ազատագրութեան ծրագիրը և շարունակ անցնելով իր րանակը, չէր խիզախում վճռական քայլ անել Աւստրիայի դէմ։ (Իր մշտական վարանումների պատճառով կոչւեց նա *Re Tentenna*. վարանոտ Թագաւոր)։ Դարձեալ ըմբոստացման յարաճուն շարժումն էր, Մաձձինեանների հերոսական Թռիչքներն էին, որ արիութիւն ներշնչեցին նրան և ստիպեցին վերջ ի վերջոյ Թշնամական դիրք բռնել դէպի Աւստրիան, Իտալիայի դահիճը։ 1846-ին, մաքսային մի խնդրի առիթով Պիէմոնտը ընդհարում ունեցաւ Աւստրիայի հետ։ Այդ խոշոր քայլը աւելի Թափ ու ծաւալ տւեց յեղափոխական խմորումներին, որոնց տիրական ազդեցութեան տակ Տոսկանիայի մեծ իշխանը և պապ Պիոս IX-ը նոյնպէս փոխեցին իրենց ներքին քաղաքականութիւնը, ընդառաջ գնացին ժողովրդական պահանջներին, մտցրին մի շարք ռէֆորմներ և անուղղակի խրախուսեցին ընդհանուր ազատագրական շարժումը։ Պիոս IX-ի լիբերալիզմը մի վայրկեան այնքան խոստումնալի էր, որ Մաձձինին ուղղեց նրան մի նամակ, որով հրաւիրում էր գլուխ կանգնել ազգային շարժման։

Բայց ամենէն վճռական և յուսատու ժեստը՝ Պիէմոնտինն էր։ Կարլօ Ալբէրտօ վերստին դարձաւ ժողովրդական, ցոյցեր եղան արքայական պալատի առջև, ամբոխը կեցցէ՛ գոչելով, յորդորում էր Թագաւորին չվիջել ու պինդ կանգնել Աւստրիայի դէմ։ Տեղի ունեցաւ միաժամանակ Ջենօվայում — 1846-ի սեպտեմբե-

րին—իտալացի գիտնականների 8-րդ համագումարը, որ իրօք վայրկեանին համապատասխան քաղաքական մի ժողով էր, մի տեսակ համաիտալական պարլամենտ: Գիտութեան մասին չէր, որ ճառում էին այդտեղ, այլ հայրենիքի ու ազատութեան:

Հրդեհը բռնկւում էր... Ցուցւեց աւստրիական կառավարութիւնը, դող ընկաւ ամենակարող Մետերնիխի սիրտը: Եւ նա շտապեց սովորական, դրակոնեան միջոցներով խեղդել „համաճարակը": Այս անգամ գրեթէ ամբողջ Իտալիայի վրայ էր, որ պիտի զարնէր մետերնիխեան ռէակցիան. Պարիզեան Յեղափոխութիւնը (1848, փետրւար) վրայ հասաւ այդ միջոցին, իբրև մի նոր պայթուցիկ նիւթ, և 1848-ի սկզբներին Իտալիան ծայրէ ծայր յեղափոխական օրեր էր ապրում: Առանձնապէս կատաղի էին բարրիկադային կռիւները Սիցիլիայում ու Նապօլում: Դարձեալ հին պատմութիւնը... բռնակալները սարսափահար խոնարհւում են ապստամբ ժողովրդի առջև, „շնորհում են" սահմանադրութիւն... սպասելով պատեհ վայրկեանին՝ նորէն յետ խլելու:

Հարաւի անցքերը թև են տալիս հիւսիսին և նոյն ցոյցերն ու սահմանադրական աղաղակները տեղի են ունենում գրեթէ բոլոր մեծ քաղաքներում. Ջենովա, Ֆլորենցիա, Տօրինօ, Միլան, Վենետիկ և այլն: Ժողովուրդը ցոյց է անում և պապի դէմ, Հռօմում, պահանջելով սահմանադրութիւն: Պապը պատշգամից օրհնում է ցուցարարներին և հրահանգում է „չդնել այնպիսի պահանջներ, որ հակառակ են եկեղեցու սրբութեան": Ժողովուրդը, սակայն, չի համոզւում և նրա սպառնական աղաղակների առջև կաթօլիկութեան վեհապետն ևս ստիպւում է ի վերջոյ տեղի տալ ու սահմանափակել իր միահեծան իշխանութիւնը իր պետութեան սահմաններում:

Թւում էր թէ հասել է վճռական ժամը, երբ բազմաստանջ երկիրը պիտի թօթափէր վերջապէս օտարի լուծը և պիտի կատարէր իր բաղձալի Միութիւնը։ Այդպէս չ'եղաւ, սակայն, դեռ շա՜տ փուշ ու տատասկ էր ցանւած ազատութեան ճամբու վրայ։ Իտալիան ստրուկ էր, քանի դեռ կար աւստրիական անիծապարտ տիրապետութիւնը Լոմբարդօ-Վենեցիայում, ուսկից նա տարածում էր բռնութեան խարազանը բովանդակ թերակղզու վրայ։ Այդ հիդրայի գլուխն էր, որ պէտք էր ջախջախել։ Ինչպէ՞ս սակայն...

Իբրև արձագանք պարիզեան յեղափոխութեան՝ Վիեննան ևս պարզել էր ապստամբութեան դրօշը և հրդեհը ծագել էր աւստրիական այլ և այլ գաւառներում։ Հաբսբուրգեան ահագին կայսրութիւնը տարրալուծւում էր, կենտրոնական կառավարութիւնը կորցրել էր գլուխը. այդ հանգամանքից սիրտ առան Միլանն ու Վենետիկը։ Ապստամբութիւնը պայթեց երկու տեղերում էլ։ Վենետիկում ժողովուրդը դիմեց խուռներամ դէպի Ս. Մարկոսի հրապարակը և պահանջեց ազատ արձակել քաղաքական կալանաւորներին, ամենից առաջ երկու նշանաւոր քաղաքացիների — Դանիէլ Մանին և Տօմազէօ—որոնց ամբոխը տարաւ թևերի վրայ, աննկարագրելի ցնծութեան մէջ. ապա հռչակւեց հանրապետութիւն և Դանիէլ Մանին կոչւեց նախագահ ժամանակաւոր կառավարութեան։ Միլանում հարիւրաւոր բարրիկադներ կառուցւեցին. Ժողովուրդը կատաղած գրոհ էր տալիս աւստրիական զօրքի ու թնդանօթների դէմ։ „Անհնարին է, ասում է Ռոսսի, նկարագրել այն յիշատակելի օրերի տենդային կռիւները գրեթէ բոլոր քաղաքամասերում. ամեն մի փողոց իր փառաւոր դրւագն ունէր, ամեն մի տուն՝ մի հերոս։ Երիտասարդ, ծեր ու մանուկ, ամենքը կատարում էին իրենց պարտքը, ան-

գամ կղերը մասնակցում էր ազատագրական պատերազմին։ Զանգակների ղօղանջը միանում էր հրացանների ու թնդանօթների որոտին — և այդպէս հինգ օր ու հինգ գիշեր, անընդհատ... Աւստրիացիները դուրս քշուեցին քաղաքից, ջարդուեց ու փախաւ 14,000 բերդապահ զօրքը“ *)..

„Դո՛ւրս քշել օտարին“, նորէն ու աւելի ուժգին որոտաց ըմբոստացումի բանակը. և բոլոր աչքերը վերստին դարձան դէպի Պիէմօնտ, ամենքն էլ պատերազմ էին աղաղակում Աւստրիայի դէմ։ Պատերազմի կուսակից էր և մի նշանաւոր գործիչ-հրապարակախօս, որ պատկանում էր չափաւորների բանակին և խոշոր դեր պիտի կատարէր յետագայ անցքերի մէջ. — դա *Risorgimento* օրգանի խմբագիրն էր — Կ ա վ ո ւ ր ը։ Նա պահանջում էր անմիջական զօրաշարժ։ Եւ պատերազմը, վերջապէս, սկսուեց։ Պիէմօնտի իշխանը ղրկեց իր զօրքը Աւստրիայի դէմ, նրան միացաւ պապի, ապա և Տօսկանիայի ու Նապօլի իշխանների բանակները։ Ընդամենը մօտ 90,000 մարդ։ Հազուագիւտ խանդավառութեան օրեր։ Տասնեակ դարերից ի վեր առաջին անգամը ամբողջ Թերակղզին ոտքի էր կանգնում ընդհանուր թշնամու դէմ... Իտալիան, որ քիչ առաջ լոկ „աշխարհագրական մի արտայայտութիւն“ էր Մետերնիխի համար, վերածնւում էր, իբրև հզօր, պատկառելի, ինքնաճանաչ ազգայնութիւն։ Էտնայից մինչև Ալպեան գագաթները ծածանւում էր եռագոյն դրօշը և բիւրաւոր արձագանքներով կրկնւում էր Կարլօ Ալբերտօի նշանաւոր խօսքը. „*L'Italia forà da se*“, „Իտալիան ինքը պիտի կռէ իր ճակատագիրը“...

Իտալական միացեալ բանակը յաղթականօրէն շարժ-

*) *Pietro Rossi. Das moderne Italien.*

ւեց Լոմբարդիայի վրայից դէպի Մինչիօ. աւստրիական զօրքը, անհամեմատ աւելի ստուար, արշաւեց նրա դէմ հին ու փորձուած մի զօրավարի, Ռ ա դ ե ց կ ի ի, առաջնորդութեամբ։ Տեղի ունեցան բուռն ճակատամարտներ։ Հերոսաբար կռւեցին իտալացի կամաւորները, որոնց մէջ բազմաթիւ ուսանողներ Ֆլօրենցիայից, Պիզայից, Սիենայից։ Յաղթութիւնը սկզբում իտալացիների կողմն էր, բայց յետոյ վրայ հասաւ ձախորդութիւնների ու աղէտների շարանը։ Ծայր տւեց Իտալիայում ներքին անհամաձայնութիւնը, պառակտումը։ Պատերազմի ժամանակ իսկ՝ քաղաքական երեք հոսանքները բռնւեցին անհաշտ և աղէտաւոր հակամարտութեամբ։ Նրանք վիճում էին վաղւան Իտալիայի կառավարութեան ձևի մասին։ Կային 1) բացարձակ միապետականներ, 2) սահմանադրական միապետականներ և 3) արմատական հանրապետականներ։ Սահմ.-միապետականները պահանջում էին դաշնակցական, ֆէդէրատիվ կազմակերպութիւն մի շարք իշխանների վեհապետութեան տակ։ Այն ինչ, հանրապետականները, Մաձձինիի ղեկավարութեամբ, Սահմանադիր ժողով էին պահանջում, համաիտալական մի պարլամենտ՝ երկրի ճակատագիրը, նրա քաղաքական կազմը որոշելու համար։ Մաձձինիի կուսակցութիւնը ուժեղ ու ազդեցիկ էր առևտրական մեծ կենտրոններում՝ Ջենովա, Միլան, Լիվօռնօ, Հռօմ, Նապօլ և նա յոյս ունէր ֆրանսիական հանրապետականների աջակցութեան վրայ։ Ի վերջոյ սահմ.-միապետականները յաղթանակեցին հիւսիսային Իտալիայում, մաձձինեանները՝ միջին Իտալիայում, իսկ բացարձակ միապետականները՝ հարաւում։

Ֆրակցիաների կռիւը անդրադարձաւ բանակի վրայ։ Արդէն իսկ իտալական զօրքը թւով քէչ էր և անկարող էր չափւել թշնամու հետ։ Պարտութիւնից պարտու-

թիւն՝ Իտալիան շուտով նորէն պիտի սահէր դէպի նախկին կացութիւնը, ապստամբ երկիրը գրեթէ ամբողջապէս պիտի ընկնէր վերստին աւստրիական լծի տակ։ Վենետիկն էր, որ դեռ հերոսաբար դիմադրում էր աւստրիացիներին։ Երկրի մէջ յեղափոխական խմորումները դադար չ'առան, „Երիտասարդ Իտալիան" անդուլ ու անվհատ մղում էր իր ազատարար պրօպագանդը, Ունգարիան պարզում էր ապստամբութեան դրօշը, Վենետիկը շարունակում էր կռուել և Պիէմօնտը, թէև յաղթահարուած, շարունակում էր սպառնալ։

Այդպէս էր պատկերը 1848 թւականի վերջում, երբ Աւստրիայի մէջ, Ֆերդինանդ I թագաւորը հրաժարւելով, գահ բարձրացաւ 18 տարեկան մի պատանի, այժմեան Ֆրանց Եօզեֆը։

Աւստրիան ունգարական դէպքերից շփոթւած, դեռ չէր դրել իր թաթը ամբողջ Իտալիայի վրայ. բայց աւստրական յաղթանակից քաջալերուած՝ փոքրիկ իշխանները սկսել էին արդէն հալածել յեղափոխականներին և փորձում էին վերականգնել նախկին վիճակը։ Նապօլի իշխանը, Ֆերդինանդ I, առանձնապէս աչքի ընկաւ իր նւիրած գազանութիւններով։ Յեղափոխական ճանաչւածները խմբովին մահւան էին դատապարտւում և գլխատւում։ Այդ սարսափները հեռաւոր բրիտանական պարլամենտում բողոքի շանթեր յարուցին Մեծ անգլիացու, Գլադստօնի կողմից։

Միջին Իտալիայում հանրապետականները պինդ կանգնեցին։ Պապը նոյնպէս փորձեց վերադարձնել իր նախկին առանձնաշնորհումները, վերականգնել հին, կղերական բռնապետութիւնը, բայց ժողովուրդը դարձեալ գրոհ տւեց սպառնալի աղաղակներով և պապը փախաւ։ Այն ժամանակ Մաձձինի գումարեց — եկեղեցական պետութեան մէջ — իր երազած Սահմանադիր Ժողովը։ Վեր-

ջինը յայտարարեց, որ պապը ընդմիշտ զրկւում է իր աշխարհիկ, քաղաքական իշխանութիւնից և հռչակեց հռոմէական հանրապետութիւն (9 փետր. 1849 թ.)։ Կազմւեց մի տեսակ եռապետութիւն (*triumvirat*), որի պարագլուխն էր Մաձձինի։ Նա հրաւիրեց բոլոր իտալացիներին ընտրել պատգամաւորներ մի ընդհանուր Սահմանադիր Ժողովի համար՝ իտալական Միութիւնը իրագործելու նպատակով։ Երազ էր տակաւին...

Կաթօլիկ պետութիւնների—Աւստրիայի, Սպանիայի և անգամ Ֆրանսիայի—վրայ առանձնապէս ծանր տպաւորութիւն գործեց հանրապետականների յաղթանակը Հռոմում, եկեղեցական կամ պապական պետութեան մէջ։ Ֆրանսիան նոյնիսկ զօրք ղրկեց Հռոմը և պապութիւնը փրկելու հանրապետականների ձեռքից։ (Տարօրինակ է թւում․․ 1849 էր, Ֆրանսիայի մէջ հանրապետութիւն էր․․ Սակայն կաթօլիկները շատ ուժեղ էին պարլամենտում և նրանց ցանկութեամբ էր, որ ֆրանսիական զօրքը արշաւեց դէպի Հռոմ՝ մաձձինեանների դէմ։ Այդ ըմբոստացուցիչ արարքի համար իտալացի յեղափոխականները յետագայում պիտի փորձեն վրէժխնդիր լինել Ֆրանսիայից)։ Մաձձինեանները, սակայն, կազմակերպւեցին Հռոմում, Գարիբալդին հաւաքեց իր կարմիր շապկաւորների լէգէոնը և բուռն դիմադրութեամբ յետ մղեց ֆրանսիական գրոհը։ Տեղի ունեցաւ, սակայն, երկրորդ արշաւանք և այս անգամ ֆրանսիացիք գրաւեցին Հռոմը, դուրս քշեցին յեղափոխականներին և վերականգնեցին պապի աշխարհիկ բռնապետութիւնը։

Տօսկանիայի իշխանն էլ կամեցաւ վերահաստատել իր միահեծան իշխանութիւնը, բայց այդտեղ էլ մաձձինեանները ուժգին դիմադրութիւն ցոյց տւին, մեծ իշ-

խանը փախաւ, Մաձձինի հրաւիրեց սահմանադիր ժողով և հռչակեց հանրապետութիւն։

Միլանի մէջ միապետական լիբերալները, վախենալով, որ Մաձձինին այնտեղ ևս պիտի մտցնէր շուտով հանրապետութիւն, հռչակեցին ժողովրդական հանրաքուէով, որ Լոմբարդիան միացած է Պիէմօնտին, որի ռէժիմը սահման.-միապետական էր։ Միացաւ Պիէմօնտի հետ նաև Վենետիկը *)։

1849-ի մարտին, երբ Վիեննան զբաղուած էր մաջառական ապստամբութեան ճնշումով, Պիէմօնտի թագաւորը նոր արշաւանք կազմակերպեց Աւստրիայի դէմ, 85,000 բանակով։ Նորէն յուսահատ ճիգեր, նորէն պարտութիւն։ Նօվարայի ճակատամարտը իսպառ խորտակեց Պիէմօնտի զինուորական ուժերը. Կարլօ Ալբերտօ հրաժարուեց գահից և նրա ժառանգը, Վիկտոր Էմանուէլ, պատերազմական որոշ տուրք վճարելով, հաշտութիւն կնքեց։

Մռայլ, ահաւոր օրեր հասան Իտալիայի գլխին։ Դժոխքը նորէն թագաւորեց Լոմբարդիայից մինչև Սիցիլիա։ Մետերնիխի յաղթական զօրքը մտրակը ձեռին արշաւեց կայանից կայան և ամեն տեղ վերահաստատեց վաղեմի կարգը։ Աւստ. զօրավար Հայնաու—որին „բորենի“ մակդիրը տուին, գրոհ էր տալիս իր զինուորներով անգամ անպաշտպան կանանց դէմ, ծեծում էր անխնայ։

Մօդէն, Պարմա դքսութիւնները, որ միացել էին Պիէմօնտին, գրաւուեցին աւստրիական զօրքերով, վերստին անջատուեցին բռնապետական իրաւակարգով։ Բարբարոսութեան հեղեղը հասաւ Տօսկանիա և Հռօմ, ամեն տեղ

---

*) *Seignobos, Histoire politique de l'Europe Contemporaine.*

հալածանք սկսեց հանրապետական գործիչների ու գաղափարների դէմ։

Իտալիան—Նախկին ստրուկն էր, պատառոտուած ու գազազուած... Այնքա՛ն զոհաբերութիւն—և ոչինչ։ Այնքան հերոսական կռիւներ ու ցնցումներ. այնքան արիւն ու տառապանք—առանց դրական արդիւնքի։ Այդպէս են ազգերի, բոլոր ազգերի ազատագրական շարժումները։ Չկայ մի հանճար, որ կարողանայ հեշտացնել, թեթևացնել ազատութեան այդ դժոխային երկունքը։ Չկայ մի մեթոդ, մի դեղատոմս, մի համադարման, որ կարողանայ սկզբից ի վեր ուղղել մի ազգի յեղափոխական դրաման հարթ, անարիւն ճանապարհով. սակաւագոյն դիմադրութեան ու զոհողութեան ճանապարհով... Մեղաւո՞ր էր Մաձձինին, մեղաւո՞ր էին կարբոնարիները, իտալացի յեղափոխականները, երբ նրանք ազատութեան աւետարանը ամուր գրկած, չղթայազերծեցին այդ արիւնոտ ճակատամարտները և այդ ահաւոր զուլումները։ „Մեղաւոր են“ — ձայնում էին այն ժամանակ չափաւորներն ու խոհեմները։ Բայց պատմութեան դատի առջև սրբագործուեցին այդ զարհուրելի, կործանարար խիզախները, պատմութիւնը կոթող կանգնեց նրանց „աւերիչ“ գործունէութեան իւրաքանչիւր քայլի վրայ. Մաձձինին, „դաւադրութեան յաւիտենական, եղեռնանիւթ“ հանճարը բարձրացաւ ու հասաւ անհասանելի բարձունքների և այսօր նա, որպէս աշխարհիկ մի սուրբ, խնկարկւում ու պաշտւում է իր ազատագրուած հայրենիքի բոլոր անկիւններում... Առաջ գնանք։

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԳՐՒԱՆԸ.

Խորտակուած յոյսեր, դառն, ցաւագին հիասթափութիւն... Դարձեալ չվհատուեցին ազատութեան ռազմիկ-

ները։ Դարձեալ Մաձձինին գործի վրայ էր իր քաջարի կորիւններով։ Նախկին հպարտ գիտակցութեամբ, նախկին ջերմ ու անսասան հաւատով։ „Աստուած ինքը նախասահմանել է Իտալիայի ազատագրումը— այսպէս էին դաւանում Risorgimento-ի հերոսները— Աստուած ինքը ստեղծել է երկրի վրայ տարբեր ցեղեր իրենց տարբեր լեզուներով ու բարքերով, որպէս զի իւրաքանչիւրը ազատ, ուրոյն կեանք վայելէ“... Միայն թէ... ազատութեան Աստուածը դաժան է, անողոք, նա պահանջում է մարտնչող ժողովուրդներից արեան գետեր, դժոխային փորձութիւններ, օրհասական գալարումներ...

Մաձձինին այրւում, խորովւում էր կատարւող բարբարոսութիւնների հանդէպ։ Իր անզօր ցասումի մէջ ատամներ էր կրճտացնում ընդդէմ երեք գլխաւոր ոսոխների, որ չարախնդաց ամբարտաւանութեամբ ոտնահարում էին Իտալիան։ Երեք դահիճներն էին՝ Աւստրիան, Պապը և Նապոլի իշխանը։ Ինչպէ՞ս հանդուրժէր... Առաքեալը շարունակում էր թափահարել արտասահմանից իր պերճախօս գրիչը, շարունակում էր խարանել անարգ ռէժիմը և հրահրել հայրենակիցներին դէպի նոր պատերազմ. „Դա լպիրշ յաղթանա՛կն է բռնի ոյժի — ճչում էր նա — մեր եղբայրներին աքսորում են խմբովին ու մահացնում Եւրոպայի այլ և այլ կողմերում, մենք լսում ենք նրանց քոյրերի ու մայրերի հեծկլտոցը, մենք տեսնում ենք ամենուրեք ստի, լրտեսութեան, ապականիչ անբարոյութեան թագաւորութիւնը, մեր ականջին հնչում է աղաղակը հարստահարուած ժողովրդի, մեր աչքին պատկերանում է հրահանգիչ օրինակը բոլոր նրանց՝ որոնք կռւում ու նահատակւում են լռելեայն... Մի այդպիսի կացութիւն չի կարող յարատեւել և չպէ՛տք է յարատեւէ. լաւագոյն է մեռնել մի գերագոյն ու փառաւոր ճակատամարտում,

պարզելով մեր ազգային դրօշը, քան թէ տեսնել ամեն օր, թէ ինչպէս հայրենիքի ազնուագոյն զաւակները ընկնում են մին միւսի ետևից դահիճների կացնի տակ... Կարճատև՛ են բռնութեան երազները և անվրէպ ու անխուսափելի է յաղթանակը մի ժողովրդի, որ կռւում է ու տառապում յանուն արդարութեան և յանուն սուրբ ազատութեան" *)...

Պիէմօնտը դարձեալ հանրային ուշադրութեան կենտրօնն էր. սահմանադրական Պիէմօնտը իր փոքրիկ բանակով, իր հինգ միլիօն ժողովրդով, իր աղքատիկ տնտեսութեամբ։ Ի՞նչ փոյթ, թէ արդէն երկու անգամ պարտուել էր չարաչար։ Նա նորէն կը պատրաստուի և նորէն կը յարձակուի։ Բայց այժմ արդէն նա կը մտցնէ մի նոր տարր իր գործունէութեան մէջ—դ ի ւ ա ն ա գ ի տ ա կ ա ն տ ա ր ր ը. Կ'աճեցնէ իր զօրքը և կը փնտրէ դաշնակիցներ Եւրոպայում։

Այդ դերն էր, որ ստանձնեց Կավուրը, մինիստր-վարչապետ Պիէմօնտի. մի ուժեղ իմացականութիւն, մեծատաղանդ դիւանագէտ։ Նա խորհեց, որ Իտալիան մեն-մենակ չի կարող թօթափել աւստրիական հզօր բռնապետութեան լուծը, որ հարկ է կոչ անել համակիր պետութիւնների և իրաւախոհել նրանց հետ, միասին գործելու և աւստրիացիներին քշելու համար։ Ո՞վ կարող էր լինել այդ ապագայ դաշնակիցը։—Միմիայն՝ Ֆրանսիան։ Պէտք էր, ուրեմն, իրաւախոհութեան մէջ մտնել Ֆրանսիայի հետ, հայցել նրա զինուորական աջակցութիւնը, խոստանալով նրան յայտնի փոխարինութիւն, հատուցում։ Այդպէս էր ծրագիրը Կավուրի և ամբողջ չափաւոր կուսակցութեան, որ ինչպէս տեսանք, հակառակ էր ապստամբական միջոցների։

*) *Mazzini. Scritti editi e inediti.*

ինչպե՞ս վերաբերւեց Մաձձինին դէպի այդ ծրագիրը:
—Միանգամայն բացասաբար: Նա իր ամբողջ էութեամբ դէմ էր դիւանագիտական իրաւախոհութեան, որ նրա աչքում ստորացնում էր ազատագրական պատերազմի հմայքը. անհաշտ, կարմիր, յեղափոխական առաքեալն էր նա, սկզբունքի ու մաքրութեան ասպետը, թշնամի ամեն տեսակ կոմպրոմիսի, իրաւախոհութեան: Հակամարտութիւնը կատարեալ էր նրա և Կավուրի միջեւ վերջինը ազնուական իր կրթութեամբ, միապետական իր համոզումներով, իսկական դիպլօմատ էր, պատեհապաշտ, օպպորտիւնիստ, պատրաստ մտնելու ամեն տեսակ կոմպրոմիսների մէջ:

Մաձձինին դէմ էր Ֆրանսիայի միջամտութեան՝ նաև զուտ գործնական նկատումներով: Ֆրանսիան Նապօլէօն III-ի Ֆրանսիան էր, ուխտադրուժ բռնաւորի, որ հէնց նոր էր նիւթել իր coup d'Etat-ն և ոչնչացրել փետրւարեան հանրապետութիւնը: Մաձձինին վախենում էր այդ մարդու միջամտութիւնից Նապօլէօն III-ը, ասում էր նա, կարող է խլել Իտալիան Աւստրիայից, բայց նշանակել նրա գլխին մի նոր բռնաւոր, իր հլու կամակատարներից: Հանրապետական և դեմօկրատ էր Մաձձինին, համոզւած՝ որ իտալական մեծ ազգը հանրապետական ռեժիմի տակ միայն կարող է իրօք առաջադիմել ու բարգաւաճել: Ի՞նչ ասել կուզէ, որ մեծ Քարոզչի բնազդը չէր վրիպում այդ հիմնական կէտի մէջ և եթէ Իտալիան իր ազատագրութեան օրերից ի վեր ընդունէր հանրապետական իրաւակարգ նա շատ աւելի առաջադէմ ու բարգաւաճ կը լինէր այսօր և ազատ կը մնար այն անհամար խոչերից ու չարիքներից, տգիտութեան ու թշւառութեան պատուհասից, պաուպերիզմի, ոճրականութեան և մասսային գաղթականութեան աղէտներից, որոնք 50 տարուց ի վեր ծանրացած

էն այդ գեղանի և գժբախտ երկրի վրայ, շնորհիւ մեծ մասամբ միապետական ռէժիմի, որ քաղաքական մի քանի ազատութիւններ շնորհելով հանդերձ, նպաստաւորում է տնտեսական հրէշաւոր անհաւասարութիւնը, ազնուականութեան ու կղերի անյագ կեղեքումները, լատիֆունդիաների ոճրագործ սիստեմը և զանգուածների հսկայածաւալ պրօլետարացումը..

Ի՞նչ անել. սակայն՝ Պիէմօնտն էր գալոց ազատագրական պատերազմի առաջապահը, իսկ Պիէմօնտը միապետական էր։ Միւս կողմից գրեթէ ակներև էր, որ առանց դրսի միջամտութեան, առանց Ֆրանսիայի, Իտալիան անզօր էր աւստրիացիների դէմ։ Առաջ եկաւ մի ծանր դիլեմմ... Ինչպէ՞ս լուծել գորդեան հանգոյցը։ Մաձձինեանները անհաշտ մնացին։ Անխոնջ դաւադիրը միշտ նորանոր ծրագիրներ էր յղանում, մինը միւսից հոյակապ, բայց աւա՜ղ, անիրագործելի։ Նա մտաւ ամենասերտ յարաբերութեան մէջ Եւրոպայի յեղափոխական պարագլուխների հետ, որոշեց նիւթել նրանց հետ միասին ապստամբութիւններ ամբողջ Եւրոպայում, ռամկավարական նշանաբանով, զբաղեցնել ամեն տեղ բռնապետներին. Նեղը ձգել մասնաւորապէս աւստրիական կառավարութիւնը, դիւրութիւն տալ Իտալիայի ըմբոստներին առաջ բերելու յաղթական ապստամբութիւնը իրենց երկրում և հայրենիքի ազատագրումը... Եւրոպան քիչ առաջ բոցավառուած էր փետրուարեան հրդեհով. ինչո՞ւ վերստին չի կարելի բորբոքել նոյն հրդեհը... Եւ մեծ աքսորականը — նա դեռ մնում էր աքսորական ու թափառական, խորթ զաւակ իր հայրենիքի, անգամ Պիէմօնտի — սկսեց տենդային բանակցութիւններ — 50-ական թւականների սկզբներում — Կոշուտի և Լեդրիւ-Ռօլլէնի հետ (վերջինը պարագլուխ էր ֆրանսիական հանրապետականների)։ Ապարդիւն ճիգեր էին...

Միևնոյն ժամանակ մաձձինեանները գրեթէ անընդհատ առաջ տարան իրենց դաւադրական ձեռնարկները։ Մի խումբ տերրօրիստներ որոշեցին սպանել Աւստրիայի Թագաւորին, երբ սա կատարում էր իր հանդիսաւոր ուղևորութիւնը դէպի Վենետիկ։ Ոստիկանութիւնը, սակայն, պատահմամբ ձերբակալեց տերրօրիստներից մէկին և դաւը բացուեց։ Տեղի ունեցաւ Մանտօվայի արիւնալի դատը, որի հետևանօք, 1852 թ. դեկտ. 7-ին կախաղան բարձրացան Էնրիկօ Տաձձօլի (հոգևորական), բժիշկ Կարլօ Պօմա, Անջելօ Սկարսելլինի, Բերնարդօ Կանալ, Ջիօվաննի Ցամբելլի· Քիչ յետոյ ընկան դահճի հարուածների տակ մի շարք ուրիշ վենետիկեան քաղաքացիներ, ի միջի այլոց հոգևորական Գրացիօլլի և կոմս Մօնտանարի։ Ուրիշները աքսորուեցին Մօրավիա։

Դրակօնեան պատիժները աւելի էին սաստկացնում գրգռումն ու ատելութիւնը. տերրօրական ձեռնարկները վերջ չունէին։ 1853-ի փետրուարին հարիւրի չափ միլանցի յեղափոխականներ թափուեցին յանկարծ աւստրիական պահակի վրայ և կոտորեցին, յուսալով, որ այդ խիզախ ձեռնարկին կը հետևէ ընդհանուր ապստամբութիւն... Կարիճները ձերբակալուեցին, նոր դատ ու նոր դրակօնեան վճիռներ. 16 հոգի կախաղան բարձրացան։

Մաձձինին շարունակում էր դաւել։ Եւ մի օր տերրօրիստի վրէժխնդիր ձեռքը բարձրացաւ Պարմայի բռնաւոր իշխանի, Կարլոս III-ի վրայ, որ մտցրել էր ամենագարշելի վարչական սիստեմ և մտրակի հարուածներով էր պատժում քաղաքական կալանաւորներին։ Օրը ցերեկով բազմամարդ փողոցի մէջ դաշունազարկ եղաւ նա, տերրօրիստը փախաւ և ոչ ոք չմատնեց նրան, թէև ամբողջ քաղաքը գիտէր նրա ով լինելը։ Ժողովուրդը

պահ մի ազատ շունչ քաշեց, բայց դեռ քանի՛ այդպիսի բռնաւորներ կային Իտալիայում...

***

Կավուր—Պիեմօնտի նոր մինիստր-նախագահը—ցոյց տուեց անսովոր եռանդ փոքրիկ պետութեան վերանորոգման գործում։ Շուտով երկաթուղիներն ու հեռագրաթելերը ծայր տուին այս և այն ուղղութիւններով, զարգացաւ առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը, երկիրը վերստին ծաղկեց, պատերազմի ու պարտութեան աղէտները մոռացուեցան։ Հայրենասիրական գաղափարն էլ, Իտալիայի միութեան ու անկախութեան գաղափարը, արծարծուեց ու աճեց զուգընթացաբար. վերջապէս, բանակը վերակազմուեց, նոր բերդեր կառուցուեցին և այլն։ Պակասում էր միայն մէկ բան — դաշնակից պետութիւնը։ Այդ էր փնտրում հևիհև Կավուրը և ահա Ղրիմի պատերազմը նպաստաւոր առիթ տուեց նրան՝ մօտենալու արևմտեան պետութիւններին։ Երկար բանակցութիւններից յետոյ՝ նրան յաջողուեց դաշն կապել Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հետ (1855 թ. յունուար), որով Պիեմօնտը պարտաւորւում էր 15,000 զօրքով մասնակցել Ռուսիոյ դէմ սկսուած պատերազմին։ Նիւթական ոչ մի շահ չունեցաւ այդ պատերազմից, բայց պարիզեան վեհաժողովին իտալական փոքրիկ պետութիւնն ևս մասնակցեց, յանձին իր ներկայացուցչի — Կավուրի։ Վերջինը դրեց այդտեղ պաշտօնապէս իտալական խնդիրը, հրաւիրեց վեհաժողովի ուշադրութիւնը Ապենինեան թերակղզու կացութեան, աւստրիական ռէժիմի և հպատակ ժողովրդի դարաւոր տառապանքների վրայ։ Յանուն Եւրոպայի խաղաղութեան՝ Կավուր պահանջում էր լուծել այդ հարցը։

Ֆրանսիա և Անգլիա համակրութեամբ լսեցին Պիէմօնտի
գանգատները։ Դա արդէն բարոյական խոշոր վաստակ
էր։ Իսկ քիչ յետոյ՝ Պլօմբիէրի պատմական տեսակցու-
թեան մէջ, Կավուր Նապօլէօն III-ի հետ կնքեց մի
համաձայնութիւն, որով Ֆրանսիայի թագաւորը խոստա-
նում էր ազատել Լօմբարդօ-Վենեցիան մինչև Ադրիա-
տիկեան ծովը, պայմանով՝ որ Պիէմօնտը յանձնէ Ֆրան-
սիային Սավօյան և Նիցցան։

Ասացինք արդէն, թէ որպիսի տհաճութեամբ էին
նայում Մաձձինին ու իրայինները առևտրական այդ
իրաւախոհութեանց վրայ։ Անխոնջ Դաւադիրը շարու-
նակում էր հռչակել զուտ յեղափոխական մեթօդը և
նիւթել խռովութիւններ ու մահափորձեր։ Պարմայի իշ-
խանին սպանելուց յետոյ՝ մաձձինեանները փորձեցին
ոչնչացնել միւս գաղան-բռնաւորին, Նապօլի իշխանին և
տապալել նրա ռէժիմը։ 1856-ին երիտասարդ Բենտի-
վենա գլուխ անցաւ մի քանի խմբերի և փորձեց ապըս-
տամբեցնել ժողովուրդը։ Փորձը, սակայն, վիժեց և
խմբապետն ու մի շարք ուրիշ պարագլուխներ հրա-
ցանի բռնւեցին։ Վիժեցին շատ ուրիշ փորձեր ևս։

Բայց միմիայն իրենց երկրի բռնաւորների դէմ չէր,
որ իտալացի դաւադիրները ճօճում էին սուրն ու ատր-
ճանակը։ 1858-ին նրանք փորձեցին սպանել Նապօլէօն
III-ին... Պարիզում։ Չէին մոռացել, որ 1849-ին Ֆրան-
սիական զօրքը Հռօմի վրայ արշաւելով, խեղդել էր
հանրապետական շարժումը և վերահաստատել պապի
բռնապետութիւնը։ Եւս առաւել նրանք չէին մոռանում
այդ՝ որ ինքը Նապօլէօն III եղել էր մի ժամանակ —
30-ական թւականներին — յեղափոխական, կարբօ-
նարի։ Եւ ահա որոշում են սպանել ռէնէգատին.

որի վրայ այնքան յոյս էին դրել իտալացի ըմբոստները և որը դաւաճանում էր Իտալիային ու Յեղափոխութեան։ Մի երեկոյ, երբ կայսրը դուրս էր գալիս թատերական ներկայացումից, չորս իտալացի տեռորիստներ, Օպերայի առջև իսկ ռումբեր նետեցին արքայական կառքի վրայ։ Սպանեցին ու վիրաւորեցին 156 հոգի, բայց Նապոլէոն III մնաց անվնաս։ Օրսինին, այդ խիզախ դաւադրութեան ղեկավարը, գլխատւեց։ Դէպքը ուժգին ցնցում պատճառեց թագաւորին և փութացրեց նրա միջամտութիւնը իտալական գործերի մէջ։ Այս դէպքից յետոյ էր, որ տեղի ունեցաւ Պլոմբիէրում Կաւուրի ու Նապոլէոնի տեսակցութիւնը, որին պիտի հետևէր 1859-ի ազատարար պատերազմը...

Ի՞նչն էր դրդում Նապոլէոն III-ին իր ձեռքն առնել — այնքան ջերմեռանդութեամբ — Իտալիայի դատը։ Նախ, ի հարկէ, հողային նոր նւաճումների հրապոյրը։ Բայց կային այդտեղ և գաղափարային, „իդէօլօգիական“ մղումներ։ Նախկին Կարբոնարին սիրում էր Իտալիան, որի հետ կապւած էր ազգակցական կապերով, նա կուզէր յարութիւն տալ փառաւոր անցեալի տէր մի ազգի։ Իր ազգայնութեան սկզբունքի դրօշի տակ էր (*le principe de nationalité*), որ նա պատերազմ յայտարարեց Աւստրիային։ Ո՛չ ոք իրաւունք չունի բռնանալու մի ազգի ճակատագրի վրայ — այսպէս էր հռչակում թագակիր *ex*-կարբոնարին — ամեն մի ազգ ազատօրէն, անկախօրէն պէտք է տնօրինէ իր բախտը... Կար, անշուշտ, նաև վրէժի, ռըվանշի ուժեղ խթանը. Նապոլէոն III չէր մոռանում, որ 1815-ին Սրբազան Դաշնակցութեան մէջ, Աւստրիան էր, մետերնիխեան գոռոզ ու բռնաւոր Աւստրիան, որ այնքան նւաստացրեց յեղափոխական Ֆրանսիային և հսկայ ժանդարմ կանգնեց Եւրոպայի բոլոր մանր ու

խոշոր ըմբոստացող ազգերի վրայ։ Ժամը հասել էր „հատուցման“— և ահա Ֆրանսիայի վեհապետը շանթալի սպառնալիքներ է յղում Վիեննային... Իսկ Վիեննան ամեն գնով պահպանել էր ուզում իր հեգեմոնեան, գերիշխանութիւնը Ապենինեան թերակղզու վրայ։

Դէպքերը գահավիժեցին 1856-ից ի վեր, պարիզեան կոնգրէսից յետոյ։ Կավուրը արագ-արագ առաջ տարաւ պատերազմի պատրաստութիւնները. յեղափոխականների կուսակցութիւնը, յաղթահարուած ու ճարակուած 1849-ի անցքերի մէջ, վերստին հրապարակ ելաւ, Մաձձինին թողեց, վերջապէս, իր աքսորավայրը, թռաւ դէպի սիրած հայրենիքը, հաստատուեց Ջենովայում և անմիջապէս սկսեց իր „դաւերը“։ Գարիբալդին գլուխ անցաւ ազգային լէգէոններին։ Աճում էր գրգռումն ու ատելութիւնը Աւստրիայի դէմ. վերջինը տենդով կենտրոնացնում է իր զօրքերը Լոմբարդիայում ու Վենետիկի շրջանում, թափում է այնտեղ մօտ 200,000 զինուոր։ Կավուրը պարլամենտից ստիպողական կոչ է անում իտալացի ըմբոստներին, վառում է հայրենասիրական կրակը, գրգռում է Աւստրիայի դէմ...

Վիեննան որոշեց նախայարձակ լինել։ Նա պահանջեց Պիէմոնտից զինաթափ լինել և ստացաւ կտրուկ մերժում։ Պատերազմ էր։ Ֆրանսիան յայտարարեց, որ պիտի աջակցէ իր դաշնակցին։ 1859 ապրիլի 29-ին աւստրիական զօրքը, թւով 170,000, անցաւ Տիչինոն։ Ճիշտ միևնոյն ժամանակ ֆրանսիական բանակը, թւով 120,000, կտրեց Ալպերը Նապօլէոն III-ի հրամանատարութեան տակ և միացաւ Պիէմոնտի զօրքի հետ, որի թիւը հասնում էր մօտ 60,000-ի։ Վերջինը նախայարձակ եղաւ։ Գարիբալդին իր ալպեան որսորդների լէգէոնով արշաւեց կանոնաւոր բանակի հետ աւստրիացիների դէմ, զարնեց վերջինների աջ թեւը, առաւ Վարէզը և յաղ-

թականօրէն սլացաւ դէպի Կօմօ։ 10,000 զօրք պաշտպանում էր այդ քաղաքը։ Գարիբալդին ունէր միայն 5000 մարդ. զարնեց անսովոր յանդգնութեամբ և առաւ։ Հաստատեց այնտեղ իտալական վարչութիւն և կազմակերպեց կամաւորների վաշտեր։ Գարիբալդեան յաղթանակների լուրը շառաչումով անցաւ ամբողջ Լօմբարդիայի վրայից և բռնկեցրեց գրեթէ ընդհանուր ապստամբութիւն։ Աւստրիացիք շւարած էին Ռազմիկի այդ անակնկալ ու շանթոտ հարւածների հանդէպ, նրանք տեսնում էին Գարիբալդիի ուրւականը ամեն տեղ — և ամեն մի գիւղ մտնելիս դողալով հարց էին տալիս. „Այստե՞ղ է Նա արդեօք“...

Մինչ այս մինչ այն, տեղի ունեցաւ արիւնալի ճակատամարտ Մաջենտայում, որից յետոյ Աւստրիան խուպառ յետ քաշւեց Լօմբարդիայից։ Նա փորձեց վերստին գրաւել այն, բայց դաշնակից զօրքերը առաջն առան. Սօլֆերինօյի մօտ տեղի ունեցաւ նոր ու բուռն ճակատամարտ, աւստրիացիք նորէն ջարդւեցին և փախան։ Այդ միջոցին Պրուսիան սպառնաց միջամտել։ Նապօլէօն վախեցած՝ շտապեց դիմել խաղաղութեան բանակցութիւնների։ Նա կացութեան տէրն էր և իրաւարարը։ 1859 յուլիս 8-ին նա անձնական տեսակցութիւն ունեցաւ Ֆրանց Իօզէֆի հետ. և քիչ յետոյ ստորագրւեցին խաղաղութեան պայմանները։ Աւստրիան պիտի յանձնէր Լօմբարդիան Նապօլէօնին, որ պիտի յանձնէր այն Պիէմօնտին։ Իսկ մնացած Իտալիա՞ն... Մանր իտալական պետութիւնները պիտի կազմէին դաշնակցութիւն, ընդ նախագահութեամբ... Պապի։ Վենետիկի շրջանը նոյնպէս պիտի յարէր այդ Դաշնակցութեան, բայց մնալով աւստրիական գերիշխանութեան տակ...

Ահա թէ ինչպէս կատարեց Նապօլէօն III իր հանդիսաւոր յանձնառութիւնները հանդէպ Պիէմօնտի և

Իտալիայի։ Նա, որ խոստացել էր ազատագրել Իտալիան Ալպերից մինչև Ադրիատիկեան ծովը, նա այժմ բաւականանում էր միմիայն Լոմբարդիան Պիէմոնտին յանձնելով։ Աւստրիական տիրապետութիւնը կանգուն էր մնում Վենետիկում, իսկ Իտալիայի մեծագոյն մասը յանձնւում էր պապին... Պարզ էր, որ Նապոլէոն կամենալով հանդերձ դուրս մղել աւստրիացիներին Ապենինեան թերակղզից, չէր ուզում իրօք Իտալիայի միութիւնը։ Նա կուզէր այդ երկիրը բաժան-բաժան ֆրանսիական գերիշխանութեան տակ պահել... պապի միջոցով. Իրականանում էր Մաձձինիի գուշակութիւնը...

Խաղաղութեան պայմանները ցաւ ու գասում պատճառեցին ամբողջ Իտալիայում։ Պիէմոնտի թագաւորը, Վիքտոր Էմանուէլ II, ստորագրեց այն, հակառակ ազգային կամքի, հակառակ իր վարչապետ Կավուրի թախանձանքներին։ Կավուր զզւանքով հրաժարական տւեց։

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻ.

Նապոլէոն չէր ուզում Իտալիայի միութիւնը, բայց իտալացի յեղափոխականները իրագործեցին այն՝ հակառակ Նապոլէոնի։ Բարեբախտաբար, ողջ էր դեռ Մաձձինին, ողջ էր Գարիբալդին. Նրանք վճռեցին ոտքի հանել ամբողջ հարաւը, յանուն Միութեան։

Գարիբալդին այդ օրերից ի վեր դառնում է արդէն ազգային շարժման տիրական դէմքը և ամբողջ աշխարհի ուշադրութեան կենտրոնը։ Նա հէքեաթային անխոցելի դիւցազն էր, որ իր տիտանեան թռիչքներով սարսափեցնում էր հայրենիքի դահիճներին և սքանչացումի խօսքեր պոկում մարդկութեան մեծագոյն զաւակների շրթունքներից։ Մենք տեսանք նրան քսան տարի առաջ իր մեծ Վարպետի, Մաձձինիի հետ ազգային փրկու-

թեան ծրագիր որոճալիս։ Այնուհետև նա մասնակցեց մի շարք մաձձինեան դաւադրութիւնների, յաճախ ենթարկւելով մահւան վտանգի։ Ապա բախտը նետեց մի առժամանակ այդ անհանգիստ ու արկածախնդիր Ոգին դէպի Հարաւ-Ամերիկայ, ուր նա գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ ազատագրական կռիւների մէջ։ Բրազիլիայի մի մեծ նահանգ ըմբոստացել էր միապետական ռէժիմի դէմ, հռչակել էր հանրապետութիւն։ Գարիբալդին կամաւոր գրւեց, մի երկու տասնեակ ուրիշ իտալացի քաջերի հետ կազմեց մի ասպատականաւ, կնքեց այն „Մաձձինի“ անունով և նետւեց պատերազմի մէջ։ Կռւեց նա և իբրև ձիաւոր, բռնապետական զօրքերի դէմ, ցոյց տալով այդ արհեստի մէջ արտասովոր ընդունակութիւն։ Անզուգական էր նա մանաւանդ անկանոն, պարտիզանական կռիւների մէջ (*guerilla*), իբրև խըմբապետ, հրամանատար։ Սքանչելիօրէն զինավարժ էր, ահեղօրէն յանդուգն. գիտէր փոքրաթիւ կտրիճներով մղել անհաւասար ու յաղթական ճակատամարտներ մեծաքանակ զօրքերի դէմ, գիտէր կայծակի արագութեամբ զարնել անյայտ դարաններից և շշմեցնել ու փախուստի մատնել թշնամուն։ Եւ ամեն տեղ, ազատութեան խանդավառ պաշտամունքի հետ դիւցազն հրամանատարը մատնում էր մի վսեմ հոգի, ամենաբարձր վեհանձնութիւն, ցոյց էր տալիս յարգանք դէպի զոհերը, դէպի պարտւածի կեանքն ու գոյքը։ Դրանք գարիբալդեան ճշմարիտ յատկանիշներն են, որ, տարաբախտաբար, քիչ ենք հանդիպում անգամ լուսաւոր աշխարհի պարբերական ընդհարումների մէջ։ Այդ սկըզբունքների ոգով էլ Ռազմիկը դաստիարակում էր իր լէգէօնները։

Քանի՜ արկածներ ու յաղթանակներ—իր անդադրում ու հերոսական թռիչքների միջոցին... Անհաշիւ են

նրանք, և մեր գրքի սուղ էջերը չեն թոյլ տալիս եր-կարօրէն կանգ առնելու նրանց վրայ։ Մի օր իր հայ-դուկային թափառումների մէջ, երիտասարդ Գարիբալդին յայտնւեց մի տան լուսամուտի առջև, դէմ յանդիման մի գեղեցկուհու, որ վայրկենապէս շղթայեց նրա ուշա-

Գարիբալդի

դրութիւնը իր դէմքի հզօր ու առնական արտայայտու-թեամբ։ Առանց վարանելու, հայդուկն իջաւ ձիուց և բախեց տան դուռը... Իր արծւային հայեացքն էլ օրիորդի սիրտն էր գրաւել վայրկենաբար և երբ դուռը բացւեց, Գարիբալդիի առջև արձանացաւ հրապուրիչ բրազիլիու-

հին, նոյնպէս յուզուած, սրտատրոփ։ Անիտան էր... Երկուսի միջև փոխանակուած հայեացքն արդէն ամուսնացրեց երկու հոգիները։

— „Դու իմն ես", մրմնջաց Գարիբալդին, պարզ, կարուկ, լակոնիկ, ինչպէս իր ռազմական հրամաններում մէջ։

Գուցէ երբեք սիրոյ յայտարարութիւնը չէ եղած այնքան կարճ ու կտրուկ և չէ ընդունուած այնպիսի արագութեամբ։

Այդ յիշատակելի օրից ի վեր Անիտան դարձաւ Գարիբալդիի բախտի ու արկածների անբաժան ուղեկիցը, որի հետ նա թափառեց տասնեակ տարիներ, յաճախ նետուեցին միասին կռւի, յեղափոխութեան փոթորիկների մէջ։ Գեղեցիկ և արիասիրտ բրազիլուհին ժպտում էր ամենավտանգաւոր արկածների հանդէպ, չէր վհատւում երբեք և ի տեղի բեռ լինելու, ցոյց էր տալիս ինքզինքը որպէս արժանաւոր զինակից իր հոյակապ ամուսնու։ Երկուսն էլ խանդավառ սիրահարներ ազատութեան ու կռւի։ Ասես նախախնամութեան մատը կար այդ չնաշխարհիկ ռօմանի մէջ։

Շուտով մի այլ կռիւ ծագեց Հարաւ-Ամերիկայում։ Ուրուգվայ փոքրիկ պետութիւնը պատերազմի մէջ էր լայնածաւալ Արգենտինի հետ։ Նոր էր խաղաղութիւնը վերահաստատուել Բրազիլիայում, Գարիբալդին իր Անիտայի հետ նւիրւել էր փոքր ինչ հանգիստ կենցաղի և ահա Ուրուգվայի կառավարութիւնը հրաւիրում է նրան ստանձնել ամենախոշոր մարտանաւի հրամանատարութիւնը։ Ազատասէր Հայդուկը, որ իր կեանքի նպատակ էր դրել՝ աջակցել միշտ ու ամեն տեղ տկարին ընդդէմ հզօրի անիրաւութեան, ձայնակցեց իրեն ուղղած հրաւէրին և սլացաւ վերստին դէպի պատերազմ (40-ական

թուականների սկզբում), հետն առնելով Անիտան և իր հայրենակից մի խումբ կտրիճներ։

Դժւարին արշաւանք էր, լի ձախորդութիւններով ու սոսկումներով։ Գարիբալդին քաջութեան հրաշքներ գործեց. Նա կռւում էր անհամեմատ աւելի բազմաթիւ թշնամու դէմ, կորցրեց բուռն ընդհարումների մէջ իր զինակիցներից շատերին, այրեց, վերջապէս, իր նաւը, թշնամու ձեռքը չտալու համար, յետ նահանջեց, բայց շուտով նորէն յարձակւեց թարմ ուժերով արգենտինեան բանակի վրայ և տարաւ իր ամենափայլուն յաղթանակներից մինը։ Ուրուգւայի կառավարութիւնը նշանակեց նրան հանրապետութեան ընդհանուր հրամանատար, բայց Գարիբալդին հրաժարւեց այդ մեծ պատւից և շտապեց դէպի իր հայրենիքը, Իտալիա, ուր բռնկւել էր ազատութեան շարժումը։

1848 ապրիլին էր, որ հռչակաւոր Ռազմիկը իր 63 իտալացի զինակիցներով նաւ նստեց դէպի Եւրոպա։ Գիբրալտարի նեղուցն անցնելով՝ խումբը լուր առաւ, թէ Պալերմօն, Միլանը, Վենետիկը արդէն իսկ դուրս են քշել աւստրիացիներին։ Աննկարագրելի էր գարիբալդեանների խանդավառութիւնը, նրանք լալիս էին ուրախութիւնից, իրարու գիրկ նետւում և համբուրւում։ Հերոսը շտապեց նախ դէպի Նիցցա, իր ծննդավայրը։ Նրա ամերիկեան սխրագործութիւնների լուրն արդէն հասել էր հայրենակիցներին և նրան դիմաւորեցին ցնծութեամբ ու կեցցէներով։ Պառաւ մօրը այցելելուց յետոյ, գնաց Պիէմօնտ իր ծառայութիւնը մատուցանելու Կարլօ Ալբերտօին.. որը 15 տարի առաջ մահւան էր դատապարտել Գարիբալդիին, իբրև մաձինական դաւադիրի։ Կարճամտութեամբ, յանցաւոր կուրութեամբ Պիէմօնտի թագաւորը մերժում է Հերոսի աջակցութիւնը։ Վերջինը գնում է Միլան, այնտեղից Բերգա-

մասկ, ուզում է կազմակերպել հայդուկների մի ստուար խումբ և սկսել ամենուրեք պարտիզանական կռիւ․ „Քանի որ չունինք կանոնաւոր ու զօրաւոր բանակ, ասում էր նա, մեր փրկութիւնը պարտիզանական կռիւների մէջ է“։ Աջողութիւն չունեցաւ այդ քարոզը. խումբը կազմուեց, բայց սակաւաթիւ էին կամաւորները և զուրկ ռազմական խանդավառութիւնից։ Այնուամենայնիւ մի քանի խիզախ թռիչքներ կատարեց նա և մի անգամ նեղ ձգեց աւստրիացիներին։

Հռոմում էր — 1849-ին — որ նա ցոյց տուեց իր ռազմական հանճարը այն յիշատակելի կռուի մէջ, որ մաձձինեանները սկսել էին ընդդէմ պապի իշխանութեան, յանուն հռոմէական հանրապետութեան։ Ապա վերսկսւում են Հայդուկի թափառումները փոքրաթիւ զինակիցներով. սլանում է շարունակ դէպի ստրուկ հայրենիքի այլ և այլ ծայրեր, գլխաւորապէս հիւսիսային Իտալիայում, անակնկալ յարձակումներ է գործում աւստրիացոց դէմ։ Իր սիրելի Անիտան միշտ հետն է, բաժանում է արշաւանքների բոլոր դառնութիւնները։ Ի վերջոյ, յոգնութիւնից ու հիւանդութիւնից ուժասպառուեց քաջարի բրազիլուհին և մեռաւ արշաւանքի միջոցին Ռաւեննայի մի խուլ ագարակի մէջ, իր սիրեցեալ ամուսնու գրկում։ Գարիբալդին երկար, յուսահատ ողբաց այդ զարմանալի էակին, որ եղաւ մարմնացումը նրա չքնաղ երազների և որ սիրեց, պաշտեց նրան մինչև մահ։ „Այնպէ՜ս էր նա սեղմում դիակը իր գրկի մէջ — ասում է պատմագիրը — որ կարծես ուզում էր իր սեփական կեանքը ներշնչել նրան“։ Սակայն աւստրիացիք մօտենում էին... Ագարակատէրը աղերսում է Գարիբալդիին փախչել. ապա թէ ոչ, ասում է, ես էլ կորած եմ, եթէ իմանան, որ ապաստանել եմ ինձ մօտ Յեղափոխականին։ Ռազմիկը վերջին անգամ նայում է սիրած

ամուսնու դիակին—աղէկտուր, սիրտ կտրատող հայեացք—և հեռանում է։ Դա ամենադառն վայրկեանն էր նրա կեանքի մէջ *)...

Ագարակատէրը շտապ-շտապ հողին է յանձնում դիակը։ Յետագայում Անիտայի նշխարները փոխադրուեցին Նիցցա, իր ամուսնու ծննդավայրը և ամփոփուեցին Դղեակի հին գերեզմանատան մատուռի մէջ **)։

---

*) *Ch. de Saint-Cyr. Garibaldi.*

**) 1909-ի փետրուար թէ մարտ ամիսն էր. մի օր Նիցցայում, կարմիր թուշիկներով գարիբալդեան լեգէոնը ծանուցանում էր, որ Château-ի գերեզմանատանը, Անիտայի մահուան 60-ամեակի առիթով պիտի բաց անեն նրա յուշարձանը և պիտի կատարուի հանդէս։ Ի միջի այլ նիցցայաբնակ օտար գրողների, հրաւիրուած էր և գրքիս հեղինակը՝ մասնակցելու այդ եզակի յեղափոխական հանդէսին։ Քիչ անգամ էի կեանքիս մէջ ներկայ գտնուել այդքան յուզիչ թափօրի։ Հաւաքուել էր բաւական ստուար, կոսմոպոլիտ բազմութիւն։ Ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ էին մի շարք հին գարիբալդեանները, զառամեալ ինվալիդներ, կարմիր շապիկները հագած։ Նրանք բոլորը թև թևի կուել են մի ժամանակ „տիեզերական Ասպետի" հետ։ Նրանցից իւրաքանչիւրը մի սպի ունի մարմնի վրայ, մի քաղցր յուշ այդ հին դիւցազնական օրերից։ Սկսւում են ճառերը, խօսում է ի միջի այլոց այդ փառահեղ ինվալիդների ներկայացուցիչը, խօսում է երկար, դողդողալով, իտալերէն փոքր ինչ յեղաթիւրուած բառբառով, պատմում է չնաշխարհիկ Զոյգի ռոմանը, երկու հոգիների յեղափոխական ներդաշնակութիւնը, ազատութեան խանդավառ պաշտամունքը, նկարագրում է նրանց ռազմական արկածները, ուրախութիւններն ու տառապանքները... Ինչքա՜ն, յիրաւի, սրտառուչ է այդ խեղճ Անիտայի կեանքի վէպը, նրա հանդիպումը Գարիբալդիի

Երկար թափառումներից յետոյ Հերոսը բնակութիւն հաստատեց Կապրերա կղզիի մէջ *), ուր պարապում էր որսորդութեամբ ու երկրագործութեամբ։ 1859-ի անցքերը վերստին դուրս կոչեցին նրան իր իդիլլիկ անդորրութիւնից և այս անգամ նա իր հայդուկային թռիչքներով պիտի դառնար բուն իսկ հոգին իտալական ազգային շարժման։

Երբ յաղթական պատերազմից յետոյ Պիէմոնտը միացրեց Լոմբարդիան, կենտրոնական Իտալիայի մի շարք նահանգներն ևս—Տոսկանիա, Պարմա, Մոդէնա ևլն— ընդհանուր ձայնատուութեամբ նոյնպէս հռչակեցին իրենց միութիւնը Պիէմոնտի հետ։ Սակայն դեռ ամբողջ իտալական հարաւը մնում էր օտար բռնակալութեան ճանկերում։ Պէտք էր հակառակ Նապոլէոնի, իրագործել հայրենիքի լիակատար Միութիւնը Ալպերից մինչև Էտնա։ Ահա այդ դժուարին գործն էր, որ ստանձնեցին իտալական յեղափոխականները՝ Գարիբալդին, Վարէզի և Կոմօի իր յաղթական կռիւներից յետոյ պատրաստւում էր իր ալպեան որսորդներով (*cacciatori delle Alpi*) խուժել Տիրոլ, բայց հէնց այդ միջոցին լուր առաւ, որ խաղաղութիւնը կնքուած է արդէն. խոր կսկիծ պատճառեց նրան իր ծննդավայր Նիցցայի յանձնումը Ֆրան-

---

հեա, սիրոյ կիրքը, որ յանկարծակի բոցավառւում ու տիրում է նրան, ամուսնութիւնն ու խոլական ձիարշաւները սարերի ու ձորերի մէջ, յոգնութիւնն ու մահացու վտանգները, նաւային անհաւասար ճակատամարտը, ուր գեղանի ամազոնը ինքն է վարում թնդանօթը իր չքնաղ ամուսնու քով, ապա այդ ցնցող վերջալոյս Ռավեննայի մենաւոր ագարակում, հիւանդութիւնն ու աստիճանական ծիւրումը, հոգեվարքն ու մահը՝ հեծկլտացող Տիտանի գրկում...

*) *Caprera*. Սարդինիայի հիւսիս-արևելեան կողմը։

սիային. բուռն կերպով բողոքեց, բայց արդէն ուշ էր։ Առիւծը համակերպեց ատամները կրճտացնելով և պատրաստուեց մի նոր արշաւանքի համար, աւելի մեծ, աւելի ծաւալուն։ Մաձձինին արդէն ղրկել էր իր գործակալները Սիցիլիա կղզին՝ ապստամբութիւն հանելու համար։ Այդ ուղղութեամբ աշխատում էր այնտեղ և հռչակաւոր Կ ր ի ս պ ի ն, երբեմն կարմիր յեղափոխական, ապա —90-ական թւականներին — միացեալ Իտալիայի նախարարապետ՝ բաւական յետադէմ կերպարանքով։ Մտքերը յուզուած էին արդէն, տրամադրութիւնը բարձր էր ամենուրեք հիւսիսի գոռ դէպքերի ազդեցութեան տակ և Գարիբալդիի անունը շրջան էր անում ամբողջ Իտալիայում։

ՀԱԶԱՐԻ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ.

Սիցիլիան պարզեց ապստամբութեան դրօշը։ Քանի երրորդ անգամը... Որքա՜ն արիւն էր տեսել այդ հեռաւոր ու վատաբախտ կղզին։ Ամենաքստմնելի բռնակալութիւնն էր իշխում այնտեղ։ Երկրի ծաղիկը — ժողովրդի, բուրժուազիայի, ազնւականութեան լաւագոյն մասը — մատնուած էր անողոք ճնշման ու հալածանքի. բանտարկւում, աքսորւում, ոչնչացւում էին բոլոր „կասկածելիները“. ծեծ, չարչարանք ու անարգանք բանտերի մէջ... Դահճի մտրակը գործում էր անդադար։ Ազատամիտ Եւրոպայի ժողովուրդներն ու կառավարութիւնները ցասումով էին դիտում բուրբոնների այդ բարբարոս սանձարձակութիւնները. օգնութիւն ոչ մի տեղից չէր գալիս, սակայն. Հարաւային Իտալիան տնքում էր մի ծանր օրհասի տակ։ Ատելութիւնը դէպի բուրբոնները, աճելով, նորէն ժայթքեց, ծագեցին խռովութիւն-

ներ Սիցիլիայում։ Այս անգամ էլ, անտարակոյս, հպարտ կղզին պիտի ընկճւէր ռէակցիայի հարւածների տակ, եթէ հիւսիսից չտեղար անկնկալւած օգնութիւնը։ Գարիբալդին վրայ հասաւ, որպէս ազատարար հրեշտակ։ Ունէր նա իր տրամադրութեան տակ ամենաընտիր ռազմիկների մի լէգէօն, 1200 հոգուց բաղկացած։ Իւ ձեռնարկը յաւերժացաւ պատմութեան մէջ, որպէս „Հազարի արշաւանք“—„*Spedizione dei Mille*“,

Մեծադղորդ մի անցք էր այդ լէգէօնի կազմակերպումն ու մեկնումը, *Risorgimento*-ի ամենացնցող, խանդավառող անցքը։ Գարիբալդիի արծւային թևերի վրայ իտալական Միութեան իդէալն էր, որ արշաւում էր դէպի ստրուկ, բռնութեան ու խաւարի մէջ հեծկլտացող Հարաւը։ Ամբողջ Իտալիան աննկարագրելի ցնծութեան մէջ էր։ Ամբողջ աշխարհը հև ի հև ուղեկցում էր լեգենդական Հերոսի հանդիսաւոր թափօրին։ Գուցէ երբէք, Բաստիլի առումից ի վեր, չէր տեսնւել Ազատութեան գաղափարի այդքան չքնաղ մի սլացք, տիեզերական „Բողոքի“ այդքան ահեղ մի ժեստ։ Գուցէ երբէք, պարիզեան երկրասասան անցքերից ի վեր, ստրուկ ու բազմատանջ մարդկութիւնը չէր զգացել այնքան ուժգին, ռազմական, հոգեպարար մի սարսուռ՝ ի տես բացւող արշալոյսի և խորտակւող շղթաների…

Հազարի արշաւա՛նքը… Ջենովայում էր, որ կազմակերպւեց նա, Մաձձինիի ծննդավայրում։ 1860 թ. մայիսի 4-ն էր։ Փողոցները լցրել էր խուռներամ բազմութիւնը։ Գարիբալդիի անունը բոլորի շրթների վրայ էր և ամեն տեղ լսւում էր.

— „Այս գիշեր մեկնում են“…

Հասնում է և մեկնելու սրտայոյզ վայրկեանը։ Երկու նաւ — „Լօմբարդօ“ և „Պիէմօնտէ“ — պատրաստ են տանելու ազատարար լէգէօնը դէպի ապստամբ Սիցիլիա։

Գիշերային խորհրդաւոր լռութեան մէջ լսւում է Ընդհանուր Հրամանատարի ձայնը... Գարիբալդին յորդորում է, քաջալերում իր զինուորներին.

Թիավարեցէ՛ք, եղբայրներ, արշաւեցէ՛ք դէպի ամէն կողմ, ուր կան ազատութեան համար մարտնչող հայրենակիցներ. գնացէ՛ք առանց հարցնելու, թէ որքան մեծ է թշնամու թիւը և որքան քիչ ենք մենք կամաւորներս... Գնացէ՛ք հանդէպ ձախորդութիւնների ու վտանգների, որ թշնամին պատրաստում է Ձեր դէմ... Թիավարեցէ՛ք, դուք, ազատութեան նաւաստիներ. այնտեղ հարաւային հօրիզօնի վրայ փայլփլում է մի աստղ, որ տեսել է առաջին անգամը Բէատրիչի մեծ երգիչը *), որ այնուհետև ժպտացել է Հայրենիքի մեծ զաւակներին. Իտալիայի աստղն է դա... Գնացէ՛ք, պատմութիւնը պիտի յաւերժացնէ Ձեր փառաւոր անունները և յետագայ սերունդները զարմանքով ու սքանչացումով պիտի յիշեն Ձեզ, այս յանդուգն ձեռնարկի հեղինակներին...

Լէգէօնի մէջ էին, իբրև նշանաւոր և ազդեցիկ ապըստամբներ, Նինօ Բ ի ք ս ի օ, Կ ա յ ր օ լ ի եղբայրներ, բանաստեղծ Նիէվօ և Ֆրանչեսկօ Կ ր ի ս պ ի, նոյն Կրիսպին, որ 30 տարի յետոյ դարձաւ Նախարարապետ, „Իտալական Բիսմարկ“։ Կային զինուորներ Իտալական հայրենիքի բոլոր ծայրերից. կային նաև օտարներ—մի մաջառ, մի քանի ֆրանսիացի, մի երկու անգլիացի. կար 70-ամեայ ջենօվացի մի ծերուկ։ Կային այդտեղ և 150 ուսանողներ, Պադօվայի համալսարանից։ Կային, վերջապէս և մի քանիսը „ալպեան որսորդներից“։

Եւ „Հազարը“ արշաւեց ալիքների ու վտանգների միջից դէպի հեռաւոր և ալէծուփ կղզին, գնաց բշելու այնտեղից բուրբոններին։ Ընդամենը 1100 հրացանով—հարիւր հազարաւոր բուրբոնեան բանակի դէմ...

Մայիս 11-ին Գարիբալդեան լէգէօնը հասաւ Սի-

---

*) Դանտէ։

ցիլիայի Մարսալա նաւահանգիստը և փորձեց ցամաք ելնել, ապստամբներին միանալու համար։ Բայց Թշնամի զրահանաւերը նրա դէմ ելան և սկսեց բուռն հրացանաձգութիւն։ Գարիբալդի և Բիքսիօ, իբրև ճարպիկ նաւավարներ, կարողացան յետ մղել յարձակումը և ափ հանել կամաւորներին։ Գարիբալդիի անունը և նրա առաջին յաղթանակի լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցին կղզիի մէջ, յարուցանելով ամեն տեղ խանդավառութիւն ու հրճուանք. „Ժամանա՛կն էր — ասաց մի ծերունի, դիմաւորելով Գեներալին — որ գայի՛ր մխիթարելու մեզ, որովհետև ծնուելու օրից է, որ մենք ողբում ենք“...

Հրամանատարը անմիջապէս ուղղեց կղզիի ազգաբնակութեանը մի Թռուցիկ, որով յորդորում էր օգնութեան գալ կամաւորներին.

„Ես եկել եմ մի բուռ քաջերով փրկելու ձեզ և մեր գործը դիւրին կը լինի, եթէ ամենքս միաբան լինենք. Ի զէ՛ն, ուրեմն, ով որ զէնք չ'ունէ, փատասիրս է և գաւազան։ Զէնքի պակասութիւնը չ'առնէք իբրև պատրւակ։ Մենք յետոյ կունենանք հրացաններ, իսկ առայժմ ամեն մի զէնք օգտակար է, միայն Թէ գտնուի քաջ ձեռքերում։ Համայնքները կը հոգան երեխաների, կանանց ու ծերերի մասին. իսկ դուք երիտասարդներ, եկէ՛ք իմ ետևից. Սիցիլեան պիտի ցոյց տայ աշխարհին, որ մի երկիր կարող է նուաճել իր ազատութիւնը, եթէ կամենայ“։

Կոչը կենդանի արձագանք գտաւ կղզիի մէջ և կամաւորների նոր խմբեր շտապեցին միանալ ազատարար Լէգէօնին։ Հրամանատարի անունն արդէն բոլորի համար գրաւական էր յաղթանակի. այդ անուան շուրջը յօրինել էին երգեր ու առասպելներ. ոմանք ասում էին, որ տեսել են Գարիբալդիի քով մի հրեշտակ, որ պաշտպանում էր նրան գնդակներից...

Մարսալայից Լէգէօնը դիմեց դէպի Սալէմի։ Այդտեղ

Գարիբալդին մի նոր թռուցիկով յայտարարեց, որ ստանձնում է կղզիի դիքտատօրութիւնը յանուն Վիկտոր Էմանուէլի։ Բուրբոնեան կառավարութիւնը (որի կենտրոնը Նապօլն էր), սարսափի ու շփոթութեան մէջ սկսեց բողոք բառնալ պետութիւններին՝ ընդդէմ պիէմօնտեան կառավարութեան „դաւերի“։ Միւնոյն ժամանակ նա հրաման ղրկեց Պալերմօ *) իր զօրքերի հրամանատարին՝ դիմագրաւելու Գարիբալդիին։ Տեղի ունեցաւ մեծ ճակատամարտ Կալատաֆիմի բերդի մօտ։ Թշնամին անհամեմատ ստւար թւով բռնել էր միանգամայն անառիկ դիրք, ուսկից տեղում էր գնդակների տարափը կամաւորների վրայ։ Կռիւը սարսափելի էր. Նա պիտի որոշէր արդէն „Հազարի“ ճակատագիրը։ Եթէ յաղթւէին գարիբալդեանները, նրանց պէտք է ծովը նետէին։ Եթէ յաղթող ելնէին՝ Իտալիայի միութեան ճանապարհն էր հարթւած։ Գարիբալդին զգում էր այդ. և նա անդադար խթանում էր ու խրախուսում լէգէօնաւորներին. բայց դրութիւնը կրիտիքական էր։ Մի վայրկեան ինքը արիասիրտ Բիքսիօն յուսահատ դիմեց հրամանատարին. „Պէտք չէ՞ արդեօք յետ նահանջել“։

— „Մենք այստեղ Իտալիայի միութիւնը պիտի դարբնենք կամ պիտի մեռնենք“ — պատասխանեց Գարիբալդին։

Ապա վերստին այցելեց շարքերը և հայրաբար դիմեց զինւորներին.

— Հանգստացէ՛ք մի վայրկեան, զաւակներս, ապա մի վերջին ճիգ — և մենք կը յաղթենք։

Մի վայրկեան յետոյ նա թռաւ առաջին շարքերի մէջ դէպի բերդը։ Քաջերը, խանդավառւած, հետևեցին իրենց պաշտելի խմբապետին և վերջին գրոհը տւին—

*) Սիցիլիայի մայրաքաղաքը։

յաղթական գրոհը։ Թշնամին յետ նահանջեց։ Կատալաֆիմին մնաց Լէգէօնի ձեռքում։ Բայց սուղ գնով գնեց յաղթանակը։ „Հազարի“ շարքերը ճարակւեցին. բազմաթիւ սպանուածներ և վիրաւորներ... Ի՞նչ փոյթ, սակայն, երկիրը վերածնւում էր, ազատւում ստրկութեան դարաւոր կապանքներից, ժողովուրդը աներևակայելի ցնծութեան մէջ էր։ Մարդիկ խաչակնքում էին, տեսնելով Գարիբալդիին, կանայք ու երեխաները համբոյրներ էին յղում „անխոցելի և անպարտելի Հերոսին“, որ նրանց աչքում խորհրդանիշ էր ազատագրւող Հայրենիքի...

Մեծ երազի իրականացումը մօտ էր արդէն։ Պէտք էր նւաճել Պալերմօն։ Ռազմիկը հնչեցրեց նոր թևաւոր ռազմախօսք — Od a Palermo od al Inferno! (Կամ դէպի Պալերմօ կամ դէպի դժոխք) և սլացաւ իր կամաւորներով դէպի Սիցիլիայի մայրաքաղաքը։ Նոր խօլական ու արիւնահեղ ընդհարումներ։ Գարիբալդիի ամենախիզախ թռիչքներից մէկն էր այդ։ Պալէրմօն ամուր բերդաքաղաք էր, պաշտպանւած բազմաթիւ զօրքերով։ Իսկ հայդուկների պարագլուխը ունէր միայն իր տրամադրութեան տակ իր „Հազարի“ մնացորդները և մի երկու հազար սիցիլեան կամաւորներ, մեծ մասամբ անփորձ և վատ զինւած։

Յաղթանակը ցնորք էր թւում... Եւ սակայն այդ ցնորքն էլ իրականացաւ, շնորհիւ Հրամանատարի դիւային հմտութեան։ Բախւելով բուրբօնեան զօրքերի հետ, Գարիբալդին սկսեց կամաց-կամաց յետ նահանջել. ապա ինքը մի ապշեցուցիչ ճարպկութեամբ, առանց թշնամուց նկատւելու, փախուստ տւեց իր զօրքի մեծ մասի հետ, թողնելով կռւի դաշտում իր թիկնապահներից մէկին. վերջինս շարունակեց նահանջը փոքրաթիւ զինւորներով. Թշնամին, համոզւած, որ իր առջև

գարիբալդեան ամբողջ բանակն է ջարդ ու փշուր, շտապեց յաղթութեան փողը հնչեցնել։ Բուրբոնեան կառավարութիւնը հանգստացաւ, Պալէրմօն այլ եւս ապահով էր համարւում „կարմիր շապիկաւորների“ վտանգից։

Բայց ահա հետեւեալ օրն իսկ, գիշերուայ ժամը երեքին, նոյն Գարիբալդին, որին ջարդուած ու անհետացած էին համարում, վերստին ծառացաւ իր լէգէօնով Պալերմօի պարիսպների առջեւ եւ ուժգին գրոհ տուեց դէպի ներս։ Ռազմագիտական հնարքը պսակուեց կատարեալ աջողութեամբ։ Դիմադրութիւնը դարձեալ, հարկաւ, ուժեղ էր թշնամու կողմից, կռիւը չափազանց անհաւասար էր, բայց խիզախ Հայդուկը նահանջել չգիտէր։ Սուինային մի կատաղի ճակատամարտից յետոյ լէգէօննաւորները ներս խուժեցին։ Հնչեց ահազանգը. բնակիչները քնած էին դեռ. արթնանալով, նրանք տեսան գարիբալդեաններին եւ մի խելագար ցնծութիւն տիրեց ամբողջ քաղաքին.. Եկել էր, վերջապէս, „Նա“... Եկել էր ազատարար հրեշտակը, որին սպասել էին աղի արցունք թափելով այնքա՜ն երկար տարիներ.. Տղամարդիկ շտապեցին միանալ Լէգէօնին. կանայք նետում էին կահկարասիքը պատուհաններից եւ իջնում էին բարրիկադներ կանգնեցնելու, որովհետեւ կռիւը դեռ նոր էր սկսւում. Բուրբոնեան զօրքը դեռ կանգուն էր, կանգուն էին եւ նաւատորմն ու մի շարք ամրոցները։

Մի քանի օր տեւեց պատերազմը։ Թշնամին նեղն ընկնելով, վառեց քաղաքը։ Ոչինչ, սակայն, չէր վհատեցնում ազատութեան զինուորներին։ Ընկան Լէգէօնի մի շարք խմբապետներ, թեթեւ վիրաւորուեց եւ ինքը Գեներալը. բայց նա անդուլ շարունակում էր իր թռիչքները, ղեկավարում էր կռիւը, սիրտ էր տալիս կամաւորներին։ Բարրիկադները քանդւում էին եւ վերստին կառուցւում. Ծերերն ու մանուկներն անգամ այս

կամ այն կերպ մասնակցում էին ազատութեան պատերազմին կանայք պատնէշների ետևից թափահարում էին իրենց սպառնական բռունցքները թշնամու դէմ և աղաղակում.

— „Թշւառականնե՛ր, դուք կուզէիք մեր ծամերից բարձեր շինել ձեր կանանց համար, այժմ հասել է վայրկեանը, երբ պէտք է դուրս քշենք ձեզ“։

Մի քանի օրւայ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ թշնամին ստիպւած եղաւ զինադադար խնդրել և յունիս 6-ին հեռացաւ քաղաքից։ Պալերմօն ևս մնաց գարիբալդեաններին... Քանի՛ ցնցող յաղթանակներ — ընդամենը մէկ ամսւայ ընթացքում...

Անսահման էր ժողովրդի բերկրանքը՝ բռնակալութեան մեկնումի օրը՝ Ո՛րպիսի սրտառուչ ցոյցեր գարիբալդեանների հասցէին։ Ամեն ոք ուզում էր տեսնել անզուգական Հերոսին, խանդավառութիւնն ու գուրգուրանքը հասնում էին պաշտամունքի։

Շուտով „կարմիր շապիկաւորները“ գրոհ տւին դէպի բուրբոնեան այլ միջնաբերդեր, մին միւսի ետևից առան Միլաձձօ և Մեսսինա։ Այն ժամանակ Գեներալը որոշեց արշաւել դէպի Կալաբրիա։ Նրա բանակը ստւարանում էր հետզհետէ կամաւորներ գալիս էին անդադար, մանաւանդ հիւսիսային Իտալիայից։ Այնուամենայնիւ, Կալաբրիայի վրայ արշաւելիս Գարիբալդին ունէր միայն ընդամենը 15,000 զօրք... ընդդէմ 100,000 բանակի, որ սպասում էր նրան Կալաբրիայում։ Բախտը, սակայն, ժպտում էր ամենուրեք յաղթական Հրամանատարին։ Այդ նահանգն ևս, շատ չ'անցած, խոնարհւեց նրա առջև, բուրբոնները այնտեղից էլ քշւեցին։ Լէգէոնաւորների շեշտակի գնդակների առջև ոչինչ չէր դիմանում և միւս կողմից էլ բուրբոնների իտալազգի զօրքերը քանի գնում վարակւում էին նոյն գարիբալդեան

հայրենասիրութեամբ. լքում էին իրենց շարքերը, երբեմն նոյնիսկ անցնում էին Լէգէօնի կողմը: Այդպիսով, ամբողջ հարաւային Իտալիայում Գարիբալդիի արշաւը ծայրէ ի ծայր մի յաղթական թափօր էր ժողովուրդների միահամուռ ցնծութեան մէջ... Իսկ ամենուրեք հնչում էր—ուրախ ու առնական շեշտերով—իտալացի յեղափոխականների վսեմ ռազմերգը.

Si scopron le tombe, si levan i morti
I martiri nostri son tutti risorti.

Բացւում են շիրիմները, ոտքի ելնում մեռելները,
Մեր բոլոր նահատակները կեանք են առնում վերստին:

***

Մնում էր չքնաղ, արքայանիստ Նապոլը: Այնտեղ էր հաստատուած բռնաւորը — Ֆրանսուա II—մի ողբալի խամաճիկ, որ խելակորոյս դիմումներ էր անում պետութիւններին, օգնութիւն էր հայցում նրանցից: Ապարդիւն, սակայն: Իրաւ է, բոլոր պետութիւնները, բացի Անգլիայից, թշնամական աչքով էին դիտում Գարիբալդիի նւաճողական արշաւանքը, սակայն ոչ մի քայլ չէին անում՝ նրա առաջն առնելու համար: Անգլիան չէր թագցնում իր հակակրանքը Նապոլի իշխանին և իր բուռն համակրութիւնը Գարիբալդիին ու Իտալիայի միութեան դատին: Պապը ջերմ պաշտպան էր բուրբոնեան գահին, բայց նա էլ անզօր էր Գարիբալդիի դէմ, որի ետևը կանգնած էր ամբողջ մտածող ու զգացող Իտալիան. Ինքը Պիէմոնտի կառավարութիւնը առհարկի չէզոքութիւն պահպանելով հանդերձ, անուղղակի խրախուսում էր Հազարի արշաւանքը:

Եւ ճարահատ՝ վերջին բուրբոնը հրատարակեց Սահ-

մանադրութիւն։ Նա կամենում էր այդպիսով փրկել գէթ մնացորդը իր ահագին իշխանութեան։ Այդ հնարքն էլ չ'օգնեց։ Այնքան էին խաբել ժողովրդին նրա հայրը և նա ինքը, որ ոչ ոք չհաւատաց սահմանադրութեան նոր խոստումներին։ Այն ժամանակ թագակիր խրտուիլակը դիմեց վերջին հնարքին. նա ստորացաւ իր ահաւոր ախոյեանի առջև, սկսեց թախանձել և աղերսել Գարիբալդիին, առաջարկեց նրան դրամ, յիսուն հազար զօրք և իր ամբողջ նաւատորմը՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմելու համար (նա ինքը ջերմ բարեկամ էր Հաբսբուրգեան միապետութեան)։ Գարիբալդին արհամարհեց այդ անպատիւ առաջարկը։

Իտալական հայրենասիրութիւնը և Միութեան գաղափարը շարունակում էր իր նուաճումները թշնամու զօրքերի մէջ, գեներալներն ու բարձր պաշտօնեաներն անգամ լքում էին բուրբոններին և անցնում ազատութեան ռազմիկների շարքերը։ Այնուամենայնիւ դեռ մնում էր 50.000-ի չափ հաւատարիմ զօրք, բայց երկչոտ տիրանը չխիզախեց այլևս շարունակել կռիւը։ 1860 թ. սեպտեմբերի 6-ին նա առաւ իր գանձերը և փախաւ Գաէթա։

Թագաւորի այդ գահավէժ փախուստի օրն իսկ՝ Նապոլը յօժարակամ անձնատուր եղաւ Գարիբալդիին։ Այդպէս վերջացաւ Հազարի արշաւանքը։ Բոլոր նուաճուած հողերը միացան Վիկտոր Էմանուէլի արքայական դրօշակի տակ։ Գեներալը ուղղեց իր „սիրելի Նապոլիտանցիներին“ մի թռուցիկ, որով ողջունում էր դարաւոր բռնակալութեան անկումը և Իտալական միացեալ գերդաստանի հիմնարկումը։ Ապա քիչ յետոյ հայդուկային դիւցազն պարագլուխը, որ արդէն ամբողջ հարաւային Իտալիայի միահեծան Դիկտատորն էր, մտաւ Նապոլ ձի նստած ու կարմիր շապիկը հագած և սկսեց

ROME - Monument de Garibaldi.

ԳԱՐԻԲԱԼԴԻԻ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ ՀՌՈՄՈՒՄ

թափօր անել գլխաւոր փողոցներով։ Տեսարա՛ն էր… Ամբողջ քաղաքը ոտքի վրայ, հրավառութիւն, պարեր ու խրախճաններ և բոլոր աչքերը յառած դէպի կարմրազգեստ ձիաւորը, դէպի Հայդուկի քրիստոսանման կերպարանքը, որ դանդաղ շարժւում էր խուռներամ բազմութեան միջից, աջ ու ձախ ողջոյններ ու համբոյրներ շռայլելով… Հարիւր հազարաւոր ժողովուրդը զառանցում էր բերկրանքի գինովութեան մէջ և անհաշիւ արձագանքներով հնչում էր նոյն գոռ, ռազմաշունչ աղաղակը.

— *„Evviva Garibaldi!“…*

ՎԵՆԵՏԻԿ ԵՒ ՀՌՕՄ.

Եւ դարձեալ „Միութեան“ գործը տակաւին չէր վերջացած։ Ամբողջ հարաւը նուաճուել էր, մօտ տաս միլիօն իտալացիներ ազատագրուել էին բռնակալութեան լծից, բայց Հռօմը դեռ մնում էր դուրս միացեալ Հայրենիքից — Հռօմը, հին, պանծալի մայրաքաղաքը, իտալական քաղաքակրթութեան վիթխարի շտեմարանը։ Դուրս էր մնում և Վենետիկը, որ դեռ պատկանում էր Աւստրիային։

„Հռօ՛մը պէտք է լինի միացեալ Իտալիայի մայրաքաղաքը“—բացականչում էր Կավուր *) պիէմօնտեան պարլամենտում, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ։ Իսկ Գարիբալդին ասում էր. „Թո՛ղ պապը մնայ Հռօմի մէջ, իբրև կաթօլիկ եկեղեցու գլուխ, բայց պէտք է խլել նրանից աշխարհիկ իշխանութիւնը և հարկադրել Ֆրանսիային յետ կոչելու զօրքերը։ Եթէ պիէմօնտեան

*) Որ վերստին ստանձնել էր նախարարապետի պաշտօն։

կառավարութիւնը կարող է այդ անել սոսկ դիւանագիտական միջոցներով, թող անէ. բայց շտապելու է. եթէ ուշանայ, ես իմ սրով պիտի լուծեմ խնդիրը"... Մաձձինին արդէն յորդորում էր Գեներալին՝ հաւաքել իր Լէգէօնը և արշաւել պապի դէմ։

Դիւրին չէր սակայն։ Միապետական, կաթօլիկ Ֆրանսիան, որքան էլ բարեկամ Իտալիայի միութեան, չէր թոյլ տալիս բռնանալ պապի իրաւունքների վրայ։ Պէտք էր սպասել բարեյաջող վայրկեանի։

Գարիբալդին հանեց Դիքտատորի շապիկը, յանձնեց իր նուաճած հողերը Վիքտոր Էմանուէլին և գնաց հոնգստանալու Կ ա պ ր ե ր ա։ Այդ անյայտ կղզին դարձաւ այնուհետև մի ճշմարիտ ուխտավայր։ Ուխտի էին գալիս Հերոսին աշխարհի բոլոր ծայրերից։ Բոլոր նրանք, որ երազում էին ազատ օրեր բռնակալութեան տակ հեծող իրենց ժողովրդի, հայրենիքի համար, բոլոր նրանք, որոնք նոյն բռնաւոր ուժերի դէմ դիմում էին դաւադրական, յեղափոխական միջոցների՝ իրենց իղձերն իրագործելու համար, գալիս էին հարցնելու Գարիբալդիի կարծիքները, խորհուրդները...

1861 թ. փետրուար 18-ին գումարուեց առաջին անգամը համաիտալական պարլամենտ Տուրինում, որ հռչակեց Վիքտոր Էմանուէլին միացեալ Իտալիայի թագաւոր։ Այդ պարլամենտում բազմած էր և Գեներալը։ Տեղի ունեցան բուռն ընդհարումներ նրա դեմօկրատիկ պահանջների և Կավուրի ու բուրժուական մեծամասնութեան հայեացքների միջև։ Վերջինը կուզէր միանգամ ընդմիշտ լուծել գարիբալդեան „Լէգէօնը"։ Ժողովրդական հերոսը չար նախանձի առարկայ էր շատերի համար *)։ Քիչ յետոյ Կավուր մեռաւ, իսկ Գա-

*) Միւս կողմից, Գարիբալդին երբէք չէր մոռանում, որ

րիբալդին նորէն բռնեց Կապրէրայի ճանապարհը։ Յաղթական մի թափօր էր նրա ուղևորութիւնը Իտալիայի մի ծայրից միւսը։ Մինչ արիստոկրատ, պահպանողական տարրերը ամենուրեք Վիքտոր Էմանուէլ թագաւորին էին խունկ ծխում, ժողովուրդը, աշխատաւոր ընդհանրութիւնը գնահատելով իր ճշմարիտ հերոսներին, գոչում էր—„կեցցէ՛ Գարիբալդի, կեցցէ՛ Մաձձինի“։

Պէտք էր աւարտել ազատութեան գործը։ Երկու մեծ ռահվիրաները շարունակեցին իրենց յեղափոխական աշխատանքը։ Մաձձինին հիմնեց Վենետիկի շրջանում գաղտնի կօմիտէներ՝ ապստամբութիւն կազմակերպելու նպատակով. իսկ Գարիբալդին, հակառակ պաշտօնական Իտալիայի վարանումներին, հրապարակ նետեց մի նոր ռազմական կարգախօս՝

— „*Roma o Morte!*“։

— „Հռօ՛մը կամ Մահ“։

Եւ վերստին գումարեց կամաւորների լէգէօնը։ 2500 զինւորներով նա նետւեց Կալաբրիայից դէպի պապական իշխանութեան սահմանները, գնում էր քշելու Նապօլէօն III-ի զօրքը, տապալելու պապի աշխարհիկ բռնապետութիւնը և միացնելու Հռօմը Իտալիային։ Այս անգամ, սակայն, մեծ Հայդուկը ստիպւեցաւ կանգ առնել կէս-ճանապարհին։ Այդ նոր ձեռնարկը գրեթէ պատերազմի կոչ էր, ուղղւած միապետական և կղերական Ֆրանսիային։ Ուստի և իտալական կառավարութիւնը շտապեց առաջն առնել։ Տեղի ունեցաւ մի ցաւալի միջադէպ։ Երբ Գարիբալդին իր կամաւորներով

իր ծննդավայր Նիցցան յանձնել էր Ֆրանսիային։ Նա դեռ ատամներ էր կրճտացնում դրա համար և մեղադրում էր թագաւորին ու Կաւուրին։

հասել էր Ա ս պ ր օ մ օ ն տ ի բարձունքներին, նա յանկարծ շրջապատուեց Վիքտոր Էմանուէլի վաշտերով։ Մի քանի հրացաններ պարպուեցին երկուստեք։ Գարիբալդին վիրաւորուեց ոտքից (1862 թ. օգոստ. 29-ին) և գերի տարուեց Սպեցիայի բերդը։ Մի քանի ամիս յետոյ ազատ արձակուեց, բայց պաշտօնական Իտալիայի այդ վարմունքը աւելի ևս դառնացրեց գարիբալդեանների սիրտը։ Բանտը դարձաւ մի նոր ուխտատեղի Հերոսի անթիւ երկրպագուների համար և Եւրոպայի բոլոր ծայրերից, մանաւորապէս Լօնդօնից, ազատամիտ, ռամկավարական շրջանները խանդավառ ուղերձներ յղեցին մեծ Կալանաւորին։ Լօնդօնի մէջ կայացաւ նոյնիսկ բողոքի մի հսկայ միթինկ։

Բանտից նորէն—դէպի Կապրէրա... վէրքը բուժելու համար։ Բայց անգործութիւնն ու ձանձրոյթը խեղդում էին Հայդուկին։ Նա երազում էր նոր ու նոր ճակատամարտներ։ Անկարող լինելով մասնակցելու լեհական ապստամբութեան, որ պայթել էր 1863-ին ցարիզմի դէմ, նա գրում էր խրախուսական նամակներ ապստամբութեան պարագլուխներին. մի շարք գարիբալդեաններ նետուել էին դէպի Վարշաւա։ Քիչ յետոյ Կապրէրայի Առիւծը կսկիծով իմացաւ, որ տարաբախտաբար Լեհաստանը նորէն ջարդուած ու արիւնոտուած՝ խոնարհուել էր դեսպոտի առջև։

Վէրքը բուժուելուց յետոյ՝ ուղևորուեց դէպի Լօնդօն։ Գնում էր իր երախտագիտութիւնը յայտնելու բազմաթիւ անգլիացի համակիրներին, բրիտանական ժողովրդին ու կառավարութեան, որոնք սկզբից ի վեր այնքան քաջալերել էին Իտալիայի ազատութեան ռազմիկներին և մանաւորապէս իրեն Գարիբալդիին։

Այնտեղ Լօնդօնում նա գտաւ ջերմ, խանդավառ ընդունելութիւն։ (1864 թ. ապրիլի 11)։ Բոլոր կու-

սակցութիւնները, հասարակութեան բոլոր խաւերը բուռն կեցցէներով դիմաւորեցին „Մարդկութեան Ասպետին“: Երբեք մի օտարական չէր արժանացել այնքան ցոյցերի ու ծափերի ազատասէր Անգլիոյ մայրաքաղաքում.

Լոնդոնի մէջ հանդիպեց Մաձձինիին, ծանօթացաւ ֆրանսիացի, ռուս ու այլ հռչակաւոր աքսորականների հետ — Լուի Բլանի, Լեդրիւ-Ռոլլէնի, Հերցենի եւայլն: Ալէքսանդր Հ ե ր ց ե ն, ծանօթ ռուս յեղափոխականը *), մի օր ճաշի հրաւիրեց երկու մեծ իտալացիներին, մի շարք ուրիշ աքսորականների հետ: Երբ հասաւ „Կենացների“ վայրկեանը, Մաձձինին առաջինը ոտքի ելաւ և ասաց հետևեալը·

„Իմ բաժակը նուիրում եմ ազգերի ազատութեան, համերաշխութեան, նուիրում եմ այն մարդուն, որ իր սխրագործութիւններով կենդանի մարմնացումն է այդ գաղափարների, — Ջիւզեպպէ Գարիբալդիին... Նուիրում եմ, վերջապէս, Պարտքի սրբազան Կրօնին, յանուն որի մենք պիտի կռուենք մինչև գերեզման“:

Գարիբալդին պատասխանեց հետևեալ բաժակաճառով.

„Այստեղ կայ մի մարդ, որ ամենամեծ ծառայութիւններ է մատուցել իմ երկրին և ազատութեան դատին: Երբ ես տակաւին երիտասարդ էի և ապրում էի սոսկ երազներով — փնտրում էի մի մարդ, որ ղեկավարէր ու խորհուրդներ տար ինձ. Ես այն փնտրում էի, ինչպէս ծարաւը ջուր: Այդ մարդուն ես գտայ: Նա միակն էր, որ պահպանում էր սրբազան հուրը, նա միակն էր, որ արթուն էր մնում այն ժամանակ, երբ ամենքը քնած էին: Նա մնաց միշտ իմ բարեկամը, լի սիրով ու անձնազոհութեամբ դէպի իր հայրենիքը և ազատութեան դատը: Այդ մարդն է Ջիւզէպպէ Մաձձինին: Իմ վարպետի կենացը!“...

***

---

*) Տես. Գրքիս մէջ նրան նուիրած գլուխը:

Վրայ հասաւ 1866 թուականը, նոյնպէս հարուստ քաղաքական անցքերով։ Պ ր ո ւ ս ի ա ն բեմ էր նետւում, իբրև զինուորական կուռ ու կազմ մի պետութիւն և պատրաստւում էր արշաւելու Աւստրիայի դէմ։ Իտալական նորածին պետութիւնը փոխադրել էր իր մայրաքաղաքը Տուրինից Ֆլօրենցիա և ուշի ուշով հետևում էր անցքերին։ Մի նոր ծրագիր կազմւեց — դաշնակցել Պրուսիայի հետ և ընդհանուր ուժերով հարւածել հաբսբուրգեան միապետութիւնը։ Ծրագիրը յղացել էր արդէն 1861-ին նոյն Կավուրի դիւանագիտական ուղեղը։ Եւ նա շուտով դարձաւ իրականութիւն։ 1866 ապրիլ 8-ին Բերլինում կնքւեց գաղտնի դաշինք, որով Պրուսսիան ու Իտալիան խոստանում էին փոխադարձ աջակցութիւն Աւստրիայի դէմ պատերազմելու համար։ Եւ յունիս 20-ին պատերազմը յայտարարւեց։ Իտալական կանոնաւոր զօրքը — մօտ 220,000 բանակ — Վիքտօր Էմանուէլի գերագոյն հրամանատարութեան տակ խայտառակ պարտութիւն կրեց և մի վայրկեան Իտալիան յայտնւեց տագնապալի վիճակում, նոր աւստրիական արշաւանքի սպառնալիքի տակ... Բարեբախտաբար, դաշնակից Պրուսիան յաղթանակեց, ջարդ տալով աւստրիացիներին Ս ա դ օ վ ա յ ո ւ մ։ Յաղթական Պրուսիայի դէմ իր մայրաքաղաքը փրկելու համար, Աւստրիան որոշեց յետ քաշել իր զօրքերը Իտալիայից և չուզենալով Վենետիկը ուղղակի զիջել պարտւած Իտալիային, միջնորդ հրաւիրեց Նապոլէօն III-ին։ Վերջինը, տեսնելով որ Վիքտօր Էմանուէլի զօրքը իր ձեռքով չպիտի կարողանար նւաճել Վենետիկը, ընդունեց Աւստրիայի առաջարկը։ Պրագաի խաղաղութեան դաշինքի համեմատ՝ Վենետիկը դրւեց Նապոլէօն III-ի տրամադրութեան տակ, որ և իր կողմից շնորհեց Վիքտօր Էմանուէլին։

Միակ իտալական զօրավարը, որ պատւով ելաւ այդ պատերազմից—Գարիբալդին էր։ Նա կազմել էր մի հոյակապ ծրագիր—նւաճել Վենետիկի հետ նաև Տրենտոն ու Տրիեստը—և պիտի կարողանար իրագործել մի խոշոր մասը այդ ծրագրի, եթէ հայրենի կառավարութիւնը չկաշկանդէր նրա թռիչքները։ Ժողովրդական հերոսի աստղը շատ էր բարձրացել, նրա հմայքը շատ շատերի աչքերն էր կուրացրել... պաշտօնական Իտալիան չէր մարսում նրան և ամեն տեսակ խոչընդոտներ էր դնում նրա տիտանեան սլացքի առջև։ Այդ պատերազմի մէջ նրան տւին երրորդական, չորրորդական դեր։ Մի անյայտ գեներալ, պալատական մի ողորմելի խամաճիկ աւելի ձայն ու դեր ունէր, քան ամբողջ հարաւային Իտալիայի նւաճողը, անպարտելի և անզուգական „Դիքտատորը“։ Նրան ասացին. „շարժւիր, երբ հրաման կը գայ պալատից“. և նա հնազանդւեց, հակառակ իր կամքի։ Եկաւ, վերջապէս, պաշտօնական „ազդանշանը“, Ռազմիկը չւեց նորէն իր Կապրէրայից, առաւ հետը իր Լէգէօնը, իր դիւցազն Բիքսիօին և իր որդի Մէնօտտիին ու գնաց դէպի հիւսիս։ Նա ծրագրել էր նաւով արշաւել դէպի Տրիեստ, ոտքի հանել իտալական ու սլավ ազգաբնակութիւնը Աւստրիայի դէմ, ապա բարձրանալ ու նւաճել ամբողջ Վենետիկեան շրջանը։ Ցանգուգն ծրագիր, ինչպէս գարիբալդեան բոլոր ծրագիրները։ Բայց կառավարութիւնը ընդդիմացաւ. նա ղրկեց Գարիբալդիին Տիրոլի լեռները։ Հերոսը դարձեալ համակերպեց։ Մեկնելուց առաջ նա տւեց զինւորական կենտրոնին մի շարք խորհուրդ-հրահանգներ, որոնք սակայն անտես առնւեցան, ի դժբախտութիւն Իտալիայի...

Եւ մինչ կանոնաւոր զօրքը գահավիժւում էր պարտութիւնից պարտութիւն, անկումից անկում՝ գարիբալդեան Լէգէօնը Տիրոլի մէջ, անհամար խոչընդոտներով

շրջապատուած, ջարդ էր տալիս աւստրիացիներին և տանում էր փայլուն յաղթութիւն Բ ե զ ե կ կ ա յ ո ւ մ։ Այդ կռիւները սուղ նստեցին Լեգէոնի հրամանատարին. Նա ստացաւ ծանր վէրք և այլ ևս չէր կարող ձի նստել. տանում էին նրան կառքով։ Բեզեկկայի ճակատամարտից յետոյ Գարիբալդին պատրաստւում էր մտնել Տ ր ե ն տ, բայց հէնց այդ միջոցին հրաման ստացաւ յետ նահանջելու... Կանոնաւոր զօրքը ջարդւել էր արդէն և այլ ևս անօգուտ էր արշաւել դէպի Տրենտ։ Դարձեալ կսկիծը սրտում՝ մեծ Հայրենասէրը համակերպեց։

***

Այնուհետև հին առիւծը աւելի եռանդով առաջ տարաւ Հռոմի նւաճման պրօպագանդը և այնուհետև աւելի կատաղութեամբ հնչեց գարիբալդեան կարգախօսը՝

— *Roma o Morte!*

Բայց իտալական կառավարութիւնը դէմ էր անմիջական ձեռնարկների և հսկողութեան տակ էր պահում Կապրէրայի հերոսին։ Տեղի ունեցան մի շարք դաւադրութիւններ ու կռիւներ՝ Հռոմը պապից խլելու համար։ Յիշատակելի է մասնաւորապէս Կ ա յ ր օ լ ի եղբայրների հերոսական ձեռնարկը։ 70 քաջերով նրանք մտան պապական պետութեան սահմանները, ուր ծագել էին խռովութիւններ։ Բայց զարնւեցին պապի վաշտերին, որոնք ջարդեցին գրեթէ բոլորին։

Փորձեր եղան ուժանակով օդը հանելու պապական զօրանոցը. բոլորը ապարդիւն։ Երիտասարդութիւնը — մաձձինեաններ ու գարիբալդեաններ — եռում էին կատաղութեամբ. Նրանք չէին կարող հաշտւել Հռոմի ան-

ջատ գոյութեան գաղափարի հետ, աւելի եւ չէին կարող հանդուրժել, որ պապի միջնադարեան բանակալութիւնը յարատեէ XIX դարավերջի ազատաշունչ մթնոլորտում։ Եւ նրանք անդադար կոչում էին Գարիբալդիին հեռաւոր ու ակամայ բերդարգելութիւնից։

Եւ ահա մի գիշեր, Ռազմիկը փոքրիկ մակոյկով փախաւ Կապրէրայից, եկաւ Տօսկանիա, ուսկից պատրաստուեց կամաւորների հետ վերստին արշաւել դէպի Հռոմ։ Այդ փախուստը փոթորիկ հանեց պալատում, կառավարութեան ու ամբողջ երկրի մէջ. Նախարարապետը հրաժարական տուեց, չկամենալով իր վրայ առնել գալիք անցքերի պատասխանատուութիւնը... Չէին ուզում գրգռել Նապօլէօն III-ին, որ կղերականների ճնշման տակ, յամառաբար ընդդիմանում էր Հռոմի միացման։ Եկաւ Գարիբալդին Ֆլօրենցիա և բուռն կերպով շեփորեց պատերազմի անհրաժեշտութիւնը. Հապշտապ գումարեց մի նոր լէգէօն, անցաւ պապական հողերը և երկու անգամ ջարդ տուեց պապի բանակին։ Սակայն վերջինի ետեւը կանգնած էր ֆրանսիական զօրքը... Այդտեղ էր մեծագոյն խոչընդոտը։ Գարիբալդեան կամաւորները, ընդհանրապէս վատ զինուած, անկարող եղան երկար դիմադրելու և Ռազմիկը յետ նահանջեց։ Նա նորէն գերի էր իտալական կառավարութեան, որը նորէն „աքսորեց“ նրան Կապրէրա (1867 թ.) *).

***

*) Վերջացաւ Հերոսի խօլական կարիերը։ Այնուհետեւ մի անգամ միայն պատերազմի դաշտ նետուեց — ֆրանս-պրուսական մեծ հրդեհի միջոցին։ „Մարդկութեան ասպետը“, թոյլերի, ճնշուածների ռահվիրան չէր կարող հանդուրժել,

Վերջապէս, դէպքերը իրենք եկան լուծելու „գորդեան հանգոյցը“։ Ֆրանս-պրուսսական պատերազմի շնորհիւ վերացաւ այն մեծ խոչընդոտը— Ֆրանսիական սպառնալիքը — որ չէր թողլ տալիս Հռոմի միացումը իտալական հայրենիքին։ 1870-ի Ֆրանսիական առաջին պարտութիւններից յետոյ, Նապոլէօն III-ը յետ կոչեց

որ բիսմարկեան կոպիտ սանդալների տակ տրորուէր ու անէանար Դանտոնների հայրենիքը — յեղափոխական Ֆրանսիան։ Եւ ծերունի Ռազմիկը իր սիրելի Մենոտտիի հետ, իր կարմրազգեստ լէգէոնով պատերազմեց ֆրանսիական զօրքերի մէջ, ընդդէմ գերմանացիների։ Կռուեց սովորական յանդգնութեամբ, վարեց փայլուն ճակատամարտ Դիժօնի մօտ։

Վերջին ժեստն էր, կարապի երգը… Ապա վերստին դէպի Կապրերա։ Հիւանդ էր և վաղուց տառապում էր։ Ապրեց այնտեղ մինչև կեանքի վերջին օրերը։ Պարապում էր երկրագործութեամբ, վարում էր պարզ, նահապետական կենցաղ։ Հիւանդութիւնը հետզհետէ ծանրացաւ և 1882-ի յունիս 2-ին վերջ տուեց հսկայի կեանքին։ Իտալիան սուգ հագաւ, նրա հետ ամբողջ մտածող և տառապող երկրագունդը։ Իտալական հայրենիքը, շշմոլոր ու պապանձուած, մի վայրկեան չէր հաւատում մահուան բօթին. Գարիբալդին թւում էր անմահ, Գարիբալդին պէտք է ապրէր, քանի դեռ կան այս արիւնոտ երկրագնդի վրայ բռնաւորներ ու ստրուկներ, հալածական ժողովուրդներ և պայքարող ըմբոստներ… Ապա ողբի մի հսկայական բառաչիւն ծայրէ ի ծայր ցնցեց Ապենինեան թերակղզին, անցաւ հարիւրաւոր քաղաքներն ու կղզիները, ուր շարունակում էին խունկ ծխել լէգենդական Ռազմիկին։ Ֆրանսիական պարլամենտը փակեց նիստը ի նշան սգի, Հիւսիսային Ամերիկան, Անգլիան, Ունգարիան, Շվեյցարիան բերին իրենց պաշտօնական մասնակցութիւնը Իտալիայի Վշտին։

իր զօրքերը Հռոմից՝ Իտալիային սիրաշահելու և նրա աջակցութիւնը ստանալու համար Գերմանիոյ դէմ։ Իսկ երբ Սեդանում Նապօլէոնը գերի բռնուեց և Ֆրանսիայի մէջ յայտարարուեց Հանրապետութիւն, այն ժամանակ Հռոմի հարցը ինքնին արդէն լուծուած էր։ 1870-ի սեպտեմբեր 20-ին Վիքտոր Էմանուէլի զօրքը առանց դիմադրութեան հանդիպելու, հանդիսաւոր թափորով մտաւ Յաւիտենական Քաղաքը։ Պապութիւնը զրկուեց իր աշխարհիկ իշխանութիւնից, որ վայելել էր աւելի քան հազար տարի։

Ազատութեան և Միութեան գաղափարը իր վերջին հանգրուանն անցաւ և — իրագործուեց, վերջապէս, այն հոյակապ Իդէալը, որ գուրգուրել էին իտալացի հայրենասէրները՝ Դանտէից մինչև Գարիբալդի։

(ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

ՆԱԽԱԲԱՆ . . . . 3—5

I

ՄԵԾ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Յեղափոխութեան նախերգանքը. — Պատճառներ. — Երրորդ դասակարգի պատմական վերելքը. — Ազնւականութիւն եւ կղեր. — «Աստւածային» միապետութիւն. — Սոցիոլոգիական ակնարկ. — Տնտեսական պատճառները եւ «իդէօլոգիան». — Սահմանադիր ժողով. — Մարդկային իրաւունքների Ծանուցումն. — Ժողովրդի գրոհը եւ Բաստիլի խորտակումը. — Ապստամբութիւն գիւղերում — Առանձնաշնորհեալների գաղթը. — Թագաւորի փախուստը. — Օրէնսդիր ժողով. — Ռէակցիա. — Դաշնադիր ժողով. — Մօնտայն եւ Ժիրօնդ. — Թագաւորի դատը եւ գլխատումը. — Վանդէ եւ արտա-

Էջ

ֆին արշաւանք. — Տեռռոր. — Ռօբէսպիէռի դիկտատորու-թիւնը.—Գահավիժում.—Ռէակցիան յաղթական.—Բօնա-պարտ.—Ի՞նչ տւեց Մեծ Յեղափոխութիւնը. . . . . 6—91

II

ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ԱՌԱՋԻՆ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐ

Գրակխուս Բաբեօֆ. — Դասակարգային պայքարի ազդա-րարումը.—«Հաւասարների» հռովարտակը.—Կօմմունիզմ եւ Տեռռոր. — Քարոզչի նահատակութիւնը. — Մեծ ուտօպիստները.—Սէն-Սիմօն եւ իր դպրոցը.—Անֆանտէն եւ Բազար.—Սօցիալիզմը իբրեւ աղանդ.—Շարլ Ֆու-րիէ եւ ֆուրիէրիզմ. . . . . 92—116

III

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԻՎԱՅՐՈՒՄՆԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌԱԴԱՐԵԱԿ (1800—1830 *թ.*)

Նապօլէօն Բօնապարտ.—Վերելք եւ գահավիժում.—Ազգա-յին-ազատագրական շարժումները Գերմանիայում. —Կեօրներ եւ Ֆիխտէ.—Ըմբոստացման ոգին ուրիշ երկիր-

ներում.—«Որբազան Դաշնակցութիւն».—Համաեւրոպական ժանդարմը.—Հալածանքը յեղափոխական Ֆրանսիայի դէմ. — Եւրոպան ռէակցիայի ճանկերում. — Ազատութեան թռիչքը Արեւելքում. — Յունաստանի ապստամբութիւնը. — Կռիւներ եւ արտաքին միջամտութիւն. — «Որբազան Դաշնակցութիւնը» խախտուած — «Դեկաբրիստների» ցոյցը.—Պարիզը նորէն ապստամբ. — Յուլիսեան Յեղափոխութիւն եւ երկրորդ հանրապետութիւն.—Լեհաստանի ապստամբութիւնը . . . . 117—164

IV

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ՆՐԱ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒՄՆԵՐԸ

Դասակարգերի կռիւ.—Բլանկի եւ բլանկիզմ.—Հանրապետականներ եւ սոցիալիստներ.—Լամարտին.—Երկրորդ հանրապետութիւն.—Ազգային արհեստանոցների պատմութիւնը.—Բուրժուազիա եւ պրոլետարիատ.—Յունիսեան չարդեր.—Ռէակցիա եւ նորէն միապետութիւն.—Նապոլէոն III.—Ապստամբութեան հրդեհը Գերմանիայում եւ Աւստրիայում — Ազգային շարժումը Ունգարիայում.—Ցէշէնէի եւ Կօշուտ.—Ռէակցիա եւ արիւն . 165—195

էջ

V

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Սոցիալիզմը 1848-ի յեղափոխական մթնոլորտում.— Պրոլետարիատի կռիւը Ֆրանսիայում եւ Անգլիայում.— Չարտիզմ.— Մասսային ըմբոստացում եւ ռէակցիա.— Չարտիստական բողոքի էութիւնն ու պատմական նշանակութիւնը.— Սոցիալիզմի եւ Անարխիզմի թէորետիկոսներ.— Պրուդոն, Շտիրներ, Կարլ Մարքս.— Պրուդոնի դիրքը սեփականութեան եւ բուրժուական կարգերի հանդէպ.— Բողոք Աստուծոյ դէմ.— Մարդկութեան դատաւոր տառապանքների վրէժը.— Շտիրների բողոքը ընդդէմ բոլոր «հեղինակութիւնների».— Կոմմունիստական Մանիֆեստ . . . . 196—211

VI

ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսական դաւերը Արեւելքում.— Անգլիա եւ Ֆր[illegible]իա՝ Թիւրքիոյ հովանաւորի դերում.— Ղրիմի պատերազմը եւ հետեւանքները.— Ցարիզմը տագնապի մէջ.— Ազատաշունչ գրականութիւն եւ ներքին ռէֆորմներ.— Յեղափոխական խմորում — Մտաւորականութիւն եւ Զանգւած.— Ռուս «նիհիլիստի» մտայնութիւնը.— Հերցեն եւ «Կոլոկոլ».— Չերնիշեւսկի եւ իր նահատակութիւնը . . . 212—244

էջ

VII

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ

Ալժիէրի եւ բռնակալութեան պրօբլէմը. — Ֆրանսիական Յեղափոխութեան ազդեցութիւնը. — Յոյսեր եւ յուսախաբութիւններ. — Կարբօնարիզմ.—Իտալիան աւստրիական լծի տակ. — Յեղափոխական գրականութիւն. — Մաձձինի. —Դաւեր եւ խլրտումներ.—Պիէմոնտի դերը.— Կավուր եւ Նապոլէոն III. — Ֆրանս-իտալական դաշնակցութիւն եւ պատերազմ. — Գարիբալդի. — Թափառումներ եւ արկածներ. — Հազարի արշաւանքը. — Վենետիկ եւ Հռոմ.—Կապրէրա . . . . 245—334

ՀԵՂԻՆԱԿԻ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

---

1. Վերածնուող Հայրենիքը և Մեր Դերը (պատկերազարդ), 3 ֆրանկ։
2. Հոսանքներ, 3 ֆրանկ։
3. Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն (պատկերազարդ), հատոր *I*, 3 ֆրանկ։
4. Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն (պատկերազարդ), հատոր *II*, 3 ֆրանկ։
5. Բողոքը Նորագոյն Պատմութեան Մէջ (պատկերազարդ), հատոր *I*, 4 ֆրանկ։
6. Սօցիալիզմը և Սօցիալական Շարժումը XIX Դարում, Վերներ Զօմբարտի (թարգմ. գերմաներէնից), 1 ֆրանկ։
7. Կրօն և Գիտութիւն, 1 ֆրանկ։
8. Համաժողովրդական բանակ, 30 սանտիմ։
9. Աւգուստ Բէբէլ (մահուան առթիւ), 30 սանտիմ։

ԳՐԱԴԱՐԱՆ Библиотека

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0040337

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0040336